

At. or.

20173

Bibliotheca

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 230, 258 AND 307.

CHHANDAH ŚŪTRA

OF

PINGALA ĀCHĀRYA.

WITH THE
COMMENTARY OF HALĀYUDHA.

EDITED BY

PANDITA VIŚVANĀTHA ŚĀSTRĪ.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANĒSA PRESS.

1874.

कन्दःखत्रम्

श्रीपिङ्गलाचार्यकृतम्

श्रीहलायुधभट्टकृतसूतसञ्जीवन्याख्यवृत्तिसहितम्

आसियातिकसीसाइत्यनुमत्या

श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा यथामति

परिशोधितम्

कलिकाताख्यमङ्गानगरे

गणेशयन्त्रे मुद्रितमिदम् ।

संवत् १९३०

भूमिका ।

छन्दःशास्त्रस्य प्रथमः प्रणेता पिङ्गलाचार्यः । स पिङ्गलनागः
पिङ्गलमुनिरिति नामद्वयेनापि प्रसिद्धः । पतञ्जलेर्नामान्तरं
पिङ्गलाचार्य इत्यपि जनश्रुतिः । तत्र प्राक्ततच्छन्दोयन्त्रे मङ्गला-
चरणश्लोके पिङ्गलनागेतिनामं गृहीतं यथा,

ओ विविहमत्तसाधरपारं पत्तो विविहमद्द हेलं ।

प्रठमं भासतरच्छो नाधो सो पिङ्गलो जञ्चद् ॥

प्राक्ततभाषास्वरूपनौकासहायो यः पिङ्गलनागः विविध-
मात्रान्यासयुक्तस्य छन्दःसागरस्य प्रथमं विशिष्टविमलमत्या
हेलयेव पारम्भातः, स जयतीत्यर्थः । अत्र प्रथमशब्दोपादाना-
च्छन्दःशास्त्रस्य प्रथमप्रणेता पिङ्गलनाग एव बभूवेति लभ्यते ।
विविहमत्तसाधरपारं पत्तो इत्यस्वार्थान्तरसङ्गत्यनुकूलामीतामा-
ख्यायिकामनुस्मरन्ति केचित् । एकदा पिङ्गलनागं दृष्ट्वा भोक्तु-
मुद्यते गरुडे तमेवमुवाच पिङ्गलनागः, भो गरुड पश्य मम
छन्दोविद्याकौशलं, यद्येकवारं लिखितं मया पुनर्लिख्यते चेत्
तदा मां भक्ष । स इत्युक्त्वा लघुगुरुरेखादिन्यासात्मकप्रस्तारप्रद-
र्शनच्छलेन उक्तप्रस्तारन्यासपूर्णं भूतक्षप्रदेशं क्रमशः परित्यजन्
समुद्रं विवेश । गमनसमये पिङ्गलवाद्येनोक्तं सूत्रं यथा, “चतुर्भि-
र्यकारैर्भुजङ्गप्रयातम्” इति ।

अनेनैव पिङ्गलनागेन वैदिकलौकिकच्छन्दसां यानि सूत्राणि कृतानि तेषामर्थावबोधाय बहुभिर्विहङ्गिर्नाना टीका कृता । तत्रैका टीका वृत्तोक्तिरत्ननाम्नी श्रीनारायणभट्टताराकृता । द्वितीया, पिङ्गलप्रकाशनाम्नी श्रीविश्वरथविरचिता । मया नैते दृष्टे, एकैव या मृतसञ्जीवनीनाम्नी सुविख्यातपण्डित-प्रवरश्रीहलायुधभट्टप्रणीता टीका बहुशो दृश्यते, सैवाव-लोकिता ।

हलायुधभट्टो हि श्रीभट्टनारायणान्ववाये प्रसूतः । अस्य जनकः श्रीधनञ्जयभट्टः । अस्यापराभिधानं पुषो इति । अनेन निघण्टुरेको विरचितः । श्रीवङ्गाधिपादिसुरेशानौतपञ्चब्राह्मण-श्लोकतमो भट्टनारायणः । अस्माद् द्वादशपुरुषो हलायुधभट्ट इति घटककारिकाप्रसिद्धः । ब्राह्मणसर्वस्वग्रन्थारम्भे हलायुधेन स्वल्पो निजवृत्तान्तो विन्यस्तो यथा, असाधारण-धीः सम्पत्तिप्रभावतो निखिलविद्यापारावारपारङ्गतत्वाद्द्विविधसद्गुणा-धारतया च श्रीलक्ष्मणसेननृपतिर्बाल्य एवास्मै राजपण्डितपदं, यौवने मन्त्रिपदं, यौवनान्ते च धर्माधिकारिपदं प्रददाविति । अयं लक्ष्मणसेनः श्रियुक्तवावुराजेन्द्रलालमित्रस्य गणानानुसारेण क्रिष्टीयद्वादशशताब्दीप्रारम्भे विराजितवान्, अत एव हलायुधोपि द्वादशशताब्दीप्रारम्भकालिकपण्डित इति मन्तव्यम् । हलायुधस्तु विविधविद्याविशारद् आसीत् । अतोऽनेन बहवः सद्गुन्याः कृताः, तन्मध्ये ब्राह्मणसर्वस्वं, पण्डितसर्वस्वं, शिव-सर्वस्वं, न्यायसर्वस्वं, मत्स्यसूक्ततन्त्रं, अभिधानरत्नमाला, कवि-रहस्यनामकं व्याकरणञ्चेत्येते ग्रन्थाः सुविख्याताः ।

अथ छन्दःशास्त्रं षट्सु वेदाङ्गेष्वेकमङ्गमितीमं ग्रन्थं वेदाङ्ग-
ग्रन्थत्वेन केचिदुपपादयन्ति । तन्मन्दम्, अथ लौकिकच्छन्दो-
लक्षणानामपि वर्त्तमानत्वेन निरवच्छिन्नवैदिकच्छन्दोलक्षण-
निरूपणाभावात् । अन्ये तु शिक्षाकल्पादिषड्ग्रन्थविशेषानेव
वेदाङ्गत्वेन वर्णयन्ति, तदपि मन्दम्, शाखान्तरीयशिक्षाकल्पादि-
षड्ग्रन्थेषु वेदाङ्गत्वाभावप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु निरवच्छिन्न-
वेदविषयकशिक्षाकल्पादिषड्जातीयविद्यासामान्यावबोधकग्रन्था
वेदाङ्गत्वेन परिगण्यन्ते । एतेन नाव्याप्तिर्नातिप्रसङ्गिष्व-
जायते ।

अस्मिन् खलु पिङ्गलच्छन्दःसूचनामके ग्रन्थेऽष्टावध्यायाः सन्ति ।
तत्र प्रथमेऽध्याये, पारिभाषिकसञ्ज्ञा । द्वितीये, गायत्र्यादि-
च्छन्दसामन्तरसङ्ख्या । तृतीये, गायत्र्यादिनानाविधवैदिक-
च्छन्दसां लक्षणानि, पादव्यवस्थादिषु । चतुर्थे, आर्यावैताली-
यादिच्छन्दसामुक्तिः । पञ्चमे विषमार्धसमहस्तकथनं । षष्ठे, यति-
नियमः, षड्क्षरपादमारभ्य द्वादशाक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसां
गणविन्यासवैलक्षण्येन क्रमशो विभिन्नलक्षणकथनञ्च । सप्तमे,
त्रयोदशाक्षरपादमारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसां
क्रमशो विभिन्नलक्षणानुकीर्तनम् । अष्टमे, गाथाप्रस्तारादि-
निरूपणम् ।

ग्रन्थोपमतीव दुर्लभः । श्रीराजेन्द्रलालमित्रमहाशयैरति-
प्रयत्नेन श्रीबाबु अमृतलालमित्रमहाशयसकाशात्ममानीय मुद्राङ्क-
नकारणाय मह्यं प्रदत्तः । पुस्तकमिदं श्रीअमृतलालमित्रमहा-
शयेन मुद्राङ्कनाय स्वेनैव दशभिर्द्वादशैर्वा पुस्तकैः परिशोधितं,

पाठान्तरितञ्च, अत एवैतद् विद्वत्समादृतम् । एतत्पुस्तकघृत-
पाठान्तरं पुस्तकान्तरपाठेतिशब्देन लक्षितं । एतएतदतिरिक्त-
मन्यदपि पुस्तकद्वयं मया सङ्गृहीतं । तत्रैकमेसियातिक्सीसा-
इटीविद्यालयादानीतं ख,चिह्नितम् । अपरं ममैव दग्धभाग्यस्य
दग्धोभयपार्श्वं ग,चिह्नितम् ।

एतत्पुस्तकत्रयसाहाय्यमवलम्ब्य यथामति परिशोधितं मये-
दम् । मदीयभ्रमवशतो मुद्राङ्कनादिदोषतो वा यत्रदत्र खलितं
तत्परहितनिरतैर्दयालुभिः सुधीभिर्मदपराधमपमार्ज्यैतत्पाठ-
समये परिशोधनीयम् । अत्र या टिप्पनी यच्छन्दसामुपर्यधी
गणाङ्कविन्यासः, यश्च वैदिकच्छन्दोदाहरणेषु स्वरादिन्यासः,
नैतत्सर्वं मङ्गल्यपुस्तकेषु स्थितं । तत्तु मया पुस्तकान्तरेभ्यः
सङ्गृह्य प्रदत्तं ।

द्विरेफवृत्तयः सन्तः सारमन्वेषयन्ति हि ।

यद्यत्र वर्त्तते सारं तत्तेषां भवताम्भदे ॥

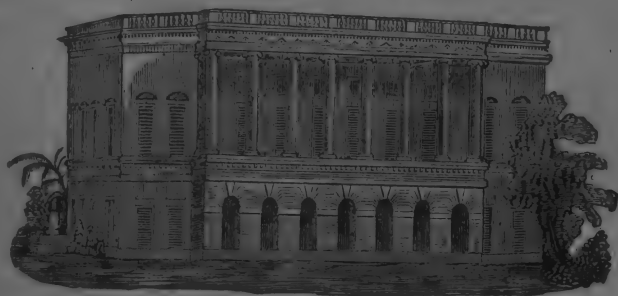
पिङ्गलच्छन्दः सूत्रसूचीपत्रम् ।

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
कन्दोनामानि		कन्दोनामानि	
कान्तिशायिनी	...	गायत्र्यादिदेवतादिः	.. ३७
कर्मसमष्टानि	...	गोत्यार्यादिः	.. ८८
कण्डुष्टुप् (वैदिकी)	...	गौरी	... १८७
कण्डुष्टुप् (लौकिकी)	..	गौरी (गाथा)	... १९३
कपराञ्जिता	...	कञ्जसाक्षिका	... १८७
कपवाचकः	..	कञ्जावर्ता	.. २०४
कामितथं, तङ्गेदश्च	...	कञ्जपदा	... १५७
काम्यललितं	...	कजती	.. ३३
काम्यभाषा	...	कजत्याश्वान्तरभेदाः	... ३४
काम्यीप्रकरणं	...	कज्जघरमासा	... २२३
कन्दवजा	...	कज्जोद्धतमतिः	.. १८४
कन्दवशा	...	कतं	... १८५
कतुल्यादिच्छन्दसामञ्जरमञ्जनादिः	३८	कतुमथा	.. १५४
कपजातिवृत्तभेदाः	.. १६८	कन्वी	... ११६
कपस्थिता	...	कौटिकं	... १८९
कपेन्द्रवजा	...	कृष्णाः	.. २१०
कण्ठिक	...	कृतविसृज्यमितं	... १८९
कर्मभगविसृजितं	...	कौषिकं	.. १७१
ककाचरादिप्रकारः	...	कवमालिनी	.. १८३
कनकप्रभा	...	कटोद्विष्टमपञ्जान्नं	... २३३
कानोत्पीडा	...	काराचक्रं	... १९८
कृदिसृजतिः	...	कचक्रः	... १६९
कृदिसा	..	कङ्किः	.. ३७
कृदिसृजन्ती	...	कण्डः	... १८४
कृमारललिता	...	कमाची	... ८८
कृसुमविचित्रा	..	कमिताचरा	... १८०
कृसुमितलतावेचिसता	...	कचरकल्लिता	.. २०१
कौषपदा	...	कचर्षिणी	.. १८४
गायत्री	...	कज्जप्रयातं	.. १८८

शब्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः	शब्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः
भुजगशिःसुता	१५८	विद्युत्प्रासा	१५८
भुजगविजृम्भितं	२१७	विबुधप्रिया	२२८
भ्रमरविलसिता	१७४	विलासिनी	१७८
भगणादयः	३	विषमादिष्टमल्लक्ष	८५
भण्डिगुणिकरः	२०५	विशिष्टा	२२८
भक्तमय रं	१८६	दृप्तं	२१३
भक्ता	१६४	दृप्ता	१७६
भक्ताक्रीडा	२१५	दृष्टता	२८
भद्रकं	२१४	वैतालीयं	६८
भन्दाक्रान्ता	२१०	वैश्वदेवी	१८१
भयूरसारिणी	१६३	वंशपत्रपतितं	२१०
भास्वकाक्रीडितकं	१५६	वंशस्था	१८०
भावासमकं, तङ्गेदाय	८०	शशिवदना	२१०
भासा	२०५	शार्ङ्गलविज्जीडितं	२१९
भासिनी	२०६	शासिनी	१७९
धतिनियमः	१४५	शिरिषो	२११
रथोदता	१७५	शुद्धविराट्	१६१
वक्त्रवती	१६२	शैलशिखा	२२६
दक्षिणा	१८५	शोनी	१७७
दक्षिणा	२२४	समानी	८८
वरतलुः	२२२	सवदना	२१३
वर्षमेघः	२२६	सङ्घरा	२१४
वरसुवती	२२६	सङ्घिणी	१८८
वरसुन्दरी	२२५	स्वाजता	१७६
वसन्तिलक्षणा, तङ्गेदाय	२०९	सलसुषी	१६०
वातोमी	१७२	सरिणी	२०८
वादिनी	१८२	ससदतं	१६०
विमानभेदाः	८८		

A. 02. 20 (73

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 230.

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।
CHHANDAH SU'TRA
OF
PINGA'LA A'CHA'RYA.
WITH THE
COMMENTARY OF HALA'YUDHA.
EDITED BY
PAÑDITA VIŚVANA'THA ŚA'STRĪ.
FASCICULUS I.

CALCUTTA

PRINTED AT THE GANES A PRESS.

1871.

श्रीगणेशाय नमः

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्

हालायुधवृत्ति-सहितम् ।

तत्प्रथमाध्यायः ।

(१) नमस्तुङ्गशिरसुखिचन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शश्ववे ॥ १ ॥

श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधेः (१) ।

१ म य र स त ज भ ब ख न सन्मितं भ्रमति बाहुमधं जगति यस्य ।

स जयति पिङ्गलनामः शिव-प्रसादाद् विशुद्धमतिः ॥ १ ॥

विगुणं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।

लघुमध्यम्पु रकारं सकारमन्तं गुण निबद्धम् ॥ २ ॥

लघ्वन्ध्वं चि लकारं जकारमुभयोर्लोषुं विजानीयात् ।

आदिगुणश्च भकारं नकारमिह पैङ्गले चिलघुम् ॥ २ ॥

दीर्घं संयोगपरं तथा मुतं व्यञ्जनात्मसूक्ष्मात्मम् ।

साठुस्वारश्च गुणं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्ध्वम् ॥ ४ ॥

आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति स्थाववम् ।

भजसा गौरयं यान्ति मनौ तु गुणस्थाववम् ॥ ५ ॥

द्विविरामं दशवर्षं षष्ठात्रमुवाच पिङ्गलः स्वप्नम् ।

अन्धोऽर्जुनपदार्थ-प्रत्यय-चेतोश्च शालादौ ॥ ६ ॥ क, चिक्वितपुस्तके षड्भेते श्लोका

जम इत्यस्य पूर्वं पठितम् ।

१ मद्योदधाविति क, ग, चिक्वितपुस्तकपाठः ।

वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ २ ॥

वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।

पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

क्षीराब्धेरमृतं यद्बहुवृतं देवदानवैः ।

छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्यच्छन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् (१) ॥ ४ ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गस्य वेदस्याध्ययनमान्नायते (२)
अर्थावबोधपर्यन्तस्याध्ययनविधिः । वेदाङ्गश्च छन्दः । ततस्तदध्य-
यनं विधिबोधितत्वाद्बुधेयम् (३) । अथ अनुष्टुभा यजति वृहत्या
गायति गायत्र्या स्तौतीत्येवमादिश्रवणादर्धान्वयायातमनुष्टु-
भादिज्ञानम् । किञ्च, छन्दसामपरिज्ञानात् प्रत्युत^(४) प्रत्यवायः
श्रूयते । यथा । “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति
गर्त्तं वा पद्यते वा प्रमीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य
च्छन्दांसि भवन्ति” इति छन्दोगब्राह्मणं (५) । तस्माच्छन्दः-
परिज्ञानं कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तत्र
लघुनीपायेन शास्त्रावबोधसिद्ध्यर्थं सञ्ज्ञाः परिभाषते
सूत्रकारः (६) ।

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकयोः १, २, ४, सङ्ख्याकाः श्लोका न सन्ति ।

२ अध्ययनं श्रूयते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ विधिबोधितत्वात्बुधेयमिति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ श्रुत्युक्तः प्रत्यवाय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ पापीयान् भवन्तीति छन्दोगानामार्षेयब्राह्मणे इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये मय (सेत्येकः श्लोकोऽत्रैव पठितः । अन्ये २, १, ४, ५, ६, सङ्ख्याकश्लोकास्तु न पठिताः ।

धी श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धी श्री स्त्रीत्यनेन गुरुत्वं सञ्ज्ञित्वेनोपलक्षयति, मकारश्च सञ्ज्ञात्वेन । ततश्चायमर्थः, सर्व्वगुरोस्त्रिकस्य मसञ्ज्ञा^(१) परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठाद् वक्ष्यामः । मप्रदेशाः “विद्युन्माला मी गौ” इत्येवमादयः ॥

वरा सा य् ॥ २ ॥

वरा सा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य यसञ्ज्ञा^(२) परिभाष्यते । यप्रदेशाः “भुजङ्गप्रयातं यः” इत्येवमादयः ॥

का गुहा र् ॥ ३ ॥

का गुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य रसञ्ज्ञा^(३) परिभाष्यते । रप्रदेशाः “स्रग्विणी रः” इत्येवमादयः ॥

वसुधा स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्तगुरोस्त्रिकस्य ससञ्ज्ञा^(४) परिभाष्यते । सप्रदेशाः “तीटकं सः” इत्येवमादयः ॥

१ मकारः सञ्ज्ञा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ य इति सञ्ज्ञा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ र इति सञ्ज्ञा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स इति सञ्ज्ञा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सा ते ज्ञात् ॥ ५ ॥

सा ते वा इत्यनेनान्तलघोस्त्रिकस्य तकारः सञ्ज्ञात्वेनोपादी-
यते (१) । तप्रदेशाः “तनुमध्या त्वौ” इत्येवमादयः ॥

कदा स ज् ॥ ६ ॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य जसञ्ज्ञा(२)परिभाष्यते ।
जप्रदेशाः “कुमारललिता ज्सौ न्” इत्येवमादयः ॥

किं वद भ् ॥ ७ ॥

किं वद इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य भसञ्ज्ञा ज्ञाप्यते (३) ।
भप्रदेशाः “चित्रपदा भौ गौ” इत्येवमादयः ॥

न ह्सन् ॥ ८ ॥

न ह्स इत्यनेन सर्व्वलघोस्त्रिकस्य नसञ्ज्ञोपदिश्यते(४) । न-
प्रदेशाः “दण्डको नौ रः” इत्येवमादयः ॥

गृ ल् ॥ ९ ॥

गृग्रहणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य लकारसञ्ज्ञा

१ त इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ ज इति सञ्ज्ञा इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भ इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ न सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भवति (१) । लशब्दश्च लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघु-
सञ्ज्ञं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । लप्रदेशाः “लः समुद्रा गणः”
इत्येवमादयः ॥

गन्ते ॥ १० ॥

ऋग्रहणमनुवर्त्तते । ऋग्रहोपलक्षितस्य ऋस्वाक्षरस्य
पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसञ्ज्ञाऽतिदिश्यते (१) । ग् इति
प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणं (१) । ननु ग्लिति
समानौत्यादीनां (४) पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्वं न
दृश्यते । नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य
गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धं । तच्च लकारश्रुत्यापवादेन बाध्यते । यथा ।
ग्लिति समानी, गौत्यार्या ल इत्यादौ सामान्यस्य विशेषेण
बाधः कस्य न सम्मतः (५) । तस्माद्दुषोद्यमेतत् (१) ।
केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते, प्रमाणा-

१ ऋ इत्यनेनोपलक्षितस्य ऋस्वस्य ल इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ गुरुसञ्ज्ञा परिभाष्यते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । गुरुसञ्ज्ञा निर्दिश्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ प्रथमाक्षरस्य ग्रहणेन गुरोर्ग्रहणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ननु ग्लितिसमानौत्यादीनामिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । ननु समानीगौत्यार्यादीनामिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न सम्मत इति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यादौ उत्सर्गस्यपवादोऽत्र बाधकत्वेन सम्मत इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तस्मात् कुषोद्यमेतदिति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दीनामन्ते गुरुत्वमेव, समान्यादीनामन्ते लघुत्वमेव, (१)
 शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति । तदनुपपन्नं । विकल्प-
 स्याप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः । ननु केनापुक्तं,
 “वा पादान्ते गुरु” इति (१) गुरुत्वं । सत्यमुक्तं । दुरुक्तं हि
 तत् । वान्ते गुरु इति (१) प्रोक्तं यैस्तु श्वेतपदादिभिः ।
 उत्सर्गस्यापवादेन बाधस्तैर्नावधारितः ॥ इत्युक्ते इच्छया गुरुत्वं
 लघुत्वञ्च नोपपद्यते । कस्येच्छया, किं शास्त्रकारस्य कवेर्वा ।
 न तावदाद्यः पद्यः । सूत्रेष्वदर्शनात् । नापि द्वितीयः । कवे-
 रपि इच्छायां (४) व्यवस्थाभावात्, को जानाति कस्य कौटुशी-
 ष्चेति । अन्ये त्वाहुः । ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋक्स्य पाणि-
 निना गुरुसञ्ज्ञा न कृता । तेनोक्तं “संयोगे गुरु, दीर्घञ्च”
 (१।४।११-१२) इति । नायं संयोगादिर्न च दीर्घः । तस्मात्
 गन्त इति सूत्रमयुक्तं । अत्रोच्यते । पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयो-
 जनार्थं गुरुसञ्ज्ञा कृता । “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३)
 इत्यकारः प्रत्ययो यथा स्यात् । कुण्डा इण्डा ईहाञ्चक्रे जहा-
 ष्चक्रे इत्येवमादीनां “इजादेश गुरुमतोऽच्छः” इति (३।१।३६)
 सूत्रेणाम्प्रत्ययश्च (५) । पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोर्गुर्बत्वाति-

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये लघुत्वमेवेत्यस्यापे तस्मादियं व्यवस्था प्रमात्रमित्य-
 धिकः पाठोऽस्ति ।

२ पादान्ते ऋक्त इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ वान्ते ऋक्त इतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ कवेरिच्छायाञ्चेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ईहाञ्चक्रे जहाञ्चक्रे इत्येवमादिष्वाम्प्रत्ययश्चेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

देशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किञ्चानुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वनं घटः सम्प्रदित्यादौ स्थितस्य गुरुसञ्ज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावता अन्यैरपि न कर्तव्या । तस्मात् सूत्रमिदं “ गन्ते ” इति । गप्रदेशाः “गावन्त आपीडः” इत्येवमादयः ॥

ध्रादिपरः ॥ ११ ॥

ध्र इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणम् । ध्र आदिर्येषां ते ध्रादयः । ‘आदि’पदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपधानीयानां ग्रहणं । ध्रादयः परे यस्मात् सः ध्रादिपरः । ततश्चायं सूत्रार्थः, व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ऋस्वस्य (१) अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधानीयेभ्यश्च गुरुसञ्ज्ञातिदिश्यते ॥

हे ॥ १२ ॥

ग इत्यनुवर्त्तते । हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थं । ततश्चायं सूत्रार्थः, द्विमात्रस्य (१) दीर्घस्य गकारसञ्ज्ञा क्रियते ॥

लौ सः ॥ १३ ॥

१ पूर्वस्थितऋस्वस्यैकमात्रिकस्येति च, चिक्रितपुलकपाठः । पूर्वस्यैकमात्रिकस्येति ग, चिक्रितपुलकपाठः । पूर्वस्य ऋस्वमात्रिकस्येति पुलकान्तरपाठः ।

२ द्विमात्रिकस्येति च, ग, चिक्रितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

स इति गकारस्य परामर्गः । स गकारो द्विमात्रो द्वौ लघू
कृत्वा गणनीयः (१) ॥

ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यत्र विशेषान्तरं न
श्रूयते तत्र म्वावित्युपतिष्ठते । गायत्रम वसवः (३।३) इत्येव
मादिषुवत् हुतेनेह व्यवहारो नास्ति ॥

अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमानेऽष्टसङ्ख्योपलक्षिता गुरुलघु-
स्वरूपा वर्णाः (२) गृह्यन्ते । लौकिकप्रसिद्धापलक्षणार्थमिदं सूत्रं ।
तेन चतुर्णां समुद्राः, पञ्चानामिन्द्रियाणोत्पत्तिवमादयः सञ्ज्ञा-
विशेषा लौकिकेभ्यः (३) प्रत्येतव्याः । 'इति'कारोऽध्यायसमाप्ति-
सूचकः ॥

इह ध्यादीनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते । अध्ययनात्
धीर्भवति । यस्य धीस्तस्य श्रीः, बुद्धिपूर्वकत्वात् विभूतेः ।
यस्य श्रीस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वात् गार्हस्थस्य । वरा सा इत्य-

१ स गकारो मात्रागणनायां द्विमात्रः, द्वौ लकारौ लघू कृत्वा गणयितव्य इति
ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । स गकारो मात्रागणनायां द्वौ लकारौ कृत्वा गणयितव्य
इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ वर्णा एवेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ लोकेभ्य इति पुस्तकान्तरपाठः ।

नेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहात्म्यं दर्शयति,
तथाचोक्तम्,

“अर्धाङ्गुलपरीणाहजिह्वाघ्रायासभीरवः ।

सर्वाङ्गीण^(१)परिल्लेगमबुधाः कर्म कुर्वन्ते” ॥

तत्राह शिष्यः, का गुहा । ‘गुहा’शब्दः स्थानपर्यायः । ‘का
गुहा,’ यत्रासौ तिष्ठति । उपाध्यायो ब्रूते । ‘वसुधा’ पृथिव्या^(२),
लभ्यते धीर्नाचातिविषादः कर्त्तव्यः । पुनरप्याह शिष्यः, सा ते
क्व । ‘सा’ धीः, त्वयोपदिष्टा, पृथिव्यां ‘क्व’, स्थितेन,^(३) लभ्यते ।
गुरुराह, ^(४) गृहे । पुनरप्याह शिष्यः, कदा सः । ‘सः’
गृहस्थः पुरुषः, ‘कदा’ कस्मिन् काले, तां धियं प्राप्नोति ॥
अत्रोत्तरम्, ^(५) धादिपरः । धारणार्थाव-बोधपरोऽसौ यदा
स्यात् तदा धियं लभते । भूयोऽपि प्रश्नः, किं वद । ‘किं,’ कुर्वन्
असौ तां धियं लभते तत् ‘वद’ ^(६) । तत्रोत्तरम्, न हसन् ।
हासादि-चापल्यं ^(७) अकुर्वाणस्तां धियं लभते इत्यर्थः ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ ^(८) प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ सर्वाङ्गिकेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पृथिव्यामेवेति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ क्व चात्रमे स्थितेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तत्राचार्यो ब्रवीति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ तत्रोत्तरमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ लभते इति ब्रूहि इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

७ हासादिचापल्यमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

८ इति हलायुधभट्टकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । इति

हलायुधभट्टकृतायां पिङ्गलसूत्रवृत्तौ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१	छ०	गा०	उ०	अ०	वृ०	प०	त्रि०	ज०
२	आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
३	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७
४	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
५	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
६	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२
७	साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
८	आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
९	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

१ एतच्चतुरङ्गश्रीडाचक्रं च, चिह्नितपुस्तके द्वितीयाध्यायादौ इन्द्र इति सूक्तस्य पूर्वं लिखितम् । किन्तु क, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये तन्नाङ्कितमस्ति । वस्तुतस्तु मूलार्थोदाहरणस्यललादस्य तत्रैव विन्यासः समुचित इति मन्यामहे ।

१ प्राग्यजुषामार्थः (सू०१।१६) इत्यस्योदाहरणम् ।

२ दैविकम् (सू०१।१) एकैकं श्रेये (सू०१।१२) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

४ आसुरी पञ्चदश (सू०१।४) जज्ञादासुरी (सू०१।१३) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

५ प्राजापत्याष्टौ (सू०१।५) चतुरचतुरः प्राजापत्यायाः (सू०१।११) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

६ यजुषां षट् (सू०१।६) एकैकं श्रेये (सू०१।१२) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

७ साम्नां द्विः (सू०१।१) द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धत (सू०१।९) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

८ ऋचां द्विः (सू०१।८) तौ लीमृचाम् (सू०१।१०) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

९ तिबस्त्रिषः सनाम एकैका ब्राह्म्याः (सू०१।५) इत्यस्योदाहरणम् ।

(१९) छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । इत जङ्घं यद्व्याम-
च्छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्दःशब्देनाक्षरसङ्ख्यावत् छन्दोऽत्राभि-
धीयते ॥

(अथ गायत्र्याधिकारः ।)

(१९) गायत्री ॥ २ ॥

अधिकारोऽयमाहादशसूत्रपरिसमाप्तेः । “तान्युष्णिग्” इत्या-
दिसूत्रात् (१) प्राक् यदुच्यते छन्दः, तद् गायत्रीसञ्ज्ञं वेदित-
व्यम् ॥

(१९) दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकाक्षरं छन्दो दैवीगायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्रायं प्रदर्शनो-
पायः । चतुरङ्गक्रीड़ायामिव चतुःषष्टिकोष्ठान् (२) लिखित्वा,
प्रथमपङ्क्तौ आर्षीनाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां नामानि विन्यसेत् । ततो द्वितीयायां (३)
पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत् । सञ्ज्ञाज्ञापनार्थं
द्वितीये एकसङ्ख्याकमङ्गम् (४) ॥

१ इति सूत्रादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ कोष्ठान्गाराणि इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ द्वितीयस्यामिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ एकसङ्ख्याकमेकं लिखेदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१८) आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि “ग्लौ”
(१।१४) इत्यधिकारात् गुरुणि लघूनि च यथासम्भवं द्रष्टव्यानि ।
तत्र तृतीयस्यां षड्भौ प्रथमे कोष्ठे आसुरीशब्दं व्यवस्थाप्य
द्वितीये पञ्चदशसङ्ख्याङ्गं विन्यसेत् (१) ॥

(१९) प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

(१९) प्राजापत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति । यत्र क्वचिद् वेदे-
ऽष्टाक्षरं छन्दः सा (१९) प्राजापत्या गायत्रीति ज्ञेयम् । तत्र चतुर्थ्यां
षड्भौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीयेऽष्टसङ्ख्याङ्गं
लिखेत् ॥

(२०) यजुषां षट् ॥ ६ ॥

यजुषां गायत्री षड्क्षरा भवति । यत्र क्वचिद् वेदे षड्क्षरं
छन्दः तत् यजुषी गायत्री (२०) सञ्ज्ञायते । तत्र पञ्चम्यां षड्भौ
प्रथमे कोष्ठे यजुषीशब्दं (२०) व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्सङ्ख्याङ्गं
लिखेत् ॥

१ लिखित्वा द्वितीये कोष्ठे पञ्चदशसङ्ख्याङ्गं लिखेदिति ख, ग, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

२ अदष्टाक्षरं छन्दः सा प्राजापत्या गायत्रीति विज्ञायते इति ख, चिह्नितपुस्तके
आदावधिकः पाठः ।

३ छन्दस्तत् इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ गायत्रीति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ यजुःशब्दमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(९९) साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । द्विरितिक्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात् करोति-
रध्याङ्गियते(१) । तेन द्विःकृता द्विगुणिता षट्सङ्ख्या साम्नां
गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदे द्वादशाक्षरं छन्दः, तत् साम्नां
गायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्र षष्ठ्या (९) पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे
सामशब्दं लिखित्वा द्वितीये द्वादशसङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(१०) ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन
त्रिगुणिता षट्सङ्ख्या ऋचां गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदेऽ-
ष्टादशाक्षरं छन्दः सा ऋचां गायत्री सञ्ज्ञायते(२) । तत्र (४)
सप्तम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादश-
सङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(११) द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत ॥ ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । साम्नां पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ सङ्ख्याङ्कौ
गृहीत्वा पूर्वात् पूर्वात् वर्द्धेत, यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र
साम्नां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्यक्षराणि अङ्केन
विन्यसेत् ॥

१ द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिः । द्वादशाक्षरं छन्दः साम्नां क्रियते इति ग, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

२ अत्र षष्ठ्यामिति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गायत्रीति सञ्ज्ञायते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । गायत्री ज्ञेयेति ग, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

४ अचेति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१५) त्रींस्त्रीनृचाम् ॥१०॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् सङ्ख्याङ्गान् (१)
गृहीत्वा पूर्ववत् वर्धेत । अत्रापि ऋचां षड्भूतौ तृतीयादिषु
कोष्ठेषु त्रिसङ्ख्याकं क्रमेण बृहमङ्गं स्थापयेत् (२) ॥

(१६) चतुरश्वतुरः प्राजापत्यायाः ॥११॥

प्राजापत्यायाः षड्भूतौ गायत्री चतुरश्वतुरःसङ्ख्याङ्गान्
गृहीत्वा वर्धेत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः पूर्ववदेव ॥

(१७) एकैकं शेषे ॥१२॥

अनुक्तः शेषः । यत्र गायत्र्यां सङ्ख्यावृद्धिर्नोक्ता सा एकैकं
सङ्ख्याङ्गं गृहीत्वा वर्धेत । दैवी, याजुषी, च शेषशब्देनोच्यते,
आसुर्यां विशेषाभिधानात् (३) । तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठ-
ेष्वेकैकमङ्गं (४) गृहीत्वा वर्धेत । तथैव याजुषी ॥

(१८) जघ्नादासुरी ॥१३॥

एकैकमित्यनुवर्त्तते । आसुरी गायत्री एकैकमङ्गरं

१ त्रींस्त्रीन् त्रिसङ्ख्याङ्गानिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अत्रापि तृतीयादिषु त्रिसङ्ख्याकं क्रमेण बृहं स्थापयेदिति ख, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

३ आसुर्यां निःशेषाभिधानादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ग, चिह्नितपुस्तक-
पाठश्च ।

४ कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमङ्गमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । कोष्ठेषु क्रमेणैकैकम-
ङ्गरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

त्यजेत् । उत्तरेषु कोष्ठेषु वृद्धौ प्रासायां ज्ञासो विधीयते ।
तेऽङ्गाः क्रमेण स्थाप्याः ॥

(१९) तान्युष्णिगनुष्टुब्-वृद्धती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्यः ॥१४॥

‘तानि’ इति छन्दांसि, गायत्र्याः परस्तात् (१) उष्णिग्-अनुष्टुब्-
वृद्धती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्याख्यानि क्रमेण भवन्ति ॥

(२०) तिस्रस्त्रिस्त्रः सनान्नय एकैका ब्राह्मणः ॥१५॥

यजुषां पङ्क्तिमाराभ्य ‘तिस्रः’ याजुषी, साम्नी, आर्ची,
चेति गायत्र्याः, मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति ।
सनान्नय इत्येकसञ्ज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्त्रिस्त्र इति वीषया
परेषामुष्णिगादीनामिह ग्रहणम् । तथा एकैकेति वीषया ताश्च
(२) ब्राह्मणो भवन्तीति विधीयते । ब्राह्म्या इति गायत्र्यादीनां
जगतीपर्यन्तानां विशेषणम् । एवं याजुषी, साम्नी, आर्ची, च उष्णि-
ग् मिलित्वा (३) एका द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मी उष्णिक् भवतीति ।
एवं तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गताः सत्याऽष्टाचत्वारिंशदक्षरा एका
ब्राह्मणनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्यः, सङ्गताः
सत्यश्चतुःपञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी वृहती भवति । ता-
एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मीपङ्क्ति-
र्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताः षट्षष्ट्यक्षरा

१ पुरस्तादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ ता एवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मिलिता एकैकता इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्सुः सङ्गता
 हासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति । अत्राष्टम्यां पङ्क्तौ
 प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्री-
 प्रमुखान्^(१) षट्त्रिंशदाद्यङ्गान् विन्यसेत् ॥

(१) प्राग् यजुषामार्थं इति ॥ १६ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्त्तते । यजुषां पङ्क्तेः प्राक् प्राजा-
 पत्या, आसुरी, देवी, इति यास्तिस्रो गायत्रस्ताः सङ्गताः
 सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव
 तिस्र उष्णिहः सङ्गता अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक्
 भवति । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गता द्वात्रिंशदक्षरा एका
 आर्षी अनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्सुः सङ्गताः
 षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी वृहती भवति । ता एव तिस्रः
 पङ्क्तयः सङ्गताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी पङ्क्तिर्भवति ।
 ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी
 त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्सुः सङ्गता अष्टाचत्वारिंशद-
 क्षरा एका आर्षी जगती भवति । तत्र प्रथमायां पङ्क्तौ प्रथमे
 कोष्ठे आर्षीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु चतुर्विंशत्याद्यङ्गान्
 विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्तेर्द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि गायत्रग्रा-
 दीनि नामानि लिखेत्^(२) । अयं स्पष्टतरःप्रदर्शनोपाय इति ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ गायत्रादीनि पुरुषकान्तरपाठः ।

२ नामानिविन्यसेदिति च, चिह्नितपुरुषकपाठः । पुरुषकान्तरपाठश्च ।

(अथ तृतीयोऽध्यायः ।)

(२९) षादः ॥१॥

अधिकारोऽयमाध्यायसमाप्तेः । यदित जङ्गमनुक्रमिष्याम-
स्तत् पाद इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्षति च गायत्र्या वसवः
(३।३) इति ॥

(२९) इयादिपूरणः ॥२॥

पाद इत्यनुवर्तते । इयादिः पूरणो यस्व स इयादिपूरणः ।
आदिग्रन्थेन उवादयो गृह्यन्ते । अत्रायमर्थः, यत्र गाय-
त्र्यादौ छन्दसि पादस्याक्षरसङ्ख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः
पूरयितव्या । यथा, तत् सवितुर्वरेणियं, दिवं गच्छ सुवःपत-
इत्यादि^(१) ॥

(२५) गायत्र्या वसवः ॥३॥

पाद इत्यनुवर्तते । परिभाषितं । गायत्र्याः पादः 'वसवः'
अष्टाक्षराणि, भवन्ति । यत्र यत्र गायत्र्याः पादोऽभिधास्यते,
तत्र तत्राष्टाक्षरो ग्राह्यः^(२) ॥

(२५) जगत्या आदित्याः ॥४॥

पाद इत्यनुवर्तते । परिभाषितं । जगत्याः पादो द्वादशाक्षरो
भवति । यत्र क्वचित् जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते ॥

१ इत्येवमादय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इत्यादय इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ ग्रहीतव्य इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१५) विराजो द्विशः ॥५॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । यत्र क्वचिद् वैराजः पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः ॥

(१६) त्रिष्टुभो रुद्राः ॥६॥

त्रैष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्वत्रैकादशाक्षरो गृह्यते । अस्मिन्ने-
वाध्याये परिभाषा एतावन्तस्तः ॥

(१७) एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादं ॥७॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणैरुक्तः पादो यस्य तत् 'उक्तपादं,' (१) । यस्य
च्छन्दसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन क्वचि-
देकपात्, क्वचिद् द्विपात्, क्वचित् त्रिपात्, क्वचिश्चतुष्पाद्, भवति ।
गायत्री च त्रिपादैव (२) । चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबेव
भवति(३) ॥

(१८) आद्यं चतुष्पादतुभिः ॥८॥

'ऋतु'शब्देन लक्षणया षडक्षरः पादोऽभिधीयते । तैः पादै-
श्चतुष्पादाद्यं गायत्रं(४) छन्दो भवति । एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि
जायन्ते(५) । तत्रोदाहरणम् ।

१ उक्तपादं छन्द इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ गायत्री त्रिपादैवेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । गायत्री च त्रिपादैवेति पुस्तका-
न्तरपाठः ।

३ पादैरनुष्टुबेव स्यादिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ चतुष्पादं गायत्रमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ सम्यक्शब्दो इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

* इद्रः शचीपतिर्वलेन वीलितः ।

दुश्श्रवणो वृषालमत्सु सासद्भिः (१) ॥

(४०) क्वचिन्निपादेषुभिः ॥८॥

क्वचिद् वेदे समाक्षरोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गावत्रैव भवति ।
एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।

* युवाकुं हि शचीनां युवाकुं सुमतीनां । भूयाम्
वाजुदाव्नां ॥ ऋ० १म० ४अ० १७सू० ॥ ४ ॥ (१)

(४१) सा पादनिवृत् ॥१०॥

सैव गायत्री पादनिवृद्धिति सञ्ज्ञां लभते । प्रयोक्तुरदृष्टा-
भ्युदयसम्बन्धज्ञापनार्थमियं सञ्ज्ञा । वेदस्थानादित्वात्^(२) महत्त्वे-
ऽपि च न दुष्यति ॥

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये नैतदुदाहरणमस्ति । पुनः *रतादृशचिह्नानि
वेदोदाहरणान्यन्यानि वक्ष्यमाणानि एतत्पुस्तकद्वये न सन्तीति वेदितव्यम् ।

२ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-चतुर्थीतुवाक-सप्तदशस्तस्य चतुर्थी ऋमियम् । इय-
क्षास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'शचीनां' अस्मदीयकर्षणां,
सम्बन्धि सोमरूपं इति; 'युवाकुं' उदकविशेषेण पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं,
तथा 'सुमतीनां' शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां, स्त्रीरूपं वचनमपि 'युवाकुं' नानाविध-
स्तुत्यगुणमिश्रितं । तस्मात् हे इन्द्रावृषणौ युवयोः प्रसादात् वरं 'वाजुदाव्नां' अन्न-
प्रदानां पुरुषाणां मध्ये, सुख्याः 'भूयाम्' भवेत् ॥ ४ ॥

३ वेदवदनादित्वादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४२) षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावनिपादनिवृत् ॥११॥

प्रथमः षड्चरः, द्वितीयोऽष्टाचरः, तृतीयः सप्ताचरः, एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा अतिपादमिदृक् । त्रिपादित्यनुवर्तनीयम् ॥ (१)

(४३) द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी ॥१२॥

आद्यो(२) द्वौ नवाचरो पादौ, तृतीयः षड्चरः, एवं त्रिपात् या गायत्री, सा नागीत्युच्यते (३) ॥

(४४) विपरीता वाराहो ॥१३॥

द्वयमेव नागी गायत्री, विपरीता सती, वाराहो नाम (४) भवति । प्रथमः षड्चरः, (५) द्वितीयतृतीयौ नवाचरौ ॥

(४५) षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना(६) ॥१४॥

षड्चरः प्रथमः पादः, सप्ताचरो द्वितीयः, अष्टाचरस्तृतीयः,

१ षट्कसप्तकयोर्मध्ये त्रिपादमिदृक् इति क्वचित् पाठः । तत्र प्रथमः सप्ताचरो द्वितीयः षड्चरस्तृतीयः पुनः सप्ताचरः सा अतिपादमिदृक् इति । एतस्य पाठेऽपि अनुक्रमणिकापाठेऽपि साम्यं दृश्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकौषिकः पाठः ।

२ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये आद्यौ इति पदं नास्ति ।

३ एवं त्रिभिः पादैर्नागी गायत्री भवति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । एवं त्रिभिः पादैर्नागी नाम गायत्री भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ वाराहो नाम गायत्रीति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ षड्चरः पाद इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ षट्सप्ताष्टकैर्वर्द्धमाना इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

एवं त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना (१) गायत्री भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* त्वमग्ने यज्ञानां द्योता विश्वेषां द्युतः ।

देवेभिर्मानुषैर्जने ॥ ऋ० ईम० २३०॥१६स० ॥१॥(१)

(४९) विपरीता प्रतिष्ठा ॥१५॥

सैव वर्द्धमाना यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा गायत्री भवति(१) । अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षडक्षरः (४) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे इमम् ।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ऋ० १२म० पू० अ० २३३सू० ॥२१॥(५)

१ वर्द्धमाना नामेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ ऋग्वेद-षष्ठमण्डल-द्वितीयातुवाक-षोडशसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'अग्ने,' 'त्व,' 'विश्वेषां' सर्वेषां सप्तसंस्थानरूपेण विभिन्नानां, 'यज्ञानां,' 'द्योता' होमनिष्पादकः, 'असि, यदा, यज्ञसम्बन्धिदेवाकाता, भवसि । यस्मात् त्व 'मानुषे' मनोः सम्बन्धिनि मतुष्ये, 'जने' यजमाने, 'देवेभिः' देवैः, 'द्युतः' होतृत्वेन निद्युतः, 'असि ॥१॥

३ प्रतिष्ठा नाम गायत्रीत्यादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो द्वितीयः सप्ताक्षरः षडक्षरस्तृतीयस्तदा सैव वर्द्धमाना विपरीता सती प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ऋग्वेद प्रथममण्डल-१३ममातुवाक-दशोविंशसूक्तस्य एकविंशो ऋगिः । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'आपः,' 'मम,' 'तन्वे' शरीरार्थं, 'वरूथ' रोगनिवारकं, 'भेषजं' औषधं, 'पृणीत' पूरयत । किञ्च 'ज्योक्' चिरं, 'सूर्यं,' 'दृशे' द्रष्टुं, नीरोगा वयं शक्नुवाम इति शेषः ॥२१॥

(४०) तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥१६॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा-
चोक्तम्, “विराजो दिग्भः (३।५)” इति । यदा द्वादशाक्षरी-
ऽष्टाक्षरश्च पादः स्यात् ततस्ताभ्यां द्विपाद् विराड्नाम गायत्री
भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

*पश्चा न तायुं गुह्या चतन्तं नमो युजानं नमो वचन्तं ।
सजोषाः धीराः पदैरनु म्मन्नुप त्वासीदन् विश्वे
यजत्राः ॥ ऋ०।१म०।१२अ०।६पूसू०॥१॥ (१)

(४०) त्रिपात् त्रैष्टुभैः ॥१७॥

एकादशाक्षरैः पादैस्त्रिपाद् (१) विराड् नाम गायत्री
भवति । तृतीयमित्यनुवर्त्तनीयं (१) । तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्वेद-प्रथमसप्तल-द्वादशाक्षरवाक्य-पञ्चषष्टितमसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इय-
क्षास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । ‘धीराः’ मेधाविनो देवाः, ‘सजोषाः’ समान-
प्रीतयः सन्तः, ‘हे अग्ने त्वां ‘पदैः’ मार्गे पादद्वयैर्लाङ्घ्यैः, ‘अनुमन्नुप’ अन्वगमन् ।
कीदृशं, ‘पश्चा’ अपहृतेन पश्चान्ना सद्, ‘तायुं’ क्षेममिव, ‘गुह्या चतन्तं’ अत्रूपायां
गुह्यायां गच्छन्तं, ‘नमोयुजामं’ इविलक्षणमग्नमात्मना संयुजानं, ‘नमो वचन्तं’ देवेभ्यो
इविवचन्तं । ‘यजत्राः’ यजनीयाः, ‘विश्वे’ सर्वे देवाः, ‘हे अग्ने’ ‘त्वां’ त्वां, ‘उपसी-
दन्’ समीपमप्राप्तुवन्, ददृशुः, इत्यर्थः ॥१॥

१ त्रिपात् इत्यत्र च, चिक्रितपुस्तकपाठः ।

२ तृतीयमित्यनुवर्त्तते इति ग, चिक्रितपुस्तकपाठः ।

* दुहोयन्मि त्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाज-
वत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ऋ० । १म० । १७अ० ।
१२०सू ॥ ९ ॥ (१)

इति गायत्राधिकारः ॥

(अथ उष्णिक्धिकारः ।)

(४९) उष्णिग् गायत्रौ जागतश्च ॥१८॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरी (१)पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः, एवं
त्रिभिः पादैरुष्णिङ् नाम कण्ठो भवति । अत्र च क्रमो न
विवक्षितः । पादसङ्ख्यामात्रं विधीयते ॥

(५०) ककुम्भध्ये चेदन्यः ॥१९॥

गायत्रयोः (२) पादयोर्मध्ये जागतश्चेत् पादौ भवति, तदा सा
उष्णिक् ककुप्सञ्ज्ञां लभते ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्वेद-प्रथमसखल-सप्तदशावुवाक-विंशत्यधिकशततमसूक्तस्य नवमी ऋग्नि-
यम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे अश्विनौ 'युवाकु' युवां, कामथमागाः
स्रोतारः, 'मित्रधितये' बभ्रुजगरचचार्यं, 'दुहोयन्' युक्मसकाशात् धनानि प्राप्नु-
वन्ति । अतः 'नः' अस्मान् अपि, 'वाजवत्यै' वाजयुक्ताय, 'च', 'राये' धनाय,
'मिमीतं' कुर्वतं । अस्मभ्यं स्रोतभ्यो बलवुक्तं धनं गीयुक्तमस्रश्च प्रयच्छतमिति
निष्कृष्टार्थः ॥ ९ ॥

२ यत्राष्टाक्षराविति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गायत्रा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

* सुदेवः समहाऽसति सवीरो नरो महत्तः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ ऋ०।५०।४ अ०।५४ सू०।१५॥ (१)

(११) पुरउष्णिक् पुरतः ॥२०

पुरतश्चेज्जागतः पादः स्यात्, (१) गायत्री च परतः, तदा सा पुरउष्णिक्सञ्ज्ञां लभते (१) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* अप्सुन्तरन्वृतमपसु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥ ऋ०।१०।५ अ०।२३ सू०।१९॥ (४)

१ ऋग्वेद-पञ्चममण्डल-चतुर्थानुवाक-चतुष्पञ्चाशत्तमसूक्तस्य पञ्चदशी ऋगियम् । इयञ्चाख्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'समह' पूजित महतां गृह, 'सुदेवः' कल्याणमयत्सञ्ज्ञकदेवोपेतः, 'असति' भवति । हे 'नरः' नेतारो हे महतः, 'सः,' 'मर्त्यः,' 'सुवीरः' शौभ्रनपुत्राद्युपेतश्च, 'असति' भवति । 'यं मर्त्यः,' 'त्रायध्वे' पालयध्वे, य एवं भवति 'ते' वर्धं, 'स्याम' युष्मादीनाः ॥१५॥

२ स एव जागतः पादः प्रथमश्चे ह्वतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पुरउष्णिक् नाम भवतीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-पञ्चमानुवाक-प्रयोविंशत्तमस्य एकोनविंशी ऋगियम् । इयञ्चाख्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । 'अपसु' जलोषु, 'अन्तः' मध्ये, 'अन्वृत' पीथूषं, वर्तते । तथैव अपसु 'भेषजं' औषधं वर्तते । 'उत' अपिच, तादृशीनां अपां देवतानां 'प्रशस्तये' प्रशंसार्थं, 'देवाः' हे ऋत्विगादयो ब्राह्मणाः, 'वाजिनः' देगवन्तः, 'भवत' शौघं स्तुतिं कुरुत इत्यर्थः ॥१९॥

(५९) परोष्णिक् परः (१) ॥२१॥

जागतः (१) पादः परश्चेद् भवति, पूर्वौ च गायत्री, (१) तदा परोष्णिक् नाम भवति (४) । “उष्णिग्गायत्री जागतश्च” (३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत्, विशेषसञ्ज्ञा-विधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम् ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञो ।

अस्मि धेहि जातवेदो महि अयः ॥ ऋ०।१२०।१३अ०

७८सू० ॥४॥ (५)

(५९) चतुष्पादेषुभिः ॥२२॥

समाचरैश्चतुर्भिः पादैरुष्णिगेव भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ परत इति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ जागतो दादशाचर इत्यर्थः ।

३ गायत्री षष्ठाचरानित्यर्थः ।

४ स एव जागतः पादः परतश्चेद्भवति, पूर्वौ च गायत्री, तदा परोष्णिक् नाम इन्दो भवति इति च, न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ऋग्वेद-प्रथममखल-तयोदशाशुवाकैकोनाश्रीतितमखलस्य चतुर्थी ऋगियम् । इयक्षास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे ‘सहसो यज्ञो’ बलस्य पुत्र, ‘अग्ने,’ ‘गोमतः’ बलमिगोमित्युक्तस्य, ‘वाजस्य’ अन्नस्य, ‘ईशानः’ ईश्वरः, त्वमसि । अतः ‘अस्मि’ अस्मात्, हे ‘जातवेदः’ जातधन, जातानां वेदितः, वा, अग्ने ‘महि’ प्रभूतं, ‘अयः’ अन्नं, ‘धेहि’ स्थापय ॥ ४ ॥

* नदं चतुर्दन्तीनां नदं यो युवतीनाम् ।
पतिं वो अन्नानां धेनूनामिषुधासि ॥ (ऋ० ८।५८।२)

इत्युष्णिगधिकारः ॥

(अथानुष्टुब्धिकारः ।)

(५४) अनुष्टुब् गायत्रैः ॥२३॥

चतुष्पादित्यनुवर्त्तते । 'गायत्रैः' अष्टाक्षरै पादैः, चतुष्पा-
च्छन्दः, अनुष्टुप्सञ्ज्ञं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

* गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्दंशमिव येमिरे ॥ ऋ० १०।
३अ० १०सू ॥ १ ॥(१)

(५५) त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च ॥२४॥

अनुष्टुबित्यनुवर्त्तते । गायत्रग्रहणञ्च । गायत्रेण (१) एकेन
पादेन, द्वाभ्यां जागताभ्यां (२), क्वचित् त्रिपादनुष्टुबेव स्यात् (४) ॥

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-तृतीयाशुवाक-दशमसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इत्यष्टाष्टाः
सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'शतक्रतो' बभ्रुकर्मन्, बभ्रुप्रश्न, वा, इन्द्र त्वां 'गाय-
त्रिणः' उद्गातारः, 'गायन्ति' सुवन्ति । 'अर्किणः' अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ताः होतारः, 'अर्क'
अर्चनोयन्तिन्द्र, 'अर्चन्ति' शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति । 'ब्रह्माणः' ब्रह्मप्रभृतय इतरे
ब्राह्मणाः, त्वां 'उद्येमिरे' उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'उद्दंशमिव' यथा
वंशाग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं
कुलमुन्नतं कुर्वन्ति, तद्वत् ॥ १ ॥

२ गायत्रेण अष्टाक्षरेणेत्यर्थः ।

३ जागताभ्यां द्वादशाक्षराभ्यामित्यर्थः ।

४ चकाराद्गायत्रग्रहणञ्च गायत्रेणैकेन ततो द्वाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् त्रिपादनुष्टुब्
भवतीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१९) मध्येऽन्ते च ॥२५॥

जागतयोः पादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्रः (१) पादो भवति,
तदाप्यनुष्टुबेव स्यात् । मध्यपक्षे उदाहरणम् ।

* प्रपूष्ण प्रधन्व वाजसातये ।

पवित्राणि सचक्षणिः ।

द्विषस्तरध्वा ऋणया ईयसे ॥

अन्तपक्षे उदाहरणम् ।

* मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो मा कुत्रा नो गृहेभ्यो
धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिश्वीः ॥ ऋ० । १म० । १७अ० । १२०-

सू० ॥ ८ ॥ (१)

इत्यनुष्टुबधिकारः॥

१ जागतयोर्द्वादशाक्षरयोः, गायत्रोष्टाक्षर इत्यर्थः ।

२ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-सप्तदशाहुवाक-विंशत्यधिकशततमसूक्तस्य अष्टमी अमि-
थम् । इयच्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे अश्विनौ 'अमित्रिणे' मितराहित्य-
वन्ते, 'कस्मै'चिदपि शत्रवे, 'नः' अस्मान्, 'माऽभिघातं' आभिमुख्येन मा बन्धस्थापयतं ।
अपिच 'नः' अस्माकं, 'गृहेभ्यः', सकाशात्, 'स्तनाभुजः' स्तनैर्वत्यान् अनुष्टुप्पांश्च पाल-
यन्त्यः, 'धेनवः', 'अशिश्वीः' शिश्वना वत्येन रक्षिताः सत्यः, 'कुत्र'चित् अस्मान्निर्गम्ये
प्रदेशे, 'मा गुः' मागच्छन्तु ॥ ८ ॥

कार्यविशेषान्तरावहृतया निरवकाशात् कतिपयानामुष्वां मण्डलनिर्देशादिकार्य-
न ज्ञातम् । तदस्य पुनर्मुद्रणसमये तदर्थं सुधीर्भिर्यतनीयमिति विद्मः ।

(अथ वृहतीधिकारः ।)

(१०) वृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

एको जागतः पादः, त्रयश्च गायत्राः^(१), तदा वृहती नाम छन्दो भवति ॥

(११) पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ॥ २७ ॥

वृहतीत्यनुवर्त्तते । पूर्वः पादो जागतो यदि तृतीयो भवति, अन्ये गायत्राः, तदा असौ वृहती पथ्या नाम छन्दो भवति ॥

(१२) न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

पूर्वश्चेदित्यनुवर्त्तते । पूर्वश्चेज्जागतः पादो द्वितीयो भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणीनाम्नी वृहती भवति ॥

(१३) स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः ॥ २९ ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन स्कन्धोग्रीवी नाम छन्दो भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

(१४) उरोवृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन उरोवृहतीनाम्नी^(२) भवति ॥

१ जागतगायत्रग्रन्थाभ्यामत्र सर्वत्र द्वादशाक्षराष्टाक्षरयोर्षडक्षं बोद्धवम् ।

२ उरोवृहती नामेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१९) उपरिष्ठाद् वृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागतः (१) पादोऽन्ते भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा उपरिष्ठाद्बृहती नाम भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

*सखायस्त्वा बृहमहे देवं मर्त्तास जतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदी धितिं सुप्रतूर्त्तिमनेहसं ॥ ऋ० १।३।१।१।

(१९) पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥ ३२ ॥

स एव जागतः पादः पूर्वखे झवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा पुरस्ताद्बृहती नाम भवति । “वृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः (३।२५)” इत्यनेनैव गतार्थमितत् (१) सञ्ज्ञाविशेषदर्शनार्थं (१) पुनरुच्यते ॥

(१९) क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

क्वचिद् वेदे नवाक्षराश्चत्वारः पादा दृश्यन्ते, सापि वृहत्येव तत्रोदाहरणम् ।

*तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥ ऋ० १। १८। ११।

१ यत्र जागत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गतार्थत्वादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सञ्ज्ञाविशेषप्रदर्शनार्थमित्ति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१५) वैराजौ गायत्रौ च ॥ ३४ ॥

यत्र वैराजौ पादौ, पूर्वौ, दशाक्षरो भवतः, ततो गायत्रौ, च सापि(१) वृहती ॥

(१६) त्रिभिर्जागतैर्महावृहती ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः पादैश्छन्दो महावृहतीनाम् ॥

(१७) सतोवृहती ताण्डिनः ॥ ३६ ॥

इयमेव वृहती ताण्डिन आचार्यस्य मते सतोवृहती नाम भवति ॥

इति वृहत्यधिकारः ॥

(अथ पङ्क्त्याधिकारः ।)

(१८) पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ जागतौ पादौ, तथा गायत्रौ च, (१) तदा पङ्क्तिर्नाम छन्दः ॥

(१९) पूर्वोच्चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः ॥ ३८ ॥

यदा (१) पूर्वोद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमद्वितीयौ पादौ जागतावित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ, तच्छन्दः सतः-पङ्क्तिर्नाम ॥

१ गायत्रौ सापीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अत्र सर्वत्र वैराजगायत्रशब्दाभ्यां दशाक्षराष्टाक्षरयोर्ग्रहणं बीद्वयम् ।

२ पादौ भवतस्ततो गायत्रौ चेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ यचेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(००) विपरीतौ च ॥ ३९ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतस्तदापि सतःपङ्क्तिरेव । अयमर्थः, प्रथमद्वितीयौ पादौ गायत्री, द्वितीयचतुर्थौ जागतौ ॥

(०१) आस्तारपङ्क्तिः परतः ॥ ४० ॥

यदा जागतौ पादौ, परो भवतः^(१), गायत्री च पूर्वौ, तदा आस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥

(०२) प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः, गायत्री च परतः, तदा प्रस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥ “पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च (३।३७) इत्यनेन गतार्थमिदं, सञ्ज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ॥

(०३) विष्टारपङ्क्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्री, तदा विष्टारपङ्क्तिर्नाम ॥

(०४) संस्तारपङ्क्तिर्वह्निः ॥ ४३ ॥

यदा तावेव जागतौ पादौ वह्निर्भवतः, मध्ये च गायत्री, तदा संस्तारपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ॥

१ परतो भवत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१५) अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाञ्चत्वारः ॥४४॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिच्छन्दः, तत् कथं पञ्चकाञ्चत्वार इत्युच्यते । तत्रोत्तरम् । “द्वावप्यल्पशः” (३।४५) इत्यस्मात् सिंहावलोक्तिन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्त्तते, तेन पङ्क्तेरल्पत्वं विशेषात् प्रतिपादितं भवति ॥

(१६) द्वावप्यल्पशः ॥४५॥

पञ्चग्रहणमनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यां अल्पशः-पङ्क्तिर्नाम च्छन्दी भवति, क्वचिदेव वेदे न सर्वत्र ॥

(१७) पदपङ्क्तिः पञ्च ॥४६॥

पञ्चका इत्यनुवर्त्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ॥

(१८) चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥४७॥

चकारः, पञ्चका इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्षरः पादः, द्वितीयः षडक्षरः, ततस्त्रयः पञ्चाक्षराः, तदा पञ्चपदा पङ्क्तिरेव ॥

(१९) पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥४८॥

पञ्चभिरष्टाक्षरैः पादैः पथ्या नाम पङ्क्तिर्भवति । अस्योदाहरणम् ।

पञ्चसमीपदन्त हीति ॥ (सृ० १।८२।२॥

इति पङ्क्त्यधिकारः ॥

(अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ।)

(८०) जगती षड्भिः ॥ ४९ ॥

गायत्रैरित्यनुवृत्तंते । गायत्रैः षड्भिः पादैर्जमतीनाम-
च्छन्दी भवति ॥

(८१) एकेन त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेषु तस्या एव सम्बन्धः । एकेन
त्रैष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात्रिष्टुब्, ज्योति-
ष्मती नाम^(१) । त्रैष्टुभेन सह पञ्चभिर्गायत्रैरित्युक्ते चत्वार-
एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते । यद्योपाध्यायेन सह पञ्च शिथ्या-
भागता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते ॥

(८२) तथा जगती ॥ ५१ ॥

एकेन जगतेन, पादेन, चतुर्भिर्गायत्रैः, पञ्चपाञ्जगती,
ज्योतिष्मती नाम^(२) ॥

१ एकेनेति "पञ्चापञ्चभिर्गायत्रैः (१।४५) इत्यन्तो गायत्रपादस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यास-
नेषु तस्यैव सम्बन्धः । गायत्रैरेकेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः त्रैष्टुभैश्चतुष्पात् त्रिष्टुब्
ज्योतिष्मती नामेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ एकेन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतेश्चतुष्पाञ्ज्योतिर्नाम जगती भवति इति ख,
चिह्नितपुस्तकपाठः । ग, चिह्नितपुस्तकपाठे ज्योतिष्मतीत्यत्र विशेषः ।

(८२) पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन त्रैष्टुभेन पादेन, शेषैश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । पूर्वैश्चैव गतार्थत्वाद् विशेषसञ्ज्ञान्नापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन जागतेन पादेन, चतुर्भिश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(८४) मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमस्त्रैष्टुभः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री, तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्-समासः । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयं । तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री (९) तदा मध्येज्योतिर्नाम जगती भवति^(२) ॥

(८५) उपरिष्टाज्ज्योतिरन्तेन ॥ ५४ ॥

यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च त्रैष्टुभः, तदा

१ प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषैश्च त्रैष्टुभैस्त्रिभिः पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुब् नाम भवति । पूर्वैश्चैव गतार्थत्वाद् विशेषसञ्ज्ञान्नापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयं । तेनाद्येन गायत्रेण पादेन द्विभिर्जागतैः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती इति च-चिक्वितपुस्तकपाठः ।

२ उभयतश्च गायत्राभ्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ यदा मध्यमे गायत्रः द्वितीयः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ यदा पूर्वौ, अन्तिमश्चैकस्त्रैष्टुभस्तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्-समासः । तथा जगतीत्यनुवर्त्तते । एकेन गायत्रेण मध्यमेन द्वितीयेनोभयतश्च जागताभ्यां । प्रथमद्वितीयाभ्यां चतुर्थेन मध्येज्योतिर्जागती नाम भवति इति च-चिक्वितपुस्तकपाठः ।

उपरिष्ठाञ्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्तेन जागतेन, शेषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः, उपरिष्ठाञ्ज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(८९) एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयश्च षडक्षराः, तदा शङ्कुमती नाम गायत्री^(२) । छन्दोग्रहणे प्रकृते, पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थं । तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति । इतरथा ह्यनन्तरं सम्प्रत्ययः स्यात्^(३) ॥

(९०) षट्के ककुम्भती^(४) ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु, छन्दोमात्रं ककुम्भती नाम^(५) भवति ॥

(९१) त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥ ५७ ॥

यदाद्यन्तो पादो बह्वक्षरी, मध्यमोऽल्पतराक्षरः^(६), तदा ऽणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम भवति । अयमर्थः,

१ यदा त्रयस्त्रैष्टुभाः पादाः भवन्ति, अन्ते च गायत्रस्तदोपरिष्ठाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुब् नाम भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्तेन गायत्रेण शेषैश्च जागतीस्त्रिभिश्च उपरिष्ठाञ्ज्योतिर्जगती नाम भवति, इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति त्रयश्च द्वादशाक्षरास्तदा शङ्कुमतीजगतीनाम छन्दो भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ ह्यनन्तरमेव सतुप्रत्ययः स्यात् इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ककुम्भती इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ छन्दोमात्रे षु ककुम्भती नाम जगती इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ मध्यमोऽल्पतराक्षर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आद्यन्तौ पादौ अष्टाक्षरौ (१), मध्यमस्य षडक्षरः, एवं त्रिपादु गायत्री पिपीलिकमध्या नाम भवति (२) । एवं चतुरक्षरे पञ्चाक्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या सिद्धाति । यत् किञ्चिच्छिपाच्छन्दः (३), लघुमध्यमपादं, तत्सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते ॥

(८९) विपरोता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघुक्षरौ, मध्यमस्य षडक्षरः, सा गायत्री यवमध्या नाम भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् ॥

(९०) जनाधिकेनैकेन (४) निवृद्धुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकेनाक्षरेण न्यूनैः, सा निहृदिति विशेषसञ्ज्ञां लभते । एकेनाधिकेन भुरिगिति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

(९१) द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

जनाधिकप्रवृत्तमनुवर्त्तते (५) । द्वाभ्यामक्षराभ्यां जनाधिकाभ्यां (६) गायत्री यथाक्रमं विराट्स्वराट्-सञ्ज्ञा भवति (७) ।

१ पादौ षडक्षरौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ आद्यन्तौ पादौ एकादशाक्षरौ मध्यमः षडक्षरः, एवं त्रिपादुष्णिक पिपीलिकमध्ये त्वर्थ इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ यत् किञ्चिच्छन्द इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ न्यूनधिकेनैकेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ न्यूनधिकप्रवृत्तमनुवर्त्तते इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ न्यूनधिकाभ्यामिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ गायत्र्यादीनि यथाक्रमेण विराट्स्वराट्-सञ्ज्ञानि भवन्तीति पुस्तकान्तरपाठः ।

(९९) आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यं, किं गायत्री स्वराट्, उत (१) उष्णिग्विराडिति । एवं सन्दिग्धे सति छन्दसि आदिभूतात् पादात् निर्णयः कर्त्तव्यः । यदि प्रथमः पादो गायत्रस्तदा (२) गायत्रेऽवासौ । अथोष्णिहस्तदोष्णिगिति । एवं सर्वत्र ॥

(९९) देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते । सन्दिग्धे छन्दसि देवतादेश निर्णयः कर्त्तव्यः । 'आदि'ग्रहणं स्वरादिपरिग्रहार्थम् । कस्य छन्दसः का देवता यथा निर्णयः कर्त्तव्यः । इत्यपेक्षायामिदमुच्यते ।

(९९) अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो-

विश्वेदेवाः (३) ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता वेदितव्याः । तत्र सन्दिग्धे छन्दसि, यदाऽऽग्नेयं तदा गायत्री, यदि सावितं तदोष्णिकं । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव छन्दःसु निवृ-

१ उताहो इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ यदि प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । यदा प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ मित्रावरुणा इन्द्रो विश्वेदेवा देवता इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

झुरिजौ, तथा विराट्स्वराजौ दृश्येते, न लौकिकेषु । अतो लौकिकेषु^(१) सन्देहाभावान्निर्णयनिमित्तभूता देवतादयो नेथन्ते ।

(९५) स्वराः षड्जादयः ॥ ६४ ॥

षड्जर्षभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादाः स्वरा गायत्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः ॥

(९६) सित-सारङ्ग-पिसङ्ग-कृष्ण-नील-लोहित-गौरा वर्णाः ॥ ६५ ॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा वर्णनिर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते ॥

(९७) आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गव-कौशिक-वाशिष्ठानि गोत्राणि इति ॥ ६६ ॥

गायत्र्यादीनां क्रमेणैतानि गोत्राणि, भवन्तीति वाक्यशेषः । श्यामान्यतिच्छन्दांसि, रोचनाभाः कृतयः^(२), इत्येवमधीयते-ऽतिच्छान्दसाः^(३) । तन्नीपपद्यते । कृतीनामतिच्छन्दसाञ्च निहङ्गुरिजौर्विराट्स्वराजौश्च प्रदेशाभावात् कश्चिन्नास्ति संशयः ।

१ त. लौकिकपक्षे इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अतो लौकिकपक्षे इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ अत्र रोचनाभाः कृतयः श्यामान्यतिच्छन्दांशीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इत्येवसादिकमधीयते छान्दसा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णविन्यासः क्रियते, (१) तदपि ऋषि-
देवता-स्वर-वर्णानां ज्ञानान्निःश्रेयसमिच्छन्ति छान्दसाः (२) ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ (३) तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः ।)

(९८) चतुःशतमुत्कृतिः ॥ १ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतं । मध्यमपदलोपी समासः । अथवा
चत्वारि च शतञ्च चतुःशतं । इन्द्र-समासः । कर्मधारयपदसु^(४)
नेथ्यते । तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र चतुःशतमक्षराणां
सङ्ख्या भवति, तत्, उत्कृतिनाम च्छन्दः ॥

(९९) चतुरश्वतुरस्यजेदुत्कृतेः ॥ २ ॥

चतुःशताक्षराच् छन्दसः क्रमेण चतुरश्वतुरः सङ्ख्याविशेषान्
त्यजेत् । एतदुक्तमभवति, उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरै-
र्न्यूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्, अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् ॥

(१००) तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

‘तानि’ उत्कृतेरनन्तराणि च्छन्दांसि, अभि सम् वि आङ् प्र

१ यस्य निर्णयनिमित्तञ्च वर्णविन्यासः क्रियते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
एतदन्तरमेवात्राध्यायसमाप्तिवाक्यमस्ति । तदपीत्यादिकः पाठोच नास्ति । ख,
चिह्नितपुस्तके तु तदपीति पदद्वयं नास्ति, तत्र ऋषिदेवतेत्यादिकः सम्पूर्णः
पाठोस्ति ।

२ अतुक्तानां कामतोवर्णा इति, क, चिह्नितपुस्तकप्रान्तेधिकः पाठो विन्यसः ।

३ भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ कर्मधारयसमाससु इति पुस्तकान्तरपाठः ।

इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसञ्ज्ञानि भवन्ति । तत्र शताक्षरं छन्दोऽ-
भिक्रान्तिः । षस्रवत्यक्षरं, सङ्क्रान्तिः । द्वावत्यक्षरं, विक्रान्तिः ।
अष्टाशीत्यक्षरम्, आक्रान्तिः । चतुरशीत्यक्षरं, प्रक्रान्तिः ॥

(१०१) प्रक्रान्त्या च ॥ ४ ॥

उपसर्गवर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रक्रान्त्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते ।
तेनैतदुक्तं भवति, अशीत्यक्षरं, कृतिः (१) ॥

(१०२) धृत्यष्टि-शर्करौ-^(२) जगत्यः ॥ ५ ॥

कृतेरधस्ताद्धृति अष्टि शर्करौ जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण
व्यवस्थापनीयाः ॥

(१०३) पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

‘एषां’ धृत्यादीनां, ‘पूर्वतः पृथक् पृथक्’, ‘एतान्येव’ शब्द-
रूपाणि, विन्यसेत् । पृथक्-पृथक्-ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम् ।
अन्यथा हि समुदायपूर्वत्वत्वमेषां (२) स्यात् । तेनायमर्थः,
धृतिशब्दात् पूर्व^१ धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात् पूर्व^२मष्टिशब्दः,
शर्करौशब्दात् पूर्व^३ शर्करौशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्व^४
जगतीशब्दः ॥

१ अशीत्यक्षरं इत्यर्थः कृतिर्नामेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तर-
पाठश्च ।

२ शर्करौति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । शर्करौति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यं
सर्वत्र शर्करौशब्दपाठान्तरं ज्ञेयम् ।

३ समुदायपूर्वत्वमेषामिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०७) द्वितीयं द्वितीयमतिः ॥ ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपम्^(१) अतिशब्दात् परतः प्रयोक्तव्यम् । एवं सत्युत्तरेषां छन्दसामेताः सञ्ज्ञाः क्रमेण भवन्ति । तत्र षट्सप्तत्यक्षरम्, अतिधृतिः^(२) । द्वासप्तत्यक्षरं, धृतिः । अष्टषष्ट्यक्षरम्, अत्यष्टिः । चतुःषष्ट्यक्षरम्, अष्टिः । षष्ट्यक्षरम्, अतिशर्करी । षट्पञ्चाशदक्षरं, शर्करी । द्वापञ्चाशदक्षरम्, अतिजगती । अष्टाचत्वारिंशदक्षरं, जगती ॥

(१०८) अत्र^(१) लौकिकम् ॥ ८ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमप्तिः । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रभृत्यार्यादीनां चूलिकापर्यन्तानां लौकिकत्वमेव । समान्यादीनामुत्कर्तिपर्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च । 'अत्र' वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे, प्रसङ्गाद् वेदवदनादिमुनिपारम्पर्यागतं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्तं 'लौकिक' छन्दोजातमधिक्रियते । तन्मूलत्वात् काव्यस्य । काव्यञ्च कीर्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः ॥

(१०९) अत्रैष्टुभाञ्च र्वदार्षम् ॥ ९ ॥

आङ्भिविधौ । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं, स्वार्थे तद्धितः । गायत्र्यादि-

१ शब्दस्वरूपमति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ षट्सप्तत्यक्षरं छन्देतिधृतिरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ चयेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

त्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्धं छन्दोजातं, वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्, तथैव द्रष्टव्यं । किं तदार्धं ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । चतुस्रत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । 'चः' समुच्चये ॥

(१०) पादश्चतुर्भागः (१) ॥ १० ॥

'चतुर्भागः' (१) चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः, पादसञ्ज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् (२) । समवृत्तविषयमेतत् ॥

(१०) यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ ११ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्नूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिर्दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा ग्रहीतव्याः । 'वा'शब्दो व्यवस्थितविभाषा । उद्गतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् ॥

आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दः (३) छन्दस्त्रिधा तु लौकिकम् ॥

१ पादश्चतुर्थभाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ चतुर्थो भागश्चतुर्थभाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ बोद्धव्यमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तृतीयमक्षरं छन्द इति च, ग, चिकित्तपुस्तकपाठः ।

आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।
 वैताल्यादि चूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥
 समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च (१)।

तत्रादौ तावदार्यालक्षणसिद्धार्थं गणसञ्ज्ञां करोति ।

(१८) लः समुद्रा गणः ॥ १२ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम् । समुद्रा इति चतुः-
 सङ्ख्योपलक्षणार्थम् । चतुर्णां लकाराणां, गणः, इत्येषा सञ्ज्ञा
 विधीयते ।

(१९) गौ गन्तमध्यादिर्लश्च ॥ १३ ॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति । सहि गणः कदाचिद्
 गुरुद्वयेन भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन,
 कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः । षष्ठस्य भेदस्याभावात्^(१)
 विस्फष्टार्थमिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिरिति प्रथमं इन्द्रसमासं
 कृत्वा पश्चाद् गकारेण बहुव्रीहिः । इन्द्रात्परो यः श्रूयते, लभ-
 तेऽसौ प्रत्येकाभिसम्बन्धम् । द्वौ गकारौ, चत्वारो लघवो भवन्ति,

१ आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः । वैताल्यादिचूलिकापर्यन्तं मात्राच्छन्दः ।
 समान्यादिकमुत्कृतिपर्यन्तमक्षरं इन्द्र इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तर-
 पाठश्च ।

२ द्विगुब्रकस्य(५५)स्य गणस्य मात्राप्रसारनियमेन प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादि-
 सर्वलघवन्ताः पञ्चैव भेदा भवन्ति । ते च भेदा द्विगुकाद्गहादेव क्रमशः ५५, ॥५, ॥५१, ॥५३, ॥५५,
 एते पञ्च गणा जायन्ते । भूद्वयेते प्रसारक्रमेण पञ्चैव वर्णिताः । अतोऽयं षष्ठभेदस्या-
 वाप्य इति भावः ।

स एको गणः(९९) । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो गणः(१००) ।
गकारो मध्ये यस्य स गमध्यस्तृतीयो गणः(१०१) । गकार आदि-
यस्य (१) स गादिश्चतुर्थो गणः(१०२) । नकारलकारौ मिलितौ
चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो गणः(१०३) । एवं गणेषु
सिद्धेषु इदानीमार्यालक्षणं करोति ॥

(अथार्थाधिकारः ।)

(१११) स्वरा अर्द्धञ्चार्यार्द्धम् ॥ १४ ॥

गणग्रहणमनुवर्त्तते । स्वरा इति सप्तानां सङ्ज्ञा । यत्र प्रस्तारे
गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धञ्च गणस्य, तदार्यार्द्धं निष्पद्यते । द्वितीय-
मप्यर्द्धं तादृशमेव । समप्रविभागेऽर्द्धशब्दः । यद्येवम्, अर्द्धश-
ब्दस्य अर्द्धं न पुंसकम् इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः
प्राप्नोति । यथा, अर्द्धाटकम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धखारी, इति । नैष
दोषः । सत्यपि समप्रविभागत्वे सम्बन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात्
समप्रविभागस्यार्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात् । यथा,
तुलार्द्धेन गां क्रीणाति (१) ।

पणार्द्धक्रीतताम्बूलचबर्णाद् गर्विताननाः ।

अनभ्यासाद् गल्लाला यान्थिते वारयात्रिकाः ॥

तथा अत्र समप्रविभागत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासदर्शनाच्च ।

१ गकार आदौ यस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ यथा द्रुमार्षेण गां क्रीणाति । यथा अर्द्धमर्द्धेन क्रीणातीति च, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

अर्धचन्द्रं दधन्मूर्ध्नि पातु वः प्रार्थ्वतीपतिः ।
कालकूटविषं हन्तुं सङ्गृहीतमिवावृतम् ॥

तथाच ।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मन्मन्त्रं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं मृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥

अत्रार्धस्य लक्षणं कुर्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्यः, यदार्थाया-
मवान्तरपादव्यवस्था नास्ति । तेन हीपादन्यस्मादित्यादौ गण-
त्रयस्यान्ते गुरुत्वं (१) न स्यात् ॥

हीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यस्तात् ।

आनीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

(११९) अत्रायुङ् न ज् ॥ १५ ॥

‘अत्र’ आर्याच्छन्दसि, ‘अयुग्’ गणः, प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः
सप्तमश्च, ‘न जगणः’ मध्यगुरुत्वं (१) कर्त्तव्यः । शेषास्तु कामतोऽत्र
भवन्ति ॥

(११९) षष्ठो ज् ॥ १६ ॥

आर्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्यगुरुरेव (१) भवति । अत्रोदा-
हरणम् ।

१ अन्यस्मादपि, घटयति, इत्युभयत्र श्लेषकारण्ये सति पादान्तले, ‘नन्ते’ (११९०)
इति गुरुत्वं भवेदिति भावः ।

२ मध्ये गुरुत्वेति च, ग, विक्रितपुस्तकपाठः ।

३ आर्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्ये गुरुरेवेति च, विक्रितपुस्तकपाठः ।

द्वि०१ ज०१ द्वि०१ द्वि०४ द्वि०५ सर्व० १ सर्व०० नु०
 S S S S S S S S S S S S S

रूपान्तरेण देवीं तामेव स्तौमि, सपदि किल महिषः (१)।

द्वि०१ म०१ म०१ म०४ स०५ ए०१द्वि०० नु०
 S S S S S S S S S S S S S

पादस्पर्शसुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्याः (२) ॥

(११५) न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि । १८ ॥

षष्ठो गणः सर्वलघुषेद भवति, तदा द्वितीयादक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते (१) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

१ मिषमहिष इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रूपान्तरेणेत्यस्या गणविभागव्याख्यानदर्शनं यथा, 'रूपा' इति द्विगुणकः(५५)एको गणः१। 'न्तरेण' इति ज (।५।) गणो द्वितीयः२। 'देवीं' इति द्विगुणकः(५५) गणस्तृतीयः३। 'तामे' इति च द्विगुणकः(५५)गणचतुर्थः४। 'व स्तौ' इति च द्विगुणकः(५५) गणः पञ्चमः५। 'मि सपदि' इति सर्वलघुमान्(।।।।)गणः षष्ठः६। 'किल महि' इति अपरः सर्वलघुमान् (।।।) गणः सप्तमः७। 'वः' इति एको गणः (५)। एवमस्याः प्रथमेर्द्धे गुरुयुक्ताः सप्त गणा भवन्ति। 'पाद' इति द्विगुणकः(५५) गणः प्रथमः१। 'स्पर्शसु' इति भ (५।।) गणो द्वितीयः२। 'खादिव' इति च भ (५।।) गणस्तृतीयः ३। 'मीलित' इति पुनर्भ (५।।) गणचतुर्थः४। 'नयनो' इति स (।।५) गणः पञ्चमः५। 'म' इति एकलघुरूपो (।) गणः षष्ठः६। 'वद्य' इति द्विगुणरूपो(५५) गणः सप्तमः७। 'स्याः' इति एको गणः ॥ इत्यमस्या उत्तरदलेपि गोपेताः सप्तगणा ज्ञायन्ते। अस्या उभयदले एव षष्ठो गणः६ सर्वलघुरेवासि, अतः सर्वलघुमती इत्यमपरादा वेदितव्या।

एवं सर्ववार्त्याच्छन्दःसु वक्ष्यमाणेषु आर्योदाहरणोपरिन्त्यस्य साङ्केतिकगणानां विभागो यथासम्भवं व्याख्येयः। विशारभयात्र तत्र तत्रैतादृशगणविभागे दर्शितः, दर्शितं केवलं सङ्गतेमात्रम्।

३ षष्ठगणस्य सतुल्यरूपस्योदाहरणभूतानां सतुल्योदाहरणानां मध्ये द्वितीयादक्षरादारभ्य सुवन्नादि पदं प्रवर्त्तते इति स्पष्टायः। यथा, 'मि सपदि' इति सर्वलघुरूपस्य

(११९) सप्तमः प्रथमादि ॥ १८ ॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ (।।।)सर्वलघो वा(।।।)जाते सप्तमो गणः सर्व-
लघुश्चेत् भवति, तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते १) । तत्रो-
दाहरणम् (१) ।

द्वि०१ म०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ सर्व०० नु०
 ~~~~~  
 S S S | | S S | S | S S | S | | | | S

ब्रह्मक्षत्रकुलीनः प्रलीनसामिन्तचक्रनुत-चरणः ।

सर्व०१ ज०२ द्वि०२ द्वि०४ द्वि०५ ज०६ सर्व०० नु०  
 ~~~~~  
 | | | | S | S S S S S S S | S | | S

सकलसुहृताकपुञ्जः श्रीमान् मुञ्जश्चिरञ्जयति (११९) ॥

सर्व०१ ज०२ द्वि०२ द्वि०४ सर्व०५ सर्व०६ सर्व०० नु०
 ~~~~~
 | | | | S | S S S S S | | | | | | | | | | S

जयतिभुवनैकवीरः सीरायुध-तुलित-विपुल-बलविभवः ।

षष्ठगणस्य 'सि'कारं प्रथमाक्षरं परित्यज्य सपदीत्यस्य सकारात् द्वितीयाक्षरात् पद-
प्रवृत्तिर्जाता । अत एवास्या अपि रूपान्तरेषु ति-पूर्वपठितमेवोदाहरणं बोद्धव्यम् ।

१ सप्तमगणस्य प्रथमाक्षरादारभ्य सुवन्मादिपदं प्रवर्त्तते ननु तत्र प्रथमाक्षरं
गणविगार्यं पूर्वमाह्वयन इति स्पष्टार्थः । यथास्या उदाहरणे 'तचक्र' इति षष्ठगणस्य
मध्यगुरोर्बुदाक्षराक्षरेभ्यः परभूतानां सप्तमगणस्योदाहरणभूतानां 'तुमचर' इति चलुर्णा-
मक्षराणां प्रथमात् 'ड' इत्यक्षरात् सुवन्मादिपदप्रवृत्तिर्जाता । ननु तदक्षरं गण-
विभागनिव्ययार्थं पूर्वमाह्वयम् ।

२ षष्ठमध्यगुणगणात् परतः सप्तमसर्वलघुगणवत्यार्थोदाहरणं ब्रह्म क्षत्रेति ।
षष्ठसर्वलघुगणात् परतः सप्तमसर्वलघुगणवत्यार्थो उदाहरणं जयतीति । अनयोर्गणप्रभेद-
दर्शनमुक्तञ्चोकाक्षरमस्तकोपरि कृतं वर्त्तते । तत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

(१९) त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २२ ॥

चकारोऽन्त्य इत्यणुकर्षणार्थः । यस्या आर्याया अन्त्येर्द्धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते, सा आर्या पथ्या नाम भवति । तद्वया,

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ म०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ कु०
 S S S S S S | S S S | S S S S

पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जिनात्मा नरी न रोगी स्यात् ।

सर्व०१ म०२ द्वि०३ म०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ कु०
 | | | S | | S S S | S S S | S S S

यदि वचसा मनसा वा द्रुह्यति नित्यं न भूतेभ्यः (१) ॥

पादग्रहणं यत्पुपलक्षणार्थम् ॥

(१९) विपुलाऽन्या ॥ २३ ॥

यस्या आर्याया अन्त्येर्द्धे आद्ये वा उभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विनास्यति, सा आर्या विपुला नाम । सा चाद्यन्तोभयपूर्वकत्वात् त्रिधा भवति । सामान्येन विधानमेतत् । तत्रादि-विपुला ।

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ द्वि०७ कु०
 S S S S S S | S S S | | | S S S

स्निग्धच्छाया-लावण्य-लेपिनी किञ्चिद्वनतघ्राणा ।

१ यस्या उभयदले गणत्रयेषु पादसमाप्तिरत इयं पथ्या नामार्था ।

सर्वे०१ द्वि०२ द्वि०३ स०४ त्रि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

। । । । । १ १ १ १ १ । । १ १ १ १ । १ १ १ १

मुखविपुला सौभाग्यं लभते स्त्रीत्याद्य माण्डव्यः (१) ॥

अन्तविपुला ।

द्वि०१ अ०२ स०३ म०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०७ गु०

१ १ । १ । । । १ १ । १ १ । १ । १ १ १

चित्तं हरन्ति हरिणीदीर्घदृशः कामिनां कलालापैः ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०३ सर्वे०४ स०५ ए०६ सर्वे०७ गु०

१ १ । १ १ १ १ । । । । । १ । । । १ १

नोवीविमोचनव्याजकथितजघना जघनविपुला (२) ॥

उभयविपुला ।

द्वि०१ सर्वे०२ स०३ अ०४ द्वि०५ अ०६ म०७ गु०

१ १ । । । । । १ १ १ १ १ । १ । १ । १ । १

या स्त्री कुचकलसनितम्बमण्डले जायते महाविपुला ।

द्वि०१ अ०२ स०३ अ०४ म०५ ए०६ म०७ गु०

१ १ । १ । । । १ । १ । १ । । । १ । १ १

गम्भीरनाभिरतिदीर्घलोचना भवति सा सुभगा (३) ॥

१ अत्र कुचे आद्यदले 'स्त्रिन्ध' 'स्त्राया' 'स्त्राय' इति गणवचनमुल्लङ्घ्य स्त्रायण्य-
शब्दपर्यन्तं पादी विशाम्यति, अत इयं मुखविपुला नाम आर्था । उल्लङ्घयत्वा
मुचप्राश्नस्त्यावती रमणी च मुखविपुला कथ्यते ।

२ अस्या जघने (अग्रे) चरमदले 'नीवी' 'विमोच' 'नवां' इति गणवचनत् परं
चतुर्थमहाश्लक्षरे अकारे पादी विशाम्यति, अत इयं जघनविपुला नाम आर्था ।
उल्लङ्घयत्वा जघनयोवपुल्यवती प्रश्लजजघना गारी च जघनविपुला कथ्यते ।

३ अस्या उभयोर्दलयोरुचनवानो 'यासी' 'कुचकल' 'सनित' इत्यत्र 'गम्भी'

अत्रोच्यते । पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षण-
विरोधस्तेन मिश्रीभावो नास्ति । य एवांशो विपुलया स्पृष्टस्तेनैव
पथ्यात्वं नष्टं भवति । उभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य विपुला-
यास्तत्रांशेनापि प्रवेशो दुर्लभः । ततश्च पथ्यालक्षणेकांश-
वैकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वाद् विपुला भवत्येव । पथ्याचपल-
योश्च विरोधाभावाद् बाध्यबाधकभावी नास्ति । तत्रायं
सङ्ग्रहः ।

एकैव भवति पथ्या विपुलास्तिस्त्रस्ततश्चतस्रस्ताः (१) ।
चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्थाः स्युः ॥
गौतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।
साकल्येनार्थ्याणामश्रीतिरेव भेदाः स्युः (१) ॥

‘रनाभि’ ‘रतिदी’ इत्यत्र च पादो न विनाश्रयति, अत इत्वं मन्त्रविपुला नाम आर्या ।
कुवादिमन्त्रादिलक्षणेऽप्युक्ता योषिश्च मन्त्रविपुला उच्यते ।

१ तिचोविपुलाश्चतस्रश्चैता इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । तिचो विपुला-
श्चतस्रश्चैता इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ अश्रीतिरेवं विकल्पाः स्फुरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।
एका पथ्या, तिचो विपुलाः, मिलिता एताः, चतस्रो जाताः । पुनरेताः, चपला-
भेदवैः प्रत्येकं विशेषिताः सत्यो द्वादशान्या आर्या जायन्ते । एताश्च सर्वा मिलित्वा
षोडशार्था भवन्ति । एवं गौतिचतुष्टयमित्थं गौतिचतस्रश्चैताश्च पूर्वाङ्गषोडश-
भेदैर्विभिन्नाः सत्यः प्रत्येकं षोडशषोडशप्रकारा आर्या जायन्ते । सर्वाश्चैताः
पञ्चषोडशसङ्ख्यात्मिका आर्या मिलित्वा अश्रीतिचपजायन्ते । पुनरेता अश्रीति-
रार्थाः मुख्यबोधार्थमघोषः क्रमेण नामोच्चेनापि विन्यस्यन्ते । यथा,

पथ्यार्था १ । आदिपुस्तार्था १ । अन्तविपुलार्था १ । उभयविपुलार्था ४ ।
मुखचपलापथ्यार्था ५ । मुखचपलादिविपुलार्था ६ । मुखचपलान्तविपुलार्था ७ ।
मुखचपलोभयविपुलार्था ८ । जघनचपलापथ्याया ९ । जघनचपलादिविपुलार्था १० ।

तेषामनुक्तोदाहरणान्युद्धानि ॥

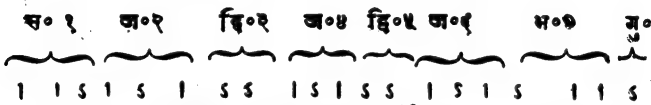
अघनचपलान्विपुलार्था ११ । अघनचपलोभयविपुलार्था १२ । महाचपलापथ्यार्था १३ ।
 महाचपलादिविपुलार्था १४ । महाचपलान्विपुलार्था १५ । महाचपलोभय-
 विपुलार्था १६ । गीतिपथ्यार्था १७ । गीत्यादिविपुलार्था १८ । गीत्यन्वविपु-
 लार्था १९ । गीत्युभयविपुलार्था २० । मुखचपलागीतिपथ्यार्था २१ । मुखचपला-
 गीत्यादिविपुलार्था २२ । मुखचपलागीत्यन्वविपुलार्था २३ । मुखचपलागीत्युभय-
 विपुलार्था २४ । अघनचपलागीतिपथ्यार्था २५ । अघनचपलागीत्यादिविपुलार्था २६ ।
 अघनचपलागीत्यन्वविपुलार्था २७ । अघनचपलागीत्युभयविपुलार्था २८ । महा-
 चपलागीतिपथ्यार्था २९ । महाचपलागीत्यादिविपुलार्था ३० । महाचपलागीत्यन्व-
 विपुलार्था ३१ । महाचपलागीत्युभयविपुलार्था ३२ । उपगीतिपथ्यार्था ३३ । उप-
 गीत्यादिविपुलार्था ३४ । उपगीत्यन्वविपुलार्था ३५ । उपगीत्युभयविपुलार्था ३६ ।
 मुखचपलोपगीतिपथ्यार्था ३७ । मुखचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ३८ । मुखचपलोप-
 गीत्यन्वविपुलार्था ३९ । मुखचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४० । अघनचपलोपगीति-
 पथ्यार्था ४१ । अघनचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४२ । अघनचपलोपगीत्यन्वविपु-
 लार्था ४३ । अघनचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४४ । महाचपलोपगीतिपथ्यार्था ४५ ।
 महाचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४६ । महाचपलोपगीत्यन्वविपुलार्था ४७ । महा-
 चपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४८ । उद्गीतिपथ्यार्था ४९ । उद्गीत्यादिविपुलार्था ५० ।
 उद्गीत्यन्वविपुलार्था ५१ । उद्गीत्युभयविपुलार्था ५२ । मुखचपलोद्गीतिपथ्यार्था ५३ ।
 मुखचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ५४ । मुखचपलोद्गीत्यन्वविपुलार्था ५५ । मुखचपलो-
 द्गीत्युभयविपुलार्था ५६ । अघनचपलोद्गीतिपथ्यार्था ५७ । अघनचपलोद्गीत्यादि-
 विपुलार्था ५८ । अघनचपलोद्गीत्यन्वविपुलार्था ५९ । अघनचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६० ।
 महाचपलोद्गीतिपथ्यार्था ६१ । महाचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ६२ । महाचपलोद्गी-
 त्यन्वविपुलार्था ६३ । महाचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६४ । आर्थागीतिपथ्यार्था ६५ ।
 आर्थागीत्यादिविपुलार्था ६६ । आर्थागीत्यन्वविपुलार्था ६७ । आर्थागीत्युभयविपु-
 लार्था ६८ । मुखचपलार्थागीतिपथ्यार्था ६९ । मुखचपलार्थागीत्यादिविपुलार्था ७० ।
 मुखचपलार्थागीत्यन्वविपुलार्था ७१ । मुखचपलार्थागीत्युभयविपुलार्था ७२ । अघन-
 चपलार्थागीतिपथ्यार्था ७३ । अघनचपलार्थागीत्यादिविपुलार्था ७४ । अघनचप-
 लार्थागीत्यन्वविपुलार्था ७५ । अघनचपलार्थागीत्युभयविपुलार्था ७६ । महाचपला-

(१११) चपला द्वितीयचतुर्थौ मध्ये जौ (१) ॥ २४ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरुः(१५)भवतः, प्रथमस्यान्तगुरुः(११५), तृतीयो द्विगुरुः(५५), पञ्चमस्यादिगुरुः(५५), श्रेष्ठं यथाप्राप्तं । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सार्था चपला नाम । उदाहरणमग्रतः ॥

(११२) पूर्वे मूखपूर्व्या ॥ २५ ॥

पूर्वेऽर्धे चपलाक्षचणश्चेद् भवति, तदासौ मुखचपला सार्था (१) । पथ्यापूर्वं मुखचपलोदाहरणम् ।

अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी(१)कुटिला ।

यथागोतिपथ्यान् ०० । मन्त्राचपलार्थागीत्यादिबिभृक्षार्था ०८ । मन्त्राचपलार्थागीत्यान् विभृक्षार्था ०९ । मन्त्राचपलार्थागीत्यान्विभृक्षार्था ०० इति । एतासामुदाहरणानि नामानुबन्धनानि । अप्रसिद्धिहेतोर्न तानि ग्रन्थेष्वन्यत्र प्रदर्शितानि । अत्र मुखचपल- शब्दोऽत्र मन्त्रपूर्वमुदाहरणः । यथा अतीरस्य मुखं पूर्वं जघनसोत्तरमतोत्रापि च्छन्दः- शब्दे चार्थापूर्वतारार्थयोर्मुखजघनलक्षणा । विभृक्षचपलशब्दयोरपि पूर्वोक्त- लक्षणातिशयकारणैः । यथा वैपुल्यचापस्योर्न नियमस्तिष्ठति नियमातिशय एव भवति । अतोत्रापि तयोः पूर्वोक्तलक्षणातिशयकारणैः अत्रोदाहरणेषु तु मुखजघनादिशब्दानां पञ्चे प्रकृतार्थोऽपि परिस्पष्टये ।

१ जघनदलशोर्नमध्यगतौ जघनौ चेषपला लक्षणां सिद्धयति, एवमेवैतन्मिहलक्ष- च्छन्दोमन्त्ररीटनरत्नाकरादिषु प्रतिपादितम् । यत्तु हलायधेन प्रथमस्यान्तगुरु- रित्याद्युक्तं, तच्चिन्त्यम् । सर्वत्र चपलोदाहरणेषु प्रथमस्यान्तगुरोः पञ्चमस्यादिगुरोश्चा- दर्शयन्त ।

- २ मुखचपला नामेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
- ३ परस्य रन्ध्रादुच्चारिष्येति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

द्वि०१ चर्च०२ द्वि०१ द्वि०४ द्वि०५ ए०१ सर्व०० गु०

SS | | | | SS SS SS | | | | S

दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला (१) ॥

आद्विपुलापूर्वकं (१) मुखचपलोदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०१ ज०४ द्वि०५ ज०१ द्वि०० गु०

SS | S | S S | S | S | S | S | S SS

यस्याश्च लोचने (१) पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम् ।

म०१ ज०२ द्वि०१ द्वि०४ म०५ ए०१ सर्व०० गु०

| | S | S | S S S S | | | | | S

विपुलोऽन्नताश्च दन्ताः कान्ताऽसौ भवति मुखचपला (२) ॥

उभयविपुलापूर्वं (५) मुखचपलोदाहरणम् ।

१ अस्या उभयोर्दंशयोरिव गणेषु पादो विनाश्वति, पुनः पूर्वार्द्धे 'वशाद्वि' इति द्वितीयः 'परस्व' इति चतुर्थस्य जगदः, अतिदेति अन्नगुदगदः प्रथमः, 'जिह्वा' इति तृतीयो द्विगुदगदः, चर्चने, रनेनेयं मुखे पूर्वार्द्धे चपलाश्च चयुक्ता भवति, अतः पथ्यापूर्विका मुखचपला नाम आर्येयम् । 'मुखे' आस्ये, चापस्त्वती उक्तस्य च नारी च मुखचपला नामेत्यपरोर्यः ।

१ विपुलापूर्वकमिति ख, चिह्नितपुलकपाठः ।

२ अस्या विलोचने इति ख, ग, चिह्नितपुलकपाठः । पुलकान्तरपाठश्च ।

३ अस्या मुखे पूर्वार्द्धे आद्विपुलावत् 'जेपि' इति तृतीयगणान्ते पादो न विनाश्वति, अथ द्वितीयार्द्धे तु 'दन्ताः' इति तृतीयगणान्ते पादः पथ्यावत् विनाश्वति, द्वितीयचतुर्थौ च जगदौ ख; अत इयमाद्विपुलापूर्विका मुखचपलानामार्गा । पिङ्गलौ च वादिलश्च चयुक्ता मुखे वाक्चापस्त्वती नारी च मुखचपलेत्युचते ।

४ अन्तविपुलापूर्वकमिति ख, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

स०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

।। S | S | S S | S | S S | S | S S S

विपुलाभिजातवंशोद्भवापि रूपातिरेकरम्यापि ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ सर्व०५ ए०६ सर्व०७ गु०

S S | S | S S | S | । । । । । । । । । S

निःसार्यते गृह्णादक्षभापि यदि भवति मुखचपला (१) ॥

(१२९) जघनपूर्वतरत्र ॥ २६ ॥

द्वितीयेऽर्धे चपलालक्षणेऽद् भवति, सा आर्या जघन-
चपला नाम ।

तत्र पथ्यापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

द्वि०१ म०१ द्वि०२ म०४ स०५ ज०६ द्वि०७ गु०

S S S | । S S S | । । । S | S | S S S

यत्पादस्य कनिष्ठा, न स्पृशति महीमनामिका वापि ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ सर्व०७ गु०

S S | S | S S S | S | S S S | । । । । S

सा सर्वधूर्त्तभोग्या, भवेद्वश्यं जघनचपला (२) ॥

अन्तविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

१ अस्या उभयदले गणत्रयान्ते पादो न विनाम्यति, पुनः द्वितीयचतुर्थौ जगणौ, प्रथमो सगणः, द्वितीयो द्विगुणः वर्तते, अत इयमुभयविपुलापूर्विका मुखचपला नाम आर्या । उक्तलक्षणा मुखे आस्ये वाक्चापस्यवती च नारी मुखचपलेत्युच्यते ।

२ अस्याः पूर्वार्धे 'यत्पा' 'दस्यक' 'निष्ठा' इति गणत्रयान्ते पादः सनाप्यते, 'जघने' उत्तरार्धे द्वितीयः, चतुर्थस्य जगणो वर्तते, अत इयं पथ्यापूर्विका जघनचपलानामार्था बोध्या । एतदर्थोक्तलक्षणा जघनयोश्चापस्यवती नारी च जघनचपलेत्युच्यते ।

(१२४) उभयोर्महाचपला ॥ २७ ॥

यस्या उभयोरर्धयोश्चपलालक्षणं भवति, सा आर्या महा-
चपला नाम । तत्र पथ्यापूर्वकं महाचपलोदाहरणम् ।

स०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०७ गु०
 | | S | S | S S | S | S S S | S | S S S
 हृदयं चरन्ति नार्य्या मुनेरपि भूकटाक्षविश्वे पैः ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ ए०६ म०७ गु०
 S S | S | S S | S | S S | S | S
 दोर्मूलनाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः (१) ॥

विपुलापूर्वकं महाचपलोदाहरणम् ।

स०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०७ गु०
 | | S | S | S S | S | S S S | S | S S S
 चिवुके कपोलदेशेपि कूपिका दृश्यते स्मिते यस्याः ।

कामिनी च अघनचपलोच्यते । मकरध्वजस्य सङ्गनि भवति स्फुटनिलकलाञ्जनं
 यस्या इति क, चिह्नितपुलकपाठः । परन्तु तादृशपाठे महाविपुलालक्षणं न घटते ।
 अत्र तु सङ्गनीत्यत्र गणवयान्ते पादविश्रामो जायते, वस्तुतस्तु नैव आवश्यकः । उत्तरार्द्ध-
 प्रथमे विपुलान्वयजातापि इति, विपुलान्वयजातापि इति, विपुले कुले प्रजाता-
 पोति च पुलकत्रयपाठः ।

१ अस्याः पथ्यावदुभयत्र गच्छदयान्ते पादो विनाम्यति, पुनस्तत्र चपलावत् गम-
 ध्वगौ अगणौ द्वितीयचतुर्थैः, द्विगुणसृतीयो, वर्धते, अत इयं पथ्यापूर्विका महा-
 चपला नामार्या । एतदार्योक्तलक्षणा महाचापस्यविशिष्टा सुन्दरी च महा-
 चपलोच्यते ।

सर्व०१ म०१ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ स०७ नु०

|| | | | S | | S S | S | S S | S | | | S S

इयमपरा विपुलागीतिरुच्यते सर्व्वलोकहितक्षेताः ।

स०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ स०५ ज०६ द्वि०७ नु०

| | S | S | S S | S | | | S | S | S S S S

यदनिष्टमात्मनस्तत्परेषु भवतापि मा क्वचित् कारि (१) ॥

पथ्यामहाचपलागीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ स०७ नु०

S S | S | S S | S | S S | S | | | S S

कामञ्चकास्ति गीतिर्द्गीहृशां सीधुपान-चपलानाम् ।

स०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ स०७ नु०

| | S | S | S S | S | S S | | | | | S S

सुरतञ्च मुक्तलञ्जं निरर्गलालापमणितरमणीयम् (२) ॥

महाचपलामहाविपुलागीत्युदाहरणम् ।

समाने वर्णेते, अत इयमार्थाप्रथमाद्दक्षवती पथ्यापूर्विका गीतिर्नार्था ज्ञातव्या ।
सुरतलामालापस्य गीतिरुच्यते ।

१ अस्या विपुलावत् पूर्वार्द्धे गच्छन्नेषु पादो न विश्राम्यति, उत्तरार्द्धे तत्र विश्राम्यति, पुनश्चमे इत्ये षष्ठ्यन्तवलात्माने वर्णेते, अत इयमाद्विपुलापूर्विकार्था-
प्रथमाद्दक्षवती गीतिर्नार्था । विपुलाद्दक्षवत् विपुला गीतिरुच्यते ।

२ निरर्गलालापमणितरमणीयमिति पुस्तकान्तरपाठः । निरर्गलालापमणि-
तरमणीयमिति च, चिक्रितपुस्तकपाठः । निरर्गलालापमणितरमणीयमिति ग,
चिक्रितपुस्तकपाठः । अस्याः पथ्यावदुभयत्र गच्छन्नेषु पादो विश्राम्यति, पुनः

द्वि०१ अ०२ द्वि०१ अ०४ द्वि०५ सर्व०६ सर्व०७ गु०
 S S | S | S S | S | S S | | | | | | S

पञ्चेषुवस्त्रभः पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

स०१ अ०२ द्वि०४ अ०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०७ गु०
 | | S | S | S S | S | S S | S | S S S

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः (१)॥

(१११) अन्त्ये नोपगीतिः ॥२६॥

अन्त्येनार्हेन सममाद्यमर्हं यस्याः, सा आर्या उपगीतिर्नाम ।

तत्र पथीपगीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ म०२ म०२ द्वि०४ द्वि०५ ए०६म०७ गु०
 S S S | | S | S S S S | S | S

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्त्रं जगद्विजयि ।

प्रथमेर्हं षष्ठो अमर्हः, द्वितीयेर्हं षष्ठो मल्लधुरूपः सर्वलघुर्गच्छति, मन्त्रापपलायत् उभयम द्वितीयतुर्या गमध्वे औ, तृतीयो द्विगुबन्ध, वर्तते, अत इयं प्रथ्यामहाचपलापूर्विका जीतिर्नामार्या ।

१ यस्या मन्त्रापपलायत् दलद्वये द्वितीयतुर्या गमध्वे औ, तृतीयो द्विगुबन्धश्चि, पुनश्चमर्हार्हे मन्त्रापपलायत् मन्त्रयानो पादो न विश्रायति, प्रथमार्हे पुनः षष्ठो मल्लधुरूपः सर्वलघुर्गच्छः, द्वितीयार्हे षष्ठो अमर्हो वर्तते, अत इयं मन्त्रापपलायत् मन्त्रापपलापूर्विका जीतिर्नामार्या । चलायुधमते जीतिलक्षणे षष्ठो अमर्हो मल्लधुरूपेण मन्त्रेण विकल्प्यते, अत एतदुदाहरणद्वये प्रथमार्हे द्वितीयार्हे च षष्ठो मल्लधुरूपो गच्छेत् ।

द्वि० १ ज० २ द्वि० २ ज० ४ द्वि० ५ ए० ६ द्वि० ७ मु०
 ~~~~~  
 S S | S | S S | S | S S | S S S
वैराग्यभावनानां तयोपगोत्या भवेत् स्वस्थम् (१) ॥

महाचपला-महाविपुलोपगोत्युदाहरणम् (१) ।

स० १ ज० २ द्वि० २ ज० ४ म० ५ ए० ६ द्वि० ७ मु०
 ~~~~~  
 | | S | S | S S | S | S | | | S S S
विपुलोपगोति सन्त्यज्यतामिदं स्वरुचकं भिक्षा (१) ॥

स० १ ज० २ द्वि० २ ज० ४ द्वि० ५ ए० ६ द्वि० ७ मु०
 ~~~~~
 | | S | S | S S | S | S S | S S S
विषयाभिलाषदोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् (४) ॥

(१९०) उत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तात् क्रमाद् विपरीतक्रम उत्क्रमः । अयमर्थः, आद्य-

१ अस्या उभयत्र गुरुचयेषु पादो विश्राम्यति, पुनः षष्ठैकलपुगुरुवदार्थाद्वितीय-
 दलवद्दलद्वयमस्ति, द्वितीयतुर्थौ गमध्वौ औ, उभयत्र द्विगुदश्च तृतीयः, वर्णते, अत इयं
 नामानुरूपलक्षणव्याक्रान्ता पथ्यामहाचपलापूर्विकोपगीतिर्नामार्था ।

२ महाविपुलामहाचपलोपगोत्युदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इदं स्थानकं भिक्षा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ बाध्यते चञ्चलं चेत् इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्या-
 उभयार्द्धे प्रथमः सगुरुः, द्वितीयचतुर्थौ अगध्वौ, तृतीयो द्विगुदः, महाविपुलावत्
 पुनरुभयत्र गुरुव्याक्रान्ते पादो न विश्राम्यति, उपगीतिवत् षष्ठैकलपुगुरुवदार्थान्दल-
 वद्दलद्वयं च वर्णते, अत इयं नामदयानुरूपलक्षणव्याक्रान्ता महाचपलामहाविपुला-
 पूर्विकोपगीतिर्नामार्था ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ ए०६ म०० गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । । ५ ५
 उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते कामचपलानाम् ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०० गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ ५
 तस्मान्मुने विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः (१) ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम् ।

स०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ ए०६ म०० गु०
 । । ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५
 विपुला पयोधरश्रोणिमण्डले चक्षुषोश्चपला ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ अ०६ म०० गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५ । ५
 उद्गीतिशालिनी कामिनी च सा वालिनी मनो हरति (२) ॥

सप्तमश्रवद् द्वितीयार्द्धमाद्यं, षष्ठमश्रवत् प्रथमार्द्धमन्त्यं वर्त्तते, अत इयं सल-
 लचक्राक्रान्ता महाविपुलापूर्विकोद्गीतिर्नामार्था । मद्यत्युद्घोषणा च विपुलोद्गीति-
 र्भवति ।

१ प्रदेशमेतं समेतमेताभिरिति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।
 अस्याः पथ्यावद् दलद्वये त्रिषु गणेषु पादो विनाश्रयति, पुनरुभयार्द्धे महाचपलावद्
 द्वितीयचतुर्थ्याः अगणौ गुरुमध्यगतौ स्तः, द्विगुरुश्च तृतीयो वर्त्तते, पुनरुद्गीति-
 वदार्थोभयार्द्धे विपरीते वर्त्तते, अत इयं सल्लचक्राक्रान्ता पथ्यामहाचपला-
 पूर्विकोद्गीतिर्नामार्था ।

२ वालिनी मनो हरतीति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्या
 दलद्वये महाविपुलावद्गणद्वये पादो न विनाश्रयति, पुनर्महाचपलावद्दुभयार्द्धे

स०१ ज०२ स०२ ज०४
 ──── ──── ──── ────
 । । ५ । ५ । । । ५ । ५ ।
विषयाभिलाषमृगट्षिका ध्रु

स०५ सर्व०६ सर्व०७ स०८
 ──── ──── ──── ────
 ५ । । । । । । । । । । । । ५
वं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।

स०१ ज०२ स०२ ज०४
 ──── ──── ──── ────
 । । ५ । ५ । । । ५ । ५ ।
विपुलात्ममोक्षसुखकाङ्क्षिभिस्त-

द्वि०५ ज०६ सर्व०७ द्वि०८
 ──── ──── ──── ────
 ५ ५ । ५ । । । । । । । ५ ५
तस्य ज्यते विषयरससङ्गः (१) ॥

पथ्याजघनचपलार्यागीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ स०४ द्वि०५ सर्व०६ स०७ स०८
 ──── ──── ──── ──── ──── ──── ──── ────
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । । ५ ५ ५ । । । । । । । ५ । ५
वाताहतोर्म्मामालाचपलं सम्प्रेक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।

१ विपुलात्मभक्तो मोक्षकाङ्क्षिभिरुच्यते विषयसुखसङ्ग इति च, चिह्नित-
 बुक्तकपाठः । अस्या महाविपुलावहृल्लहये विषु गणेषु पादो न विश्राम्यति,
 पुनरभयदलयोरदृग्गणाः सन्ति । पद्यो गणः सर्वलघुर्भध्यगुरुश्च वर्जितः । अत इयं
 महाविपुलापूर्विकायैर्गीतिर्गामाया ।

रगणः ल० गु०

┌──────────┬──────────┬──────────┐

१२ १४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

के शैः प रु धै स्त वा र यो वै ता ली यं

रगणः ल० गु०

┌──────────┬──────────┬──────────┐

८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

त नुं वि त न्व ते (१) ॥

अपिच ।

तव तन्वि कटाक्षवीक्षितैः प्रहरद्भिः (१) श्रवणान्तगोचरैः ।
विश्वैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहतः प्राणिति दुष्करं गतः (१) ॥

अपिच ।

श्वशोणितपञ्चराञ्जितं (४) पुरुषान्त्रयथितोर्द्धमूर्द्धजम् ।

१ अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोश्चतुर्दशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोः षोडशमात्राः सन्ति, पुनरयुक्पादे षष्ठाः, युक्पादे अष्टम्याश्च मात्रायाः परतः ऋचेषु रगणो लघुर्गुरुश्च पतितौस्ति । पुनरयुक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योश्च मात्रयोरेकस्मिन् गुर्वचरेवस्थितिर्नास्ति । युक्पादे षष्ठासप्तम्योश्च मात्रयोर्नैकत्रावस्थिति-वर्तते । अत इयं वैतालीयज्ञानं च्छन्दो बोध्यम् ।

२ प्रहरद्भिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च । प्रसरद्भिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ दुष्कृतं नर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ पञ्चराचितमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च । पञ्चराचितमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वपुरन्तरवन्द्दिदीपितं^(१) वैतालीयमिदं विलोक्यताम्^(२)॥

वैतालीयमिति वेतालशब्दात् कयाश्वादेराकृतिगणत्वाच्छण्-
प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति, यदार्था-
दीनां^(३) पादश्चतुर्भाग इति व्यवस्था नास्ति ॥

(१२०) गौपच्छन्दसकम् ॥ ३३ ॥

अस्मिन् वैतालीये^(४) छन्दस्यन्ते गकारश्चेद् अधिको भवति,
तदौपच्छन्दसकं^(५) नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।

	रमणः		ल०	गु०	गु०							
	┌──────────┐		└─┘	└─┘	└─┘							
११२	२१४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
वा	क्यै	र्म	धु	रैः	प्र	ता	र्य्य	पू	र्व	यः	प	श्वा-

	रमणः		ल०	गु०	गु०			
	┌──────────┐		└─┘	└─┘	└─┘			
७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
द	भिस	न्द	धा	ति	मि	त्रम्		

१ वपुरातपवन्द्दिदीपितमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तव तन्वीत्याद्युदाहरणद्वयमपि वैतालीयलक्षणक्रान्तमेव । केवलमत्र
पादमुखस्थितमात्राविन्यासभेदो वर्तते ।

३ आर्यायामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तस्मिन्नेव वैतालीये इति ख, ग चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ औपच्छन्दश्चिह्नमिति सर्वत्र ग, चिह्नितपुस्तके पाठः ।

भगणः गु० गु०

११२ ३ ४ ५।६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५ १६ १७।१८

पि ङ ल के शी क पि खा ली वा चा टा

भगणः गु० गु०

० ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

विक टो न्न त द न्ती।

भगणः गु० गु०

११२ १३।४ ५ ६ ७।८ ९ १० ११।१२ १३।१४ १५ १६ १७

आ पा त लि का पु न रे षा नृ प ति

भगणः गु० गु०

४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

कु ले ऽपि न भा ग्य मु पै ति (१) ॥

आपातलिका अस्थिरा इत्यर्थः ॥

(१२२) शेषे परेण युङ् न साकम् ॥ ३५ ॥

अत्र वैतालीयाधिकारे येषां लकाराणां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः, सः 'शेषः,' तस्मिन् नियमः क्रियते, 'युग्' लकारः 'परेण साकं न', मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन,

१ अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोश्चतुर्दशमाद्याः, द्वितीयचतुर्थयोः, षोडशमाद्याः सन्ति, पुनरदुक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः, युक्पादे षष्ठीसप्तम्योश्च मात्रयो-रेकस्मिन् गुर्वचरेऽस्त्रितिर्नास्ति, पुनः षष्ठाष्टममात्राभ्यां परतः क्रमेण पञ्चलक्षरेषु भगणो ऋषर्गुवच पतितोक्ति, अत इदं वैतालीयपूर्वकमापातलिकानामकं चन्दो ज्ञेयम् ।

चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां
मिथीभावोऽप्यनुज्ञातः । तत्रोदाहरणं पूर्वमेव(१) ॥

(१२९) षट् चामित्रा युजि ॥ ३६ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षट् लकारा अमित्रा न कर्त्त-
व्याः, पृथक् पृथक् न प्रयीक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमद्विती-
ययोश्च पादयोः स्वरुचिः । तत्रोदाहरणं वैयालीये तावत् ।

समरशिरसि सञ्चते द्विषां नवनिशितायुधवृष्टिरग्रतः ।

कुवलयदलदोर्ध्वचक्षुषां प्रमदानां न कटाक्षवीक्षितम् ॥

श्रीपच्छन्दसकोदाहरणम् ।

परयुवतिषु पुत्रभावमादौ कृत्वा प्रार्थयते(२) पुनः पतित्वम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम् ॥

आपातलिकोदाहरणम् ।

अभिरमयति किन्नरकण्ठी हंसगतिः श्रवणायतनेत्रा । विश-

दकमलकोमलगात्रो(३) युवतिरियं हृदयं तरुणानाम्(४) ॥

१ अत्रोदाहरणं पूर्वोक्तमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ प्रार्थयसे इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ विसकिमल्यकोमलागात्रौति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ समरशिरसि, परयुवतिषु, इदमपरमित्युदाहरणद्वयं वैयालीयादिसखलस्य-
आत्रात्ममेव । केवलमत्रायुक्पादमुखवतिन्यः षष्ठायाः पृथक् पृथक् पुयुक्ताः सन्ति,
युक्पादे तु तन्नास्तीत्येतावान् पूर्वतोच विशेषः ।

(११४) पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३७ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह । शेषे परेण युङ् न साक-
मित्यनेन^(१) पञ्चमचतुर्थयोरेकौभावो निबिद्धः । सोऽनेन विधी-
यते । युजीत्यनुवर्त्तते । यदा युक्पादे 'पञ्चमेन' लकारेण,
'पूर्वः', सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं
यथाप्राप्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

	रजसः						ल०	गु०			
१	२	३४	५	६	७८	९	१०११	१२	१३१४	१५	१६
वि	पु	ला	र्य	सु	वा	च	का	क्ष	राः	क	स्य

	रजसः						ल०	गु०		
७१५	६	७	८	९१०	११	१२१३	१४	१५१६		
ना	म	न	ह	र	न्ति	मा	न	सम् ।		

	रजसः						ल०	गु०			
१	२	३४	५	६	७८	९	१०११	१२	१३१४	१५	१६ १७
र	स	भा	व	वि	शे	ष	पे	श	लाः	प्रा	च्य वृ-

	रजसः						ल०	गु०		
१	७	८	९१०	११	१२१३	१४	१५१६			
त्ति	क	वि	का	व्य	स	म्य	दः ^(१)	॥		

१ साकमित्यनेति च, अ, चिञ्जिपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ चच युक्पादे चतुर्थपञ्चमयोरेकौभावो निबिद्धः, अन्तानेन वैतालीय
लक्षणतो न विशेषः ।

(१२९) आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ॥ ३९ ॥

‘आभ्यां’ पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां, ‘युगपत्प्रवृत्ताभ्यां’, प्रवृत्तकं नाम वैतालीयम् । युक्पादे पञ्चमिन पूर्वः सङ्गच्छते^(१), अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम् ^(२) ।

रगणः ल० गु०

१ २।२ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५ १६ १७।१८

इ दं भ र त व श भू भृ तां^(१)श्रू य तां

रगणः ल० गु०

१ ० ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

श्रु ति म नो र सा य नम् ।

रगणः ल० गु०

१ २।२ ४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५ १६ १७।१८

प वि च म धि कां श्रु भो द यं व्या स-

रगणः ल० गु०

१ ० ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

व क्तु क थि तं प्र वृ त्त कम् ^(४) ॥

- १ पूर्वः संयुज्यते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।
- २ तत्रोदाहरणमिति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
- ३ भरतवंशभूमिजातिमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।
- ४ अत्र वैतालीयलक्षणे प्राच्यद्वयुदीचदृष्टिलक्षणं वर्तते । अत इदं पृष्टकं नाम वैतालीयं इत्यो बोध्यम् ।

(११०) अयुक् चारुहासिनी ॥ ४० ॥

यस्य सर्वं पादाः 'अयुग्'लक्षणयुक्ताः, तद् वैतालीयं, चारु-
हासिनी नाम । किं तल्लक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, द्वितीयेन
पूर्वस्य योगः । तत्रोदाहरणम् ।

रजसः स० नु०
१ २२ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४ १ २१५
म नाक् प्र स त द न्त दी धि तिः स्र रो-

रजसः स० नु०
४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
स्र सि त ग ण्ड म ण्ड ला ।

रजसः स० नु०
१ २१२ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४ १
क टा च ल लि ता तु का मि नो (१) म-

रजसः स० नु०
२१२ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
नो च र ति चारु हा सि नी (१) ॥

१ कटाचललिता च कामिनामिति पुस्तकान्तरपाठः । कटाचललिता च कामि-
नीति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । काटाचललितेन कामिनीति न, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अत्र षोडशमात्रावर्जितं वैतालीयलक्षणं वर्तते, पुनः पादचतुष्टये द्वितीयतृतीय-
मात्रयोरेकत्र नुर्वचरे संस्थितिरस्ति । अत इदं वैतालीयपूर्वकं चारुहासिनी-
नामकं चन्दो बोध्यम् ।

(१९८) युगपरान्तिका ॥ ४१ ॥

युगसप्तयुक्तैश्चतुर्भिः पादैः 'अपरान्तिका', नाम वैतालीयम् ।
 किन्तुसप्तचरणं, षोडशमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः (१),
 अस्यां मिश्राणां प्रयोगश्च । तत्रोदाहरणम् ।

रजसः स० मु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 स्थि र वि ला स न त मौ क्ति का व लो (१)

रजसः स० मु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 क म ल को म ला ङ्गी मृ गे क्ष णा ।

रजसः स० मु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 ह र ति क स्य हृ द यं न का मि नः

रजसः स० मु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 सु र त के लि कु श ला प रा न्ति का (१) ॥

इति वैतालीयाधिकारः ॥

१ पूर्वमेव इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्थिरविलासनयनोक्तिपेशलेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

स्मितविलाससरसोक्तिपेशलेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अत्र चतुर्दशमात्रावर्जितं वैतालीयसप्तचरणं प्रवर्तते । पुनः सर्वत्र चतुर्थपञ्चमा-
 दयोरेकगुर्वचरेवस्थावमसि, अत इदं वैतालीयपूर्वकमपरान्तिकानामकं चन्दो
 बोध्यम् ।

(अथ मादासमकाधिकारः ।)

(१९) गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नरमः ॥४२॥

वैतालीयमित्यादिसूत्रात् (१) सप्तम्यन्तं पादग्रहणमनुवर्त्तते ।
 ल इति सहाधिकारः(२) । तेनायमर्थः, यत्र पादे 'गन्ताः', सन्तः
 षोडशलकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम च्छन्दः (३) । अन्ते
 हाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमस्य लकार एव । 'द्विर्वसवः'
 इति द्विगुणिता वसवः, लकाराः षोडश इत्यर्थः । शेषे परिण
 युद्धं न साकमिनुवर्त्तनीयम् । तत्रोदाहरणम् ।

					ल०					गु०			
	१।२	१।४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५।१६	१७	१८	१९
	अ	इ	ऋ	मु	खो	वि	र	लै	र्द	नै	र्ग	भी	
					ल०					गु०			
	३।६	७।८	९	१०	११।१२	१३।१४	१५।१६						
	रा	ली	मि	त	ना	सा	ग्रः (४) ।						

१ वैतालीयमितिसूत्रादिति खः ।

२ ल इति च सहाधिकार इति गः ।

३ यस्य चतुर्षु पादेषु षोडशमात्राः भवन्ति, पुनः प्रतिपादान्ते एको द्विकलो गुरुस्तिष्ठति, न लोकाकलो गन्ते इत्यतिदिष्टो गुरुः । द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थो-
 पञ्चम्योर्मात्रायोरैकवानवस्थानं, यत्र पादे षष्ठोसप्तम्योर्मात्रयोश्चैकवानवस्थितिः ।
 सर्वत्र नवमी लघुरूपा मात्रा भवति, तन्मात्रासमकं च्छन्दः । अथ मात्रासमकाधि-
 कारे लक्षणमेतत् सामान्यतः सर्वत्र बोध्यम् । अथ पञ्चम्यष्टम्यादिलघुगुरुमात्राप्रभेदेन
 ये मात्रासमकप्रभेदाः, तांस्त्वप्रे वक्ष्यति । तत्प्रभेदज्ञापनाय मात्रासमकाद्युदा-
 हरणोपरिविन्यस्तमात्राङ्गसूत्रं तत्र दृष्टव्यम् । अङ्गदशनेन च लक्षणसमन्वयः सर्वत्र
 कर्त्तव्यः ।

४ गभीराच्चेत्तत्रासाय इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

ल०
मु०

११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३०

नि र्मां स ह नुः स्फु टि तैः के शै र्मा त्रा-

ल०
मु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

स म कं ल भ ते दुः खम् ॥

गन्त इत्यनेनैवान्तस्व गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणम् (१) आति-
 ष्टिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ भङ्ग्या हिमा-
 स्त्रिको गुरुः क्रियत इति वाक्यशेषः ॥

(१४०) द्वादशस्य वानवासिका ॥ ४३ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते,
 चकारान्नवमस्य, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम । तत्रोद्वा-
 हरणम् ।

ल०
ल०
मु०

११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३०

म न्न थ चा प ध्व नि र म णि यः सु-

ल०
ल०
मु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

र त म द्योत् स व प ट ह नि ना दः ।

१ पुनर्गन्त इति ग्रपहणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

ल० ल० मु०
 ~ ~ ~
 १ २ २।४ ५।६ ०।८ ९ १० ११ १२ १२।१४ १५।१६ १।२ ३ ४
 व न वा स स्त्री स्व नि त वि शे षः क स्य न

ल० ल० मु०
 ~ ~ ~
 ५।६ ०।८ ९ १० ११ १२ १२।१४ १५।१६
 चि त्तं र म य ति पुं सः ॥

(१४९) विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणञ्च निवृत्तम् । यत्र चतुष्पादेषु^(१)
 पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रासमकं
 विश्लोकी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

ल० ल० मु०
 ~ ~ ~
 १।२ २।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १२।१४ १५।१६ १।२ ३ ४
 भ्रा त गु ण र हि तं वि श्लो कं दु र्ण-

 ल० ल० मु०
 ~ ~ ~
 ४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १२।१४ १५।१६
 य क र ण क द र्शि त लो कम् ।

 ल० ल० मु०
 ~ ~ ~
 १।२ २।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १२।१४ १५।१६
 जा तं म हि त कु ले^(२) ऽप्य वि नी तं

१ यत्र पादेषु इति खः । यत्र चतुर्षु पादेष्विति गः ।
 २ महति कुलेष्विनीतमिति खः, गश्च ।

ल० ल० गु०
 ११२ ११४ ५ ६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
 मि चं प रि ह र सा धु वि गो तम् ॥
 (१४९) चित्रा नवमश्च ॥४५॥

यस्य 'नवमः' लकार एवावतिष्ठते, 'चं'कारात् पञ्चमाष्टमी च, तन्मात्रासमकं चित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

ल० ल० ल० ल० गु०
 १ २ १४ ५ ६ ० ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 य दि वा च्छ सि प र प द मा रो हुं

ल० ल० ल० ल० गु०
 ११२ ११४ ५ ६ ० ८ ९ १० ११ १२ १३१४ १५१६
 मै त्रीं प रि ह र स ह व नि ता भिः (१) ।

ल० ल० ल० ल० गु०
 ११२ २ ४ ५ ६ ० ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६ ११२
 मु च्छ ति मु नि र पि वि ष या स ज्ञा च्छि-

ल० ल० ल० ल० गु०
 ११४ ५ ६ ० ८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 चा भ व ति हि म न सो वृ त्तिः ॥

नवम इत्यनुवर्तमानेऽपि (१) पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रतिप्रसवार्थम् ॥

१ सच नारीभिरिति छः, मः, पुंसकान्तरश्च ।

२ नवम इत्यनुवर्तमाने इति छः ।

(१४२) परयुक्तेनोपचित्रा ॥ ४६ ॥

‘परयुक्तेन’ दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन, उपचित्रा नाम भवति । पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तं । इदन्तु गुरुनियमे-
नीच्यते (१) । तत्रोदाहरणम् ।

१२ १४ ५६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६ १२
 य चि त्त ग् रु स क्त मु दा रं (१) वि-

१४ ५६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
 द्या भ्या स म द्वा व्य स न च्च ।

१२ १४ ५६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६ १२ १
 पृ थी त स्य गु षै रू प चि त्रा च न्द्र-

४ ५६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
 म री चि नि भै र्भ व ती यम् ॥

(१४३) एभिः पादाकुलकम् ॥४७॥

एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदधि चतुर्भिः पादैः, पादा-

१ मुरुनियमेनेति मः ।

२ मुरुसत्वप्रदारमिति मः ।

कुलकं (१) नाम । मात्रासमक(२)विश्लोकवानवासिकोपचित्राणां
पादैरुदाहरणम् ।

ख० गु०

— —

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२

अ लि वा चा लि त वि क सि त चू ते का

ख० ख० गु०

— — —

१।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

ले म द न स मा ग म दू ते ।

ख० ख० गु०

— — —

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२ ३।४ ५

सृ त्वा का न्तां प रि हृ त सा र्थः पा दा कु-

गु०

—

६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

ल कं धा व ति पा न्यः (१) ॥

तथा विश्लोकोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः, पादाकुलकम् ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ पादैर्भावासमकं पादाकुलकमिति गः ।

२ अथ मात्रासमकेति खः, पुंलकारश्च । तत्र मात्रासमकेति गः ।

३ अथ सतुर्भुं पादेषु षोडशमात्रा अक्षरेषु चत्वारि, पुनश्चोषां प्रथमः पादो नवम-
मात्राया लघुत्वात् मात्रासमकलक्षणाक्रान्तो भवति, द्वितीयः, पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघु-
त्वाद्द्विष्टोक्तलक्षणात् पादः, तृतीयः, नवमद्वादशमात्रयोर्लघुत्वाद्दानवासिकालक्ष-
णयुक्तः पादः । सतुर्थः, नवमद्वादशमात्रयोरेकत्र गुर्वक्षरेवस्थितितयोपचित्रालक्ष-
णसम्बन्धितः पादो भवति । एतादृशविभिन्नलक्षणाक्रान्तैश्चतुर्भिः पादैरुपशोभितं छन्दः
पादाकुलकनामकं भवति ।

ल० ल० मु०
 १२ १४ ५ ६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९
 पुं स्को कि ल क्त त शो भ न गो ते(१) द क्षि ण-
 मु०
 ५ ६ ०८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
 प व न प्रे रि त शी ते।
 ल० मु०
 १ २ ३ ४ ५६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९
 म धु स म ये स्मिन् क्त त वि श्लो कः पा दा-
 मु०
 ५ ६ ०८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
 कु ल कं नृ त्य ति लो कः (१) ॥

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, हाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोकस्यैकेन, पादाकुलकम् । तत्रोदाहरणम् ।

ल० मु०
 १२ १४ ५६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
 चि त्तं भ्रा म्य त्य न व स्था नं पा दा कु ल क-

१ क्तपञ्चमगते इति ङः ।

२ अस्य चत्वारः पादा गुर्वन्ताः षोडशमात्रात्मकाः सन्ति पुनः तत्र प्रथमः पादो विश्लोकलक्षणवान्, द्वितीयः, उपचित्रालक्षणयुक्तः, तृतीयः, मात्रासमकलक्षणसम्पन्नः, चतुर्थः, पुनरुपचित्रालक्षणवान् पादोक्ति । एतादृशविभिन्नलक्ष्यैः पादैरुक्तसितसपिः च्छन्दः पादाकुलकनामकं भवति । लक्षणान्येतत्पूर्वश्लोकोक्तमत्रापि स्मर्तव्यम् ।

गु०
 ८।१० ११ १२ ११।१४ १५।१६
 श्लो क स मा नम् ।

गु०
 १।२ १।४ ५।६ ७ ८ ८।१० ११ १२ ११।१४ १५।१६ १ २
 का यः का य ति शा य ति(१)श क्ति स्त द-

ल० ल० गु०
 ३ ४ ५ ६ ७ ८ ८।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६
 पि न म म प र लो के भ क्तिः (१) ॥

यथा पादाकुलकनाम्नः श्लोकस्य पादेष्वस्थिरता तथेत्यर्थः ।

उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रा-
 पादाभ्यां, पादाकुलकं । तत्रोदाहरणम् ।

गु०
 १ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ८।१० ११ १२ ११।१४ १५।१६ १ २
 प रि ह त स र्व प रि श्र द्ध लो कः प्र ति-
 ल० ल० गु०
 ३ ४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ११।१४ १५।१६
 दि न व र्द्धि त गु रू त र शो कः ।

१ शीर्षतीति पुस्तकान्तरे पाठः ।

२ अस्य चलारः प्रदा गुर्वन्ताः षोडशमात्रात्मकाः सन्ति । तत्र प्रथमः, नवमस्तुमान्
 मात्रसमकपादः, द्वितीयतृतीयौ, नवमदशममात्रयोरेकत्रायस्थितियुक्तौ उपचित्राः
 पादौ, चतुर्थः, पञ्चमाष्टमस्तुमात्रावान् विश्लोकपादोक्तिः । एतादृशविलक्षणपादै-
 र्विशिष्टमपि क्वचन पादाकुलकनामकं भवति ।

मु०

११ २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

दुः ख वि व द्वि त लो च न वा रिः^(१) पा दा-

मु०

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कु ल कं या ति त वा रिः^(१) ॥

इति मात्रासमकाधिकारः ॥

(१४५) गीत्यार्या लः ॥ ४८ ॥

यत्र पादे द्विर्वसवः, षोडशलकाराः, भवन्ति, सा गीत्यार्या नाम जातिः । ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लशब्दं द्विमात्रिक-निवृत्त्यर्थम् ॥ तत्रोदाहरणम् ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

म द क ल ख ग कु ल क ल र व मु ख रि णि

वि क सि त स र सि ज प रि म ल सु र भि णि ।

१ दुःखविवर्जितलोचनवारिरिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

२ यालु तवारिरिति खः, पुस्तकान्तरे खः । खल्य चत्वारः पादो मुर्वन्ताः षोडशमात्रकाः सन्ति । तत्र प्रथमतृतीयचतुर्थीः, नवमदशममादयोरेकवावस्थितिमन्त उपचिन्ता-पादाः, द्वितीयः, नवमद्वादशसप्तसाचाविशिष्टो वानवाचिकापादो वर्णते । एतादृश-विभिन्नलक्षणवत्पदैरुपशोभितमपि छन्दः पादाकुलकनामकं भवति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
गि रि व र प रि स र स र सि म ह ति ख लु (१)

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र ति र ति श य मि ह म म ह दि वि ल स ति ॥

सर्वलघुच्छन्दसि (१) गीत्यार्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्य-
त्वात्तन्नाम नीतम् ॥

(१४६) शिखा विपर्यस्तार्द्धा ॥ ४९ ॥

सैव गीत्यार्या 'विपर्यस्तार्द्धा', यदा भवति तदा शिखाख्यां
लभते । अयमर्थः । यत्रार्द्धं सर्वलघु भवति, अर्द्धञ्च सर्व-
गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यासभेदेन सञ्ज्ञाद्वयमाह ।

(१४७) लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ॥ ४० ॥

'पूर्वश्चेत्' अर्द्धभागः, सर्वलघुर्द्वात्रिंशत्कारो भवति, उत्त-
रश्च सर्वगुरुः, षोडशकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
य दि सु ख म नु प म म प र म भि ल ष सि
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
प रि ह र यु व ति षु र ति म ति श य मि ह ।

१ महति सतीति खः, पुस्तकान्तरश्च ।

२ सर्वलघुनि च्छन्दसीति खः, मः, पुस्तकान्तरश्च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 आ त्म ज्यो ति र्या गा भ्या साद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 हृष्टा दुः ख च्छे दं कु र्याः (१५) ॥

(१४८) गश्चेत् सौम्या ॥ ४१ ॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वार्द्धभागः (१) सर्व्वगुरुः षोडशगकादे-
 खेद् भवति, उत्तरस्य द्वात्रिंशत्कार एव, तदा सौम्या नाम
 शिखा भवति । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 सौ म्या हृ ष्टिं दे छि खे चाद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 दे छे स्मा कां मा नं मु त्ना ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 श श ध र मु खि मु ख मु प न य(१)म म हृ दि

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
 म न सि ज रु ज म प ह र ल घु त र मि ह ॥

(१४९) चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् (१) ॥ ४२ ॥

अर्द्धग्रहणमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमेऽर्द्धे 'एकोनत्रिंशत्कारा भवन्ति,
 द्वितीये चार्द्धे' 'एकत्रिंशत्,' तयोश्च 'अन्ते', द्वौ लकारावुच्ये

१ पूर्वार्द्धभाग इति खः ।

२ मुखमुपनयेति खः, गः, पुलकान्तरश्च ।

३ चूलिकैकात्रिंशदेकत्रिंशदन्ते इति खः ।

प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्च लूिका नाम च्छन्दः । अन्ते गिति विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्त-विंशतिर्लघवोऽन्ते (१) गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोन-त्रिंशत्लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः (२) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
र ति क र म ल य म रु ति श्रु भ श श

गु०१

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
म भि ह त(१)हि म म ह सि म धु स म ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
प्र व स सि प थि क वि र हित क थ मि ह तु

गु०१

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
प रि ह त(२)यु व ति र ति च प ल त या (३) ॥

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते (१), चूलिकार्धमेकोन-त्रिंशदन्ते गिति । तेषामुभयोश्चाप्यर्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

१ लघवोन्तेति खः, गः, पुलकान्तरश्च ।

२ एकोनत्रिंशन्मात्रा मुर्वन्ता भवन्तीति खः, पुलकान्तरश्च ।

३ श्रुचिश्रुभृतिः हतेति खः, पुलकान्तरश्च ।

४ पथिक इतकश्च कथमिदमपहृतेति खः,

५ युवतिरतिरपि नयतामिति खः, पुलकान्तरश्च । युवतिरतिरनलसमिति गः ।

६ अन्ये पुनरन्यथेदं सूत्रमधिदधतीति खः, पुलकान्तरश्च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
घ न प रि म ल मि ल द लि कु ल मु ख-

गु०१

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
रि त नि खि ल क म ल म ल य प व ने (१) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
ज न य ति म न सि(२)श शि मु खि मु द-

गु०२

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
म ति श य मि ह म म म धु र य म धु ना ॥

अर्धग्रहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति ॥

इदानीं गणमाताच्छन्दसां गुरुलघुसङ्ख्यापरिज्ञापनार्थ-
मिदमाह ।

(१५०) सा ग्येन न समा सां ग्ल इति ॥ ४३ ॥

‘सा’ गुरुसङ्ख्या, वेदितव्या, ‘येन’ यावद्द्विरक्षरैः, ‘सां’ लघूनां मात्राणां, ‘समाः’ समसङ्ख्याः, ‘ग्लः’, ‘न’, स्यः, अपितु न्यून-सङ्ख्या एव । ‘ग्लः’, इत्यक्षराख्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघु-रूपत्वात्(१) । अयमभिप्रायः, आर्यादिषु शास्त्रे यावत्प्री मात्रा उपपिदिष्टास्तावन्त्यक्षराणि यथासङ्ख्यं न पूर्यन्ते, सा तत्र गुरु-

१ कमलकुवलयवने इति खः, पुलकान्तरखः ।

२ अत्रपति हृदीति गः ।

३ गुरुलघुखरूपत्वादिति खः, पुलकान्तरखः ।

सङ्ख्या वेदितव्या, अवविष्टा लघुसङ्ख्या । तत्रायमुपयोगः, कदाचित् पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायामार्यायां कति गुरवः सम्पद्यन्ते, कति वा लघव इति । तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टायामार्यायां मात्रासङ्ख्यायां चत्वारिंशदक्षरसङ्ख्यामपनीय^(१) तत्र येऽवशिष्यन्ते, तान् गुरुनुपदिशेत् । ते च सप्तदशैव । शेषांस्तु त्रयोविंशतिलघूनुपदिशेत्^(२) । तद्यथा,

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
				५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
स्त	न	यु	ग	म	श्रु	स्त्रा	तं	स	मी	प	त	र					
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८

१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०
५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
व	र्ति	हृ	द	य	शो	का	ग्रे				
१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०

३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७
				५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
च	र	ति	वि	मु	क्ता	ह्य	रं	व्र	त	मि	व	भ-				
३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७

१ सङ्ख्यामपनयेदिति ख. पुस्तकान्तरस्य ।

२ अस्याभिप्रायः स्पष्टमुच्यते, अस्यामार्यायां कति गुरवो लघव सन्तीति पृष्ठे प्रथमं तावन्नामार्यां लिखित्वा तस्याः सर्वाणां मात्राणां गणनां कृत्वा तन्मात्रासङ्ख्यापिण्डं पञ्चदशैः कुचित् संस्थापनीयम्, पुनस्तस्या एवाक्षराणि गणयित्वा तदक्षरसङ्ख्यापिण्डं मात्रासङ्ख्याया अथः स्थापनीयम् । ततो मात्रासङ्ख्यातोक्षरसङ्ख्यामपनयेत् । तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकास्तदार्यायां गुरवो भवन्ति । पुनरक्षरसङ्ख्यात एतदवशिष्टगुरवसङ्ख्यामपनयेत् । तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकास्तत्र लघवो भवन्ति, एतत्प्रक्रियया आर्यावैतालौयादिगणमावाच्छन्दसां गुरवसङ्घुपरिज्ञानं जायते ।

४८ ४९।५० ५१ ५२।५३ ५४।५५ ५६।५७

। ५ । ५ ५ ५

व तो रि पु स्त्री णाम् (१) ॥

कादम्बरी ।

२५ २६ २७ २८ २९ ३०

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः ।)

(१५९) वृत्तम् ॥ १ ॥

अधिकारीऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । यदित् जर्द्धमनुक्रमि-
ष्यामस्तद्वृत्तं वेदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं
जातिरित्युच्यते । इत उत्तरञ्च वृत्तम् । तथाचोक्तम् “पद्यं
चतुष्यदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।” गायत्र्यादौ छन्दसि

१ अस्यामार्थायां सप्तपञ्चाशन्नाचाखलारिंशद्द्वराणि च सन्ति, तत्र मात्रासङ्-
ख्यानोच्चरसङ्ख्यायां विनतायां सप्तदशाङ्कोवश्रियते, अतोस्यां सप्तदशगुरवः स्मृतीति
ज्ञायते । पुनरुच्चरसङ्ख्यातः सप्तदशात्मकगुरुसङ्ख्यायामपनीतायां त्रयोविंशत्यङ्को-
वश्रियते, अतोस्यां त्रयोविंशतिलघवः स्मृतीति निश्चीयते । एवं सर्वत्र त्रयसादाच्छ-
न्दःसु गुरुलघुपरिज्ञानं कर्तव्यम् । उक्तार्थोक्तोपि प्रदर्शयते । यथा,

हार्याङ्कः ५०, मात्रासङ्ख्यात्मकः ।

हार्याङ्कः ४०, अक्षरसङ्ख्यात्मकः ।

हारकाङ्कः ४०, अक्षरसङ्ख्यात्मकः ।

हारकाङ्कः १०, गुरुसङ्ख्यात्मकः ।

लम्बाङ्कः १०, गुरुसङ्ख्यात्मकः ।

लम्बाङ्कः १२, लघुसङ्ख्यात्मकः ।

धत्त इति 'वृत्तम्' । तच्च स्थिरगुरुलघुचरविन्यासमिथ्यते^(१) । पादेन संयोगात् पद्यं । यथा आर्यादिच्छन्दःस्वपि पादव्यवस्था नास्त्येति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथक् भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात्^(२) तथाचोक्तम् । “एकदेशस्थिता जातिवृत्तं गुरुलघुस्थितम्” इति ॥

(१५२) समर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् 'समं' । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् समं वृत्तम्^(१) । शेषञ्च^(४) सञ्ज्ञागुरूपमेव । तत्रार्द्धसमे^(५) यस्य तत् 'अर्द्धसमं' । सर्वावयवभ्योऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य तत् 'विषमम्' । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ॥

(१५३) समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ ३ ॥

'समम्' इति समवृत्तसङ्ख्यायते । तथैव गुणितं^(१) तावत्कृत्वःकृतं, उच्यते । एतदुक्तं भवति, समवृत्तसङ्ख्यागुणिते समवृत्तसङ्ख्यायाः पिच्छे या सङ्ख्या निष्पद्यते, तावत्सङ्ख्यमर्द्धसमं वेदितव्यं । तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतुः-

१ पादनियतमिति यावात्, संयोगयोरभावात् यथेति गः । पादयोः संयोगौ मयोर्विरहाद्यथेति चः ।

२ पादसंयोगयोरभावादिति चः, गश्च ।

३ समवृत्तमिति पुनःकालम् ।

४ शेषमिति चः ।

५ तत्रार्द्धं समिति चः, ।

६ तावद्द्वगुणितमिति गः ।

षष्टिरष्टमध्यायसिद्धा । तस्यां चतुःषष्टिसङ्ख्यागुणितायामर्द्ध-
समहत्तसङ्ख्या सम्पद्यते । चत्वारि सहस्राणि, षष्वतिश्च
वृत्तानि^(१) । अङ्कतोऽपि ४,०८६ ॥

(१४) विषमञ्च ॥ ४ ॥

अर्द्धसमं तावत्कृत्वःकृतं 'विषमं', भवति । एतदुक्तं भवति,
अर्द्धसमहत्तसङ्ख्या अर्द्धसमहत्तसङ्ख्यैव गुणिता विषमहत्त-
सङ्ख्या सम्पद्यते । एका कोटिः, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, सप्तसप्तति-
सहस्राणि, द्वे शते षोडशोत्तरे । अङ्कतोऽपि १,६७,७७,२१६ ।
समसमार्द्धसमोपचितं, अर्द्धसमं विषञ्च यथाक्रमं समोपचितं
समार्द्धसमाभ्याञ्च उपचितं वेदितव्यम्^(२) ॥

१ चतुर्विंशत्यङ्गरात्मकस्य गायत्रीच्छन्दसश्चतुष्पादव्यवस्थायां पादाक्षराणि षड्वेव
भवन्ति, तेषां वर्षप्रसारनियमेन प्रसारे क्रियमाणे सर्वपूर्वादि सर्वैकसंख्यासप्तषष्टि-
रेव भेदा जायन्ते । तेषां मध्यात् क्रमकुत्क्रमप्रकारेण कश्चिदपि भेदइत्यमादायार्द्ध-
समहत्ते कर्तव्ये चतुःषष्टिसङ्ख्यायाश्चतुःषष्टिवारमाहृतिः कृता भवति । एवं क्रिय-
माणे चतुःषष्टिसङ्ख्यैवैषा गुणिता भवति । तथा सति कत्यर्द्धसमहत्तानि जाता-
नीति तत्सङ्ख्यापरिज्ञानार्थं तद्गुणप्रकार एव प्रदर्शते । यथा,

६४, गुण्याङ्कौ,

६४, गुणकाङ्कौ, तच्च,

२५६, चतुर्भिश्चतुःषष्ट्यां गुणितायां जाताङ्काः ।

६८४ पुनः षड्भिल्लस्यां गुणितायां जाताङ्काः ।

४०९६ सङ्कलनाया जाताङ्काः ।

२ पुनः षष्वत्युत्तरचतुःसहस्रसङ्ख्याकानामर्द्धसमहत्त भेदानां मध्याद्विभिन्नसङ्ख्यै
भेदचतुष्टयं भेदत्रयं वा पूर्वपूर्वैकभेदत्यागक्रमेणादाय विषमहत्ते क्रियमाणे उक्त
सङ्ख्यायास्त्रावहारमाहृतिः कृता भवति, एवं क्रियमाणे उक्तसङ्ख्यैव सागुणिता
भवति, तथा सति कति विषमहत्तभेदा जायन्ते इति तत्सङ्ख्याबोधार्थ-

A. or. 20/73

BIBLIOTHECA INDICA :

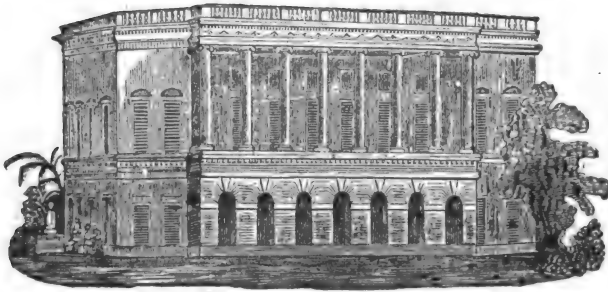
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 258.

पिङ्गलच्छन्द सूत्रम् ।

CHHANDAH SU'TRA

OF

PINGA'LA A'CHA'RYA.

WITH THE

COMMENTARY OF HALA'YUDHA.

EDITED BY

PANDITA VIS'VANA'THA S'A'STRI'.

FASCICULUS II.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES'A-PRESS.

1872.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 45, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. BIBLIOTHECA INDICA.

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos. 1 to 230 demi 8vo.

Rs. As.

The first two Lectures of the Sañhita of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	2	8
Uttara Naishadha Charita, by Sri Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Röer. 12 Fasciculi,	7	8
Chaitanya Chandrodaya, Nantaka by Kavikarnapura. Edited by Babu Rajendralala Mitra. 3 Fasciculi,	1	14
Vasavadatta, by Subandhu, with its commentary entitled Darpana Edited by Professor F. E. Hall M A. 3 Fasciculi, ..	1	14
The Markandeya Purana. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 7 Fasciculi,	4	6
The Elements of Polity, by Kamandaki. Edited by Rajendralala Mitra. 2 Fasciculi,	1	14

New Series, Nos. 1 to 257, demi 8vo.

The S'ranta S'utra of A'svalayana, with the Commentary of Gargya Narayana. Edited by Pandita Ramanarayanan Vidyaratna. 10 Fasciculi, ..	6	4
The Sañkara Vijaya of Anantananda Giri. Edited by Pandita Jayanarayana Tarkapanchanana. 3 Fasciculi, ..	1	14
Vaisheshika Daršana, with Commentaries of Sañkara Misra &c. Edited by Pandita Jayanarayana Tarkapanchanana. 5 Fasciculi, ..	3	2
The Nyaya Daršana of Gotama, with the Commentary of Vatsyayana Edited by Pandita Jayanarayana Tarkapanchanana. 3 Fasciculi, ..	1	14
Pali Grammer, by Kaccayana, Edited by Dr. F. Mason. 2 Fasciculi, ..	1	4
The Das'a-Rupa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. 3 Fasciculi, ..	1	14
The Aphorisms of Sandilya, with the commentary of Svapnesvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D., ..	0	10
The Narada Pancharatra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 4 Fasciculi, ..	2	8
The Kaushitaki-Brähmana-Upanishad with Commentary, and a translation by E. B. Cowell. M. A., 2 Fasciculi, ..	1	4
The Kavyadars'a of Sri Dandin. Edited with a Commentary by Pandita Premachandra Tarkavagis'a. 5 Fasciculi, ..	3	2
The Sañkhya Sara of Vijnana Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, ..	0	10
The Brihat Sanhita of Varaha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, 7 Fasciculi,	4	6

(१५५) राश्वूनम् ॥ ५ ॥

तद्विषमं वृत्तम्^(१) अर्द्धसमं वा 'राश्वूनं' कर्त्तव्यम् । मूलराशिः समुदायादपनेतव्य इति^(२) । कोटिरेका, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, त्रिसप्ततिसहस्राणि, विशत्युत्तरं शतं, शुद्धविषमवृत्तस्य सङ्ख्या ।

गुणनप्रकारोयं प्रदर्शने, यथा—

४०६६	गुणाङ्काः
४०६६	गुणकाङ्काः
<hr/>	
२४५०६	षड्भिर्गुणिताङ्काः
६६८६४	नवभिर्गुणिताङ्काः
०	शून्येन गुणनाभावात्तत्रथैव श्लाघ्यते
१६२८४	चतुर्भिर्गुणिताङ्काः ।
<hr/>	
१,६७,७७,२१६	सङ्कलनया जाताङ्काः

१ तद्विषमवृत्तमिति अ०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अपनेतव्यमिति पुस्तकान्तरम् । एद्गुणिताङ्कसमुदायाद्गुणाङ्कसमुदायोपनेतव्य इत्यर्थः । तत्प्रकारो यथा—

१,६७,७७,२१६	एतस्माद्गुणिताङ्कसमुदायात्
४०६६	एतद्गुणाङ्कसमुदायेपगते
१,६७,७७,२१०	एतेङ्का अवशिष्यन्ते ।

एते अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्याविगताः शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्याज्ञापका भवन्ति ।

पुनः ४०६६	एतस्माद्गुणिताङ्कसमुदायात्
६४	एतद्गुणाङ्कसमुदायेपगते
४०२२	एतेङ्का अवशिष्यन्ते ।

एते हि समवृत्तसङ्ख्याविगताः शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्याबोधका भवन्ति ।

अङ्कतः^(१)१, ६७, ७३, १२० । चत्वारि सङ्ख्याणि, द्वाविंशच्चेति
शुद्धार्धसमसङ्ख्या (२) ४०३२ । उभयशेषोऽयं राशूनमिति ।

(१५६) ग्लिति समानी ॥ ६ ॥

गकारलकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्येत^(३) तत् समानी नाम ।
पादस्थानुष्टुब्वक्त्वमित्यतः (५।६) सूत्रात् सिंहावलीकितन्याये-
नानुष्टुब्ग्रहणमनुवर्त्तते । तेनाष्टाक्षरः पादो यावद्भिर्गकार-
लकारैः पूर्यते, तावतामेव ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम् ^(४) ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वासवोपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।
२ ८ (१७१)३२ १२८

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत ^(५) ॥

१ अङ्कतोपीति ख० ।

२ अङ्कतोपीति ग०, चिह्नितपुस्तकेधिकः पाठोक्ति ।

३ समाप्यते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अयोदाहरणमिति पुस्तकान्तरम् ।

५ अत्र ग्लिति समानीत्यनेन बाधार्थपादान्तस्य लघोर्गन्ते इति मुख्यं न भवति ।

अनुष्टुप्च्छन्दसः पादघटकीभूतानामष्टाक्षराणां वर्णप्रसारनियमेन प्रक्षारे क्रिय-
माद्ये सर्वगुर्वादिसर्वलघुन्ताः षट्पञ्चाशदधिकद्विशतभेदा जायन्ते, तेषां कतिपय-
प्रसिद्धभेदानामत्र प्रयोगोक्ति, तत्र यो भेदो यत्र समायास्यति, तत्सङ्ख्यापरिज्ञानार्थं
पादस्थितलघुक्षराधोऽङ्कविन्यासं करिष्यामि । तत्र एकं दत्त्वा एकीकृतेषु लघुक्लेषु
था सङ्ख्या निष्पत्स्यति, सैव तद्भेदज्ञापिका भविष्यति । एतन्नियमानुसारेणात्र लघु-
ङ्कसन्दोहे कृते वासवोपीति श्लोकोऽष्टाक्षरप्रसारस्य एकसप्तत्युत्तरशततमभेदो भव-
तीति ज्ञायते । एवं सर्वज्ञानुक्तस्यले प्रक्षारभेदः प्रत्येतव्यः ।

अपिच ।

ओं नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय^(१) ।

दुष्टदैत्यमर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥

(१५०) लिंगिति प्रमाणी ॥ ७ ॥

लकारगकाराभ्यां यद्दृतं समाप्यते^(२) तत् 'प्रमाणी' नाम ।
नाराचमित्यपरि^(३) । ततोदाहरणम् ।

। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।
सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः ।
१ ४ (८६) १६ ६४

। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।
तव प्रमाणमीक्षितुं क्षमौ न तौ बभूवतुः^(४) ॥

(१५८) वितानमन्यत् ॥ ८ ॥

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यां 'अन्यत्' अष्टाक्षरपादं छन्दो
'वितानं' नाम^(५) । अत्रोदाहरणम् ।

१ पापबन्धमोचनायेति छ०, म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ समाप्यते इति छ०, म० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अत्र पादाष्टाक्षराणां गुरोरनन्तरं लघुर्लघोरनन्तरं गुरुः, एवं विन्यासद्वयभेदेन समानीप्रमाणौर्लक्ष्यमङ्गलम् । यदि तेष्वेव गद्यविभागनियमेन तयोर्लक्ष्यं क्रियते चेत् तदा द्वौ गद्यौ एको गुरुरेको लघुश्च सम्यस्यते । इममेव प्रकारमवलम्ब्य छन्दो-
मञ्जरीद्वयमकारकाराभ्यां तयोर्लक्ष्यमङ्गलम्, द्वौ रजौ समानिका तु इति (६०),
ज्ञासमानिका गद्यौ च इति (६०) प्रमाणादिका जरी लघाविति (६० ६०) ।

४ अष्टाक्षरप्रकारस्य षड्भीतिभेदः ।

५ पूर्वमेकस्य गुरोरनन्तरमेको लघुः, पुनरेकस्य लघोरनन्तरमेको गुरुः, एवं क्रमेण

५ ५ ।। ५ ५ ।। ५ ५ ।। ५ ५ ।।
 ढष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।
 ४ ८ (२०५) ६४ १२८

५ ५ ।। ५ ५ ।। ५ ५ ।। ५ ५ ।।
 इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय^(१) ॥

द्वितीयञ्च ।

।। ५ ५ ।। ५ ५ ।। ५ ५ ।। ५ ५ ।।
 हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।
 १२ १६ ३२ (५२)

।। ५ ५ ।। ५ ५ ।। ५ ५ ।। ५ ५ ।।
 लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्द्धि वितानम्^(२) ॥

अन्यञ्च ।

५ ५ । ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५ ।
 कङ्कालमालभारिणं^(३) कन्दर्पदर्पहारिणम् ।
 ४ १६ (८५) ६४

५ ५ ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५ ।
 संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम्^(४) ॥

लक्ष्मणहृदयमुक्तम् । इदानीन्तु द्वयोर्गुणोरनन्तरं द्वौ लघू, द्वयोर्लघ्वोरनन्तरं द्वौ गुरु, एवमादि क्रमेण लक्ष्मणमुच्यते, अत इदं समानीप्रमाणीभ्यामन्यदेव जातमिति भावः ।

१ अष्टाक्षरप्रक्षारस्य पञ्चोत्तरद्विदशतमोऽंशं भेदः । वितानलक्षणेन बाधाद्वातगन्तं इति पादान्तस्य लघोर्गुणत्वं भवति ।

२ द्वयोर्गुणोरनन्तरं द्वौ लघू, द्वयोर्लघ्वोरनन्तरं द्वौ गुरु, इत्येवं क्रमेण गुरुलघु-विन्यासयुक्तं वितानमुक्तम्, इदन्तु तद्विपरीतलक्ष्मणविशिष्टं द्वितीयप्रकारकं वितानं बोध्यम् । अष्टाक्षरप्रक्षारस्य द्विपञ्चाशत्तमोऽंशं भेदः । पूर्वस्त्रीकोऽप्रविष्टं वितानमित्येतच्छब्दोनामात्र निवेशितम् ।

३ कङ्कालमालधारिणमिति ग० ।

४ अत पादे प्रथमं द्वौ गुरु, तत एकलघोरनन्तरमेको गुरुर्वर्तते, अत इदमन्यत्-

अपि च ।

तस्याः स्वरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्पचापभङ्गुरभ्रूविभ्रमोपशोभितम् ॥

५ | 1 | 5 | 1 | 1 | 5 | 5 | 5 | 1 | 5 | 1 | 5 | 5
 अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम् ।
 ९ ४ (५५) १६ २९

५ | 1 | 5 | ० | 1 | 5 | 5 | 5 | 1 | 1 | 5 | 1 | 5 | 5
 चित्रपदापि च भौगौ तेन गतार्थमिवैतत्^(१) ॥

किञ्च वितानमन्यदिति भ्रुवन् सूत्रकारो वितानस्थानिक-
 प्रकारतां^(२) दर्शयति । अन्यथा वितानं भौगो इत्येव विद-
 ध्यात्^(३) ॥

प्रकारकं वितानं ज्ञेयम् । अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चाशोत्तममोयं भेदः । तस्याः स्वरामिति
 दृशमप्येतादृशमेव ।

१ भौगिति चित्रपदाज इति दृशरत्नाकरम् । चित्रपदा यदि भौगाविति छन्दो-
 मञ्जरी । अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चपञ्चाशत्तमोयं भेदः । पूर्वतोविभिन्नलक्षणमिदमप्यपर-
 प्रकारकं वितानं बोध्यम् ।

२ अनेकतामिति पुलकान्तरपाठः । अष्टाक्षरप्रसारस्य यावन्मो भेदा भवन्ति, तेषां
 यं कमपि भेदमादाय क्रियमाणं समानीप्रमाणीभ्यामन्यदृशं विताननामकं विज्ञेयम् ।
 तत्र चतुः पञ्चाशोत्तरद्विंशत्सङ्ख्यापरिमितं भवत्यत्र एवास्थानिकप्रकारता सूत्रकारेण
 दर्शिता । कैश्चिदस्य कतिपयाः प्रसिद्धभेदा नामान्तरेण व्यवहृता अपि वितान-
 भेदा एव ते भवन्तीति बोध्यम् । यतः सूत्रकारेण समानीप्रमाणीभ्यामन्ये विताना-
 न्नेव व्यवहृताः ।

३ भौगौ इति ब्रूपादिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । यदि चित्रपदा एकैव वि-

(१५९) पादस्यानुष्टुब् वक्तव्यम् ॥ ९ ॥

पादस्येत्ययमधिकार आसप्तमाध्यायसमाप्तेः^(१) । अनुष्टुब्-
वक्तव्यमिति च प्राक् पदचतुर्द्विधादधिकृतं^(२) वेदितव्यम् ॥

(१६०) न प्रथमात् स्त्री ॥ १० ॥

प्रतिषेधार्थं सूत्रमिदं । अत्र वक्तव्यजातौ पादस्य 'प्रथमात्'
वर्णादूर्ध्वं, सगणनगणौ 'न' कार्यौ^(३) ॥

(१६१) द्वितीयचतुर्थयो रश्च ॥ ११ ॥

'द्वितीयचतुर्थयोश्च' पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य-
इत्युपदेशः ॥

(१६२) वान्यत् ॥ १२ ॥

सगणनगणाभ्यां 'अन्यत्' मगणादित्रिकषट्कमध्ये यत् किञ्चित्
त्रिकान्तरं 'वा'^(४) कर्त्तव्यम् ॥

तानं, तदा वितानं भौगावित्यनेनैवास्त्वम् । किमर्थं वितानमन्यदित्यविशेषोक्त्यनुशरस-
मिति भावः ।

१ परिसमाप्तेरिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ प्राक् प्रतिपादं चतुर्द्विधात् पदचतुर्द्विधादधिकृतमिति ख० ।

३ प्रथमादक्षरादूर्ध्वं सकारनकारौ न कर्त्तव्याविति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ अन्येषां षष्ठां मध्ये यत् किञ्चित् गणान्तरं प्रथमान्तरं कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तर-
पाठः । त्रिकान्तरं कर्त्तव्यम्, अन्येषां षष्ठां गणानां मध्ये यत् किञ्चिद्गणान्तरं प्रथमान-
न्तरमिति ख० ।

(१११) य चतुर्थात् ॥ १३ ॥

य इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । पादस्य 'चतुर्थात्' अक्षरा-
दूङ्घ्रं यकारः (१) प्रयोक्तव्यः । सर्व्वषामुदाहरणम् (२) ।

ल०१ यगणः यगणः ल० ल०१ यगणः यगणः गु०

1 1 5 5 1 5 5 1 1 5 5 1 5 5 5

नवधाराब्जु-संसिक्त-वसुधागन्धि-निःश्वासम्^(१) ।

१२ १६ (१४८) १२८ १२ १६ (१०)

गु०१ अगणः यगणः गु० ल०१ तगणः यगणः गु०

5 1 5 1 5 5 5 1 5 5 1 1 5 5 5

किञ्चिदुन्नतघोणाग्रं^(४) मञ्जी^(५) कामयते वक्त्रम्^(६) ॥

२ ८ १६ (२०) १ ८ १६ (२६)

अन्यैरप्युक्तम् ।

१ यगण इति ख० ग० च ।

२ प्रतिषिद्धगणवयान्यतसङ्गणविशिष्टानां प्रत्येकमनुष्टुप्छन्दसामुदाहरणमित्यर्थः ।

३ श्रुत्युगन्धिनिःश्वासमिति क० । श्रुत्युगन्धिनिःश्वासमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ किञ्चिदुन्नतघोणमिति क० । किञ्चिदुन्नतघोणमिति ग० ।

५ मञ्जीमिति ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ अस्य प्रत्येकपादस्य प्रथमादक्षरात् परं सगणनगणौ नस्तः, अपितु यगणः
अगणतगणाः सन्ति । पुनर्द्वितीयचतुर्थपादयोः पादप्रथमाक्षरात् परं रगणौ नास्ति,
यतौ स्तः, अत इदं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञेयम् । श्रुत्युगन्धिनिःश्वासम्, श्रुत्यु-
गन्धिनिःश्वासम्, इति पाठद्वयम् न समधीनम् । अत्र प्रथमाक्षरात्परं प्रतिषिद्धस्य
रगणस्य सञ्जात् । अत्रेदं स्मरणीयम्, समानीप्रमाणीभ्यामन्यतमं यं कमप्येकमनुष्टुप्-
भेदमादाय क्रियमाणं वृत्तं विताननामकं भवति, द्वाभ्यां चिभिश्चतुर्भिर्वा विभिन्न-
लक्ष्यैरनुष्टुप्भेदैर्विरच्यमानं एतं वक्त्रजात्यन्तर्गतमनुष्टुप्छन्दो भवतीति । एवं
सत्यनुष्टुप्छन्दो मातं हि विषम एतं जायत इति बोध्यम् ।

अस्य प्रथमः पदोष्ठाक्षरप्रसारस्य अष्टचलारिंशदुत्तरगततमो भेदः, द्वितीयः,

गु०१ भगवः यगवः ल०ल०१ भगवः यगवः गु०

५ ५ । । । ५ ५ । । ५ ५ ५ । ५ ५ ५

नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्त्यश्चारुसंरावाः ।

(१५०) ४ ८ १६ १६ १ १६ (१८)

गु०१ भगवः यगवः गु० ल०१ भगवः यगवः गु०

५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५

रामाः कौशेयसंवीताः प्रनृत्यन्तश्च^(१)कादम्बाः^(२) ॥

१६ (१०) १ १६ (१८)

तथा ।

गु०१ रगवः यगवः गु० गु०१ भगवः यगवः गु०

५ ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ । । । ५ ५ ५

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुरुते^(१)प्रीतिः ।

४ १६ (२१) ४, ८, १६ (१६)

विंशतितमः, तृतीयः, सप्तविंशतितमः, चतुर्थः, षड्विंशतितमो भेदो भवति ।

१ प्रनृत्यन्तीव इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अस्य प्रत्येकपादस्य प्रथमाक्षरात्परं समस्यनगणौ न क्षः, अपितु भगवमगणौ क्षः, द्वितीयचतुर्थपादयोः प्रथमाक्षरात्परं रगणोपि नास्ति, पुनरस्य चतुर्थं पादेषु चतुर्थादक्षरात्परं यथास्यलक्षणं यगणोस्ति । अत इदं पूर्वतः किञ्चिदुविभिन्नलक्षणमपरजातीयं वक्त्रनामकमनुपच्छन्दो ज्ञातव्यम् । अस्य प्रथमः पादोष्टाक्षरप्रसारस्य सप्तपञ्चाशदक्षरशततमो भेदः, द्वितीयचतुर्थपादयोः, तृतीयः सप्तदशो भवति । अत्राठष्टुवक्त्रजातौ प्रतिपादाधः स्थितसैकाङ्गसन्दोष्टोष्टाक्षरप्रसारस्य तत्रद्वेदपरिज्ञापकी भवतीति स्मर्तव्यम् । ग्रन्थबाहुल्यभयात् तत्र तय पूर्ववक्षितम् ।

३ प्रायशः कुरुते इति ख०, ग०, च ।

मु०१ रगणः यगणः ल० मु०१ मगणः यगणः गु०
 ५ ५ ५ | ५ ५ ५ | ५ ५ ५ ५ | ५ ५ ५

मातुर्मनो हरन्थेव दौर्लालित्योक्तिभिर्बालाः (१) ॥
 (१४९) ४ १६ १२८ १६ (१०)

इत्यादि ॥

(१९४) पथ्या युजो ज् ॥ १४ ॥

चतुर्थादिति वर्तते । अत्र वक्त्रे 'युजः' पादस्य चतुर्थाद-
 चरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वक्त्रं पथ्या नाम । यस्यापवादः ।
 अतोदाहरणम्(१) ।

मु०१ मगणः यगणः ल० मु०१ मगणः जगणः ल०
 ५ ५ ५ | ५ ५ ५ | ५ ५ ५ ५ | ५ ५ ५

नित्यं नीति-निषण्णस्य राज्ञो राष्ट्रं (१) न सीदति ।
 (१५९) ८ १६ १२८ (२०९) १६ ६४, १२८

ल०१ यगणः यगणः मु० मु०१ मगणः जगणः गु०
 ५ ५ ५ | ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ | ५ ५ ५

न हि पथ्याग्निः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः(२) ॥
 १ २ १६ (२०) (८२) १६ ६४

१ अत्र प्रथमद्वितीयपादयोः प्रथमाचरारपरं रगणोक्तीत्यत्र न निषेधोऽपि तु द्विती-
 यचतुर्थपादयोरेव तन्निषेधः । अतोनालुहुवृत्तस्य यथोक्तमस्ति ।

२ ततोदाहरणमिति ज० ।

३ रात्रिमिति ल०, म०, पुष्पकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र वक्त्रे लक्षणे पूर्वोक्तं वर्तते, पुनर्द्वितीयचतुर्थपादयोश्चतुर्थादचरात्परं य-
 म्पापवादको जगणोक्तिः । अत इदं पथ्यावक्त्रं नामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञेयम् । अस्यैव
 धन्वेषु वज्रः प्रचारः । वक्त्रे लक्षणे समसमगसरजसामां सर्वमैव पूर्वोक्तनिषेधः,
 यगणस्य तु बाधकान्तरसञ्ज्ञात्तद्विधावस्थिरतेति स्मर्तव्यम् ।

(१९५) विपरोत्तैकीयम् ॥१५॥

उक्तलक्षणाद् विपरोत्तलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति^(१) ।

यथा ।

गु०१ यगणः	जगणः	गु०	गु०१	मगणः	यगणः	गु०
५	५ ५	५	५ ५	५ ५	५ ५	५ ५ ५
भर्तुराज्ञानुवर्तिनी या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः ^(२) ।						
२	१६	६४(८२)			१६	(१०)

गु०१ यगणः	जगणः	गु०	ल०१ यगणः	यगणः	गु०
५	५ ५	५	५ ५	५ ५	५
स्वप्नभवाभिमानिनी विपरोत्ता परित्याज्या ^(३) ॥					
२	१६	६४(८२)	१२	१६	(१०)

(१९६) चपलाऽयुजो न् ॥१६॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्धादूर्ध्वं^(४) नकारो भवति, युक्पादे

१ उक्तलक्षणाद्विपरोत्ता पथ्या भवतीत्येकीयं मतम् । अयुक्पादे चतुर्धादक्षरात् परतो अकारः कर्त्तव्यः । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति ख० । इयं पथ्या विपरोत्तया सह एकीभवति । अर्थात् अयुक्पादे चतुर्धादक्षरात् परतो अकारः कर्त्तव्यः । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ गृहे लक्ष्मीरिति ख०, ग० च ।

३ अत्र पूर्वोक्तवक्त्रलक्षणं यथोक्तमस्ति, पुनरयुक्पादे चतुर्धादक्षरात् परतो जगणोस्ति, युक्पादे यगणोस्ति, अत इदं विपरोत्तपथ्यावक्त्रं नामकमनुपच्छन्दो बीध्यम् । पूर्वोक्तवक्त्रे अयुक्पादे चतुर्धादक्षरान्परं यकारस्थितिर्युक्पादे जगणावस्थितिश्च, तदेवात्र विपरोत्येन वर्त्तते ।

४ चतुर्धादक्षरादूर्ध्वमिति ख०, ग० च ।

अ एवावतिष्ठते, तदा चपला नाम सानुष्टुब्बक्ता । अत्रोदाहरणम् (१) ।

मु०१ चमसः नमसः मु० मु०१ यमसः यमसः मु०
 ऽ | ऽ ऽ | | | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ ऽ
 लीयमाणाग्रदशना वक्त्रनिर्मासनासाग्रा ।
 २ (११५) १६ २२ ६४ २ १६ (१८)

मु०१ यमसः नमसः मु० ल०१ चमसः यमसः मु०
 ऽ | ऽ ऽ | | | ऽ | | ऽ | ऽ ऽ ऽ
 कन्यका वाक्यचपला भवते(१)धूर्त्तसौभाग्यम् (२) ॥
 १ (११५) १६ २२ ६४ १ २ १६ (२०)

(१९) विपुला युगलः सप्तमः ॥ १७ ॥

अधिकारोऽयम् । य चतुर्थादित्यनेन सर्वत्र यकारे प्राप्ते (४) यदा युक्पादे सप्तमो वर्षो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम (५) । ननु पथ्यालक्षणात्तर्भूतत्वात्(६) पुनरुक्तमेतत् । नैवं । विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात् तद्विनानुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमेन

१ नमोदाहरणमिति ख० ।

२ लभते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अत्र पूर्वोक्तं वक्त्रलक्षणासिद्धि, पुनर्युक्पादे चतुर्थादक्षरात्परं यमस्यापवादको नमसोऽसिद्धि, अत इदं अपलावक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञेयम् ।

४ यकारे ह्यते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ नाम सानुष्टुप्पिति ख०, ग० च ।

६ पथ्यालक्षणे युक्पादे चतुर्थादक्षरात् परं जगस्यसिद्धि, तथासति सप्तमो वर्षो लघुरेवायाति, अतः पथ्यालक्षणात्तर्भूतत्वमिति भावः

लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथमतःतीययोश्चैतावता यकारस्या-
पवादः । तथा च वक्ष्यति, सर्व्वतः सैतवस्येत्यादिना । पथ्यायान्तु
यकार एवावतिष्ठते ।

(१६८) सर्व्वतः सैतवस्य ॥ १८ ॥

‘सैतवस्य’ आचार्य्यस्य मतेन युक्पादेऽयुक्पादे च (१) सप्तमो
लकार एव कर्त्तव्यः (२) । अत्रोदाहरणम् (३) ।

गु०१ जगणः ज० (ल०७) गु० गु०१ भगणः ज० (ल०७) गु०
 $\begin{array}{cccccccccccc} \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} \\ \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} \\ \text{सैतवेन पथार्णवं तीर्णो दग्धरथात्मजः ।} & & & & & & & & & & & & & \\ \text{२ ८ १६ (११) ६४} & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad \end{array}$
 (१३) ४ ८ १६ ६४ (१३) ४ ८ १६ ६४

गु०१ भगणः ज० (ल०७) गु० ल०१ भगणः ज० (ल०७) गु०
 $\begin{array}{cccccccccccc} \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} & \underbrace{\quad} \\ \text{ऽ} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} & \text{।} & \text{ऽ} \\ \text{रक्षः क्षयकरो पुनः प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना (४) ॥} & & & & & & & & & & & & & & \\ \text{(१३) ४ ८ १६ ६४} & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad & \quad \end{array}$
 (१३) ४ ८ १६ ६४ १ (८२) १६ ६४

१ मतेनायुक्पादेऽतीति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ चतुर्षु पादेषु सप्तमवर्णस्य लघुले स्थिरीभूते सर्व्वे चतुर्धादक्षरात् परं जगण-
नगणभगणभगणानामन्यतमस्य प्रयोगः कर्त्तव्य इति कथितम् । तथा सति सप्तमो वर्णे
लघुरेवायास्यति इति भावः ।

३ तत्रोदाहरणमिति ख०, ग० च ।

४ अत्र वक्तृलक्षणं वर्त्तते । पुनः प्रत्येकपादस्य चतुर्धादक्षरात् परं धमणापवाद-
को जगणोलि, अत इदं अत्रिपुलापूर्वकं वक्तृनामकमगुष्टुप्छन्दो ज्ञातव्यम् । अत्र
जगणबाहुत्याञ्जविपुलात् सप्तमवर्णस्य लघुलस्युपपन्नम् ।

(१६६) भौ न्तौ च ॥ १६ ॥

सर्वतः सैवतस्येति निवृत्तम् । चपलाऽयुजो नित्यस्माद्(१)
अयुग्ग्रहणमनुवर्त्तते । विपुला युग्लः सप्तम इति सर्वमनु-
वर्त्तनीमम्(२) । अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात् परतो यकारं
वाधित्वा भकाररेफनकारतकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ
विपुला नाम । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम् ।

ल०१ रमकः म०(ल०७)गु० ल०१ मगकः अ०(ल०७) गु०
 १ ५ । ५ ५ । १ ५ । ५ ५ ५ । ५ । ५
 इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी (१) ।
 १ ४ ३२ ६४(१०२) १ १६ ६४(८२)

गु०१ रमकः म०(ल०७)गु०गु०१ जमकः अ०(ल०७)गु०
 ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५
 इन्दीवराक्षी हृदयं दन्दक्षीति तथापि मे(४) ॥
 ४ ३२६४(१०२) २ ८ १६ ६४(८१)

अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे

१ अयुजो नित्येतस्मादिति ल०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ सर्वमनुवर्त्तते इति पुलकान्तरपाठः । अत्र विपुलावर्गे युक्पादे सप्तमवर्त्ते
लघुरेव कर्त्तव्यः, अयुक्पादे तु तत्र वैकल्प्यमिति स्मर्त्तव्यम् । एतर्था युजोः पादयोः
सर्वत्र अयुजोः कुत्रचिदेव सप्तमाक्षरोपरि स्थापितं (ल०७) एतद्विद्धं तत्र तत्र
द्रष्टव्यम् ।

३ स्मितज्योत्स्नावभासिनीति म० ।

४ अयं वक्त्रस्य सर्वं वर्त्तते, पुनरयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परं यगलापवादको
भगवोक्ति, अत्र इदं भविपुलापूर्वकं वक्त्र नामकमनुष्टुप्छन्दो बोध्यम् । अत्रायुक्-
पादे उभयत्र भगवत्स्य सञ्ज्ञान् जातिपक्षीयं भविपुलोदाहरणमिदमिति निश्चेतव्यम् ।

पुनरेकस्य । एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथाच महा-
कवीनां प्रयोगाः ।

सु०१ रगणः भगणः गु० गु०१ यगणः ज० (स०७) गु०

1 5 1 5 5 1 1 5 5 1 5 5 1 5 1 5

वटे वटे वैश्रवणस्यत्वरे चत्वरे शिवः ।

१ ४ (१०१) १२६४ २ १६ ६४ (८०)

गु०१ यगणः यगणः गु० गु०१ भगणः ज० (स०७) गु०

5 1 5 5 1 5 5 5 5 1 1 1 5 1 5

पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः (१) ॥

२ १६ (१८) ४ ८ १६ ६४ (८२)

गु०१ भगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज० (स०७) गु०

5 5 1 1 1 5 5 5 5 1 5 5 1 5 1 5

देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो मञ्जीपतिः ।

४ ८ १६ (१८) २ १६ ६४ (८२)

गु०१ रगणः भ० (स०७) गु० गु०१ जगणः ज० (स०७) सु०

5 5 1 5 5 1 1 5 5 1 1 5 1 1

यस्य प्रसादाद्गुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति (२) ॥

४ १२ ६४ (१०१) २ ६४ ८ १६ (११८) १२८

१, २, सर्वं गतो जनार्दन इति क, चिह्नितपुलकपाठस्तुन सम्यक् । अत्र युक्पाद-
प्रथमाक्षरात्परं प्रतिषिद्धस्य रगणस्य वर्तमानत्वात् । अत्र इतद्वये वक्तृद्विसंख्य-
मसि, पुनरेकस्य प्रथमे पादेऽपरस्य तृतीये अतुर्थादक्षरात् परं भगणो वर्तते ।
अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्तृनामकमनुष्टुप्स्यो भवति । अस्मिन् इतद्वये
प्रथमे तृतीये चायुक्पादे भगणस्य सत्त्वाद् व्यक्तिप्रक्षीयमिदं भविपुलोदाक्षर-
मिति ज्ञातव्यम् ।

ल०१ रगणः भ०(ल००) गु० ल०१ तगणः ज०(ल००) गु०

$\overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5}$

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गस्तृता ।

१ ४ १२ ६४(१०२) १ ८ १६ ६४(८०)

मु०१ रगणः भ०(ल००) गु० मु०१ तगणः ज०(ल००) गु०

$\overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5}$

नारायणं स्तौमि सदा भक्तानां भयनाशनम्^(१) ॥

४ १२ ६४(१०१) ८ १६ ६४(८८)

इत्यादि । इदानीं रेफविपुलोदाहरणम् ।

मु०१ रगणः रगणः मु० ल०१ भगणः ज०(ल००) गु०

$\overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5}$

लक्ष्मीपतिं लोकनाथं रथाङ्ग-धरमीश्वरम्^(१) ।

४ १२ (१०) १ ४ ८ १६ ६४(८४)

मु०१ रगणः रगणः मु० ल०१ यगणः ज०(ल००) गु०

$\overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5}$

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं प्रणमामि त्रयीं तनुम्^(१) ॥

४ १२(१०) १ २ १६ ६४(८४)

व्यक्तिपक्षे प्रथमे पादे ।

१ अथ वक्त्रादिलक्ष्यं वर्णते, पुनः प्रथमद्वितीययोर्भयोः पादयोश्चतुर्थादक्षरात्परं भगणोऽलि, अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् दृष्टे प्रथमद्वितीययोर्भयोरप्ययुक्पादयोर्भगणस्य सञ्जाज्जातिपक्षीयमिदं भविपुलोदाहरणमिति ज्ञानव्यम् ।

२ रथाङ्गधरमप्युतमिति ख०, ग० च ।

३ प्रभजामि त्रयीं तनुमिति पुलकान्तरपाठः । अथ वक्त्रादिलक्ष्यमस्ति, पुनरयुक्पादयोश्चतुर्थादक्षरात् परं रगणो वर्णते, अत इदं रविपुलापूर्वकं वक्त्रनामक-

ल०१ रगणः रगणः गु० गु०१ मगणः अ०(ल०७)गु०
 १ ४ (२८) २२ (८१) १६ ६४
 मद्वाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतागुरुम्^(१) ।

गु०१ मगणः यगणः ल० गु०१ अगणः अ०(ल०७)गु०
 १ ४ (२८) २२ (८१) १६ ६४
 यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिविम्बवत्^(२) ॥
 (१४५) १६ १२८ २ ८ १६ ६४(८१)

तृतीये पादे ।

गु०१ यगणः यगणः गु० गु०१ तगणः अ०(ल०७)गु०
 १ ४ (२८) २२ (८१) १६ ६४
 कामिनीभिः सहप्रोतिः कस्मै नाम^(३) न रोचते ।

ल०१ यगणः रगणः ल० गु०१ अगणः अ०(ल०७)गु०
 १ ४ (२८) २२ (८१) १६ ६४
 यदि न स्याद्दारिवोचि-चञ्चलं हतजीवितम्^(४) ॥
 १ २ (१६४) (२२) १२८ २ ८ १६ ६४(८१)

इदानीं नकार विपुलोदाहरणम् ।

मनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् हत्ते प्रथमतृतीययोर्बभयोरपि पादयोश्चतुर्थ्याच्चरान् परं रगणस्य वर्णमानलाज्जातिपञ्चोयमिदं रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

१ वाग्देवतां गुरुमिति ख०, ग० च ।

२ अत्र वङ्गादिप्रत्ययमस्ति, पुनः प्रथमे पादे चतुर्थ्याच्चरान् परं रगणो वर्तते, अत्र इदमपि रविपुलापूर्वकं वङ्गनामकमनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् हत्ते प्रथम एव एकस्मिन्नयुक्पादे चतुर्थ्याच्चरान्परं रगणस्य सप्तधाङ्गातिपञ्चोयमिदं रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

३ कस्य नामेति ख० । कं वैनामेति ग० ।

४ हत जीवितमिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । अत्र वङ्गादिप्रत्ययमस्ति, पुन-

गु०१ रगच्छः गगच्छः गु० गु०१ यगच्छः जगच्छः(ख००) गु०
 ५ ५ । ५ । । । ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५
यस्या विभाति विपुला मन्मथस्थानपिण्डिका^(१) ॥
 (११०) ४ १६ ३२ ६४ ९ १६ ६४(८२)

गु०१ यगच्छः गगच्छः गु० गु०१ तगच्छः जगच्छः(ख००)गु०
 ५ । ५ ५ । । । ५ ५ ५ ५ । । ५ । ५
या चतुःषष्टि-चतुरा सा स्त्री स्यान्नृपवक्षभा^(२) ॥
 २ १६ ३२ ६४(११५) ८ १६ ६४(८६)

तथैव^(१) भारविः ।

ख०१ गगच्छः जगच्छः गु० ख०१ तगच्छः जगच्छः(ख००)गु०
 । ५ ५ ५ । । । ५ । ५ ५ । । ५ । ५
युयुत्सेनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।
 १(११) ४ १६ ३२ ६४ १ ८ १६ ६४(६०)

स्तृतीये पादे चतुर्थादक्षरात् परं रगच्छो वर्तते, अत इदमपि रविपुलापूर्वकमनुष्टुप्-
 छन्दी भवति । अस्मिन् दृते तृतीये एव एकस्मिन् अयुक्पादे रगच्छस्य सञ्जादग्नित्ति-
 पक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति ज्ञेयम् ।

१ पौठिकेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्त्रियाश्चतुःषष्टिगुणा भवन्तीति तेषु निपुणेति, ख० ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।
 अत्र वक्त्रादिसप्तमक्षि, पुनः प्रथमतृतीयपादयोश्चतुर्थादक्षरात् परं गगच्छो
 वर्तते, अत इदं नविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् दृते
 उभयस्त्रियुक्पादे गगच्छस्य सप्तमञ्जातिपक्षीयमिदं नपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।
 युयुत्सेनेवेत्यपि जातिपक्षीयं नविपुलोदाहरणम् । अत्र युयुत्सेनेव इत्यत्र युयुत्सेनेव
 इति ख०, ग०, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अथैवेति ख०, ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सु०१ रगणः नगणः गु०गु०१ जगणः ज०(सु००)गु०
 १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५
 तपस्विनो द्वि वसने कौवलाजिनवलकले ॥
 १ ४ १६ ३२६४(११८) २ ८ १६ ६४(६१)

व्यक्तिपक्षे कालिदासः ।

सु०१ मगणः नगणः गु०गु०१ मगणः ज०(सु००)गु०
 १ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 अनाद्यष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
 १ १६ ३२६४(११४) १६ ६४(८२)

गु०१ जगणः यगणः गु० गु०१ नगणः जगणः(सु००)गु०
 ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 तस्य धर्म्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना^(१) ॥
 २ ८ १६ (२०) ८ १६ ६४(८६)

तथाच ।

सु०१ जगणः यगणः गु०गु०१ नगणः ज०(सु०१)गु०
 १ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् संश्रमितारिभिः ।
 १२ ८ १६ (२८) ८ १६ ६४(८६)

१ वक्त्रादिस्त्रयस्युक्तस्य नविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यास्यादृष्टुप्छन्दस एक-
 क्षिप्त्रेव प्रथमे अयुक्त्पादे चतुर्थीद्वयारम्भं नगणस्य विद्यमानत्वाद्गतिपक्षोयं न-
 विपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् । तवमन्त्रेति वृत्तमपि व्यक्तिपक्षीयमेव ।

मु०१ मगचः तगचः मु०मु०१ मगचः जगचः(ख००)मु०
 ५ ५ ५ ५ । । । ५ ५ । ५ । । ५ । ५
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिद्ः शराः ॥
 १६ १२६४(१११) २ ८ १६ ६४(६१)

इदानीं तकारविपुलोदाहरणम् ।

मु०१ मगचः तगचः मु०ख०१ मगचः ख०(ख००)मु०
 ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । । ५ । ५
वन्दे देवं(१) सीमेश्वरं जटामुकुटमण्डितम् ।
 (६५) ६४ १ ४ ८१६ ६४(६४)

मु०१ मगचः तगचः मु०ख०१ मगचः ख०(ख००)मु०
 ५ ५ । । ५ ५ । ५ । ५ । । । ५ । ५
खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणिविभूषितम्(२) ॥
 ४ ८(००) ६४ १ ४ ८ १६ ६४(६४)

व्यक्तिपद्ये ।

मु०१ रगचः तगचः मु० मु०१ जगचः ख०(ख००)मु०
 ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । । ५ । ५
वन्दे कविं श्रीभारविं लोकसन्तमसच्छिदम् ।
 ४ ६४(६६) २ ८१६ ६४(६१)

१ देवदेवमिति क० ।

२ खट्वाङ्गधरं चन्द्रं चन्द्ररेखाशिखामणिमिति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । वङ्गा-
 दिसलक्षयुक्तस्य तत्रिपुलापूर्वकस्य वङ्गा नामकस्मानुष्टुप्छन्दसोऽसौभयोरण्ययुक्त्वाद्-
 योऽस्यस्य सञ्जाज्जातिपद्योश्च तत्रिपुलोदाहरणमितिदमिति ज्ञातव्यम् ।

ल०१ भगणः यगणः ल० गु०१ तगणः ज०(ल००)गु०
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 दिवादीपा इवाभान्ति यस्याग्ने कवयोऽपरे^(१) ॥
 १ १६(१४६) १२८ ८१६ ६४(८६)

तथान्येषामपि प्रयोगः ।

गु०१ अगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल००)गु०
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 लोकवत् प्रतिपन्नव्यो लौकिकोऽर्थः परोक्षकैः ।
 १ ८१६ (१०) १ १६ ६४(८६)

गु०१ भगणः तगणः ल० ल०१ यगणः ज०(ल००)गु०
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ^(१) ॥
 ४ ८(१०५) ६४१२८ १ २ १६ ६४(८४)

इदानीं चकाराकृष्टं मकारविपुलोदाहरणम् ।

गु०१ रगणः भगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल००)गु०१
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 सर्वातिरिक्तं लावण्यं विभ्रती चारुविभ्रमा ।
 ४ (५) १ (८२)१६ ६४

१ वक्त्रादिसञ्चयविभ्रष्टस्य तविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसो-
 स्यैकस्मिन्नेव प्रथमे अयुक्त्वादे तगणस्य सञ्चाद्गन्तिपञ्चीयं तविपुलोदाहरणमिदमिति
 ज्ञातव्यम् । लोकवदितिष्ठस्य तृतीये एव पादे तगणस्य सञ्चात्तदपि अन्तिपञ्चीयं
 तपुविपु-लोदाहरणमिति बोध्यम् ।

२ वक्त्रादिसञ्चययुक्तस्य तविपुलापूर्वस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोस्य एकस्मिन्नेव
 तृतीयेऽयुक्त्वादे तगणस्य यत्तमानञ्चाद्गन्तिपञ्चीयं तविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।

मु०१ रमणः मगणः ल० मु०१ मगणः ज०(ल०७)मु०
 ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 स्त्रीलोकदृष्टिस्त्वन्यैव निःसामान्यस्य वेधसः^(१) ॥
 ४ (१११) १२८ (८१) १६ ६४

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदासः ।

ल०१ रमणः मगणः मु० ल०१ यमणः ज०(ल०७)मु०
 १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ १ ५
 मनोऽभिरामाः ष्टण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
 १ ४ (६) १२ (८४) १६ ६४

मु०१ यमणः यमणः मु० ल०१ मगणः जमणः(ल०७) मु०
 ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः^(२) ॥
 २ १६ (१६) १ (८२) १६ ६४

ल०१ रमणः मगणः मु० मु०१ तमणः जमणः(ल०७)मु०
 १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ १ ५
 अथ प्रदीपे दीपज्ञः संवेशाय विशाम्पतिम् ।
 १ ४ (६) (८६) ८ १६ ६४

१ वक्त्रादिलक्ष्ययुक्तस्य मविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोस्योभयकि-
 श्नेवायुक्पादे मगणस्य वर्तमानत्वाज्जातिपक्षीयं मविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।
 २ वक्त्रादिलक्ष्ययुक्तस्य मविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोस्य एककि-
 श्नेव प्रथमे आयुक्पादे मगणस्य सञ्ज्ञाद्व्यक्तिपक्षीयं मविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।
 अथ प्रदीप इतिष्टनमथेताममेव । अदूरवर्तिनी, स्थावप्रज्ञागम इतिष्टनद्वयस्य तृतीय-
 पादे एव चतुर्थादक्षरात् परं मगणस्य सत्वात्तदपि व्यक्तिपक्षीयं वक्त्रादिलक्ष्ययुक्तं
 मविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो भवति ।

मु०१ तमसः यमसः मु० ल०१ यमसः जमसः(ल०७)मु०

५ ५ ५ । १ ५ ५ ५ । १ ५ ५ । ५ ५ ५

सूनुः सुनृतवाक् सृष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ॥

८ १६ (१५) १२ १६(८४)६४

द्वितीयपादे ।

ल०१ रमसः यमसः मु० मु०१ ममसः जमसः(ल०७)मु०

१ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । १ ५ ५ ५ ५

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।

१ ४ १६ (२२) (६२) ८४ १६ ६४

ल०१ रमसः ममसः मु० मु०१ जमसः ज०(ल०७)मु०

१ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

उपस्थितेयं कल्याणो नामिन् कीर्तित एव यत् ॥

१ ४ (६) २ (६२) ८१६ ६४

मु०१ ममसः यमसः मु० मु०१ ममसः ज०(ल०७)मु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

स्नाध्यस्त्यागोऽपि वैदेद्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

१६ (१७) (८२) १६ ६४

ल०१ रमसः ममसः मु० मु०१ यमसः जमसः(ल०७)मु०

१ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अनन्यजानेस्तस्यासीत् सैव जाया हिरण्मयी ॥

१ ४ (६) २ (८२) १६ ६४

सकारेणापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा,

छ०१ भगवः चमवः नु० छ०१ तमवः ज०(छ०७)नु०
 १ ४ ८१६ (१०) १ (६०) ८ १६ ६४
 जिते तु^(१) लभते लक्ष्मीं मृते चापि वराङ्गनाः ।

छ०१ चमवः चमवः नु० नु०१ तमवः ज०(छ०७)नु०
 १ २ १६ ३२ (५२) (८८) ८१६ ६४
 क्षणविध्वंसिनि काये^(२) का चिन्ता मरणे रणे ॥

सङ्कीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा च भारविणोक्तम् ।

छ०१ ममवः ममवः नु० छ०१ चमवः ज०(छ०७)नु०
 १ ४ ४ ४ १ १ ४ १ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४
 क्वचित्काले प्रसरता क्वचिदापत्य विघ्नता^(३) ॥
 १(११४) १६३२६४ १ २(८४) १६ ६४

छ०१ रजवः भगवः नु० छ०१ ममवः ज०(छ०७)नु०
 १ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४
 पूनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कुलम्^(४) ॥
 १ ४(१०२) ३२६४ १ (८२) १६ ६४

१ जितेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ क्षणविध्वंसिनी कायेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अत्र सविपुलालयाघाताग्रैश्च पाठः समादरणीयः । एतेस्मिन् तृतीये पादे एव चतुर्थीद्वयरात्परं ममवस्य सत्वा-
 द्वाङ्गिपक्षीयं वङ्गादिस्त्रयस्युक्तं सविपुलापूर्वकं वङ्गनामकमनुष्टुप्छन्दो भवतीदं ।

३ निघ्नतेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ प्रथमे एवायुक्पादे चतुर्थीद्वयरात्परं ममवस्य सत्वाद्व्याङ्गिपक्षीयं नविपुलोदा-

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्कीर्णाङ्गानुकोटिशः काव्येषु
दृश्यन्ते । सर्वासां विपुलानां चतुर्थी वर्णः प्रायेण गुरुर्भवती-
त्याम्नायः ।

(१९६) प्रतिपादं चतुर्ब्रह्मपादचतुर्ब्रह्मम् ॥१९६॥

चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्वृद्धिः । अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रति-
पादं चतुरक्षरवृद्धा (१) यद्वृत्तं निष्पद्यते तत् पदचतुर्ब्रह्म-
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
तस्याः कटाक्षविक्षेपैः कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
तत्तत्कदष्ट इवेन्द्रियशून्यः क्षतक्षैतन्यः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
पदचतुर्ब्रह्मं न चलति पुरुषः पतति सप्तसैव ॥

अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते ।

हरणमिदं । पुनस्तृतीये एवायुक्पादे तस्मात् परं भगवत्स्य सत्त्वाद्गतिपक्षीयं भविपु-
लोदाहरणमिदं भवति । एवं चेत् नभविपुलापूर्वकं वक्तुं नामकमनुष्टुप्छन्द इदमित्य-
मस्य नामनिर्देशः कर्तव्यः । गणद्वयघटितविपुलावन्त्वात्सङ्कीर्णविपुलस्यम् ।

१ वृद्धिः कर्तव्येतिवचनसामर्थ्यात् प्रथमे पादे वृद्धिर्न प्रसज्यते, अपितु द्वितीयादा-
विव । तथाच प्रथमः पाद आनुष्टुभोष्टाक्षरा एव स्थापनीयः । द्वितीये पादेष्टाक्षरेभ्य
ऊर्ध्वं चतुरक्षरवृद्धिः कर्तव्या, तृतीये द्वादशाक्षरेभ्यः परं, चतुर्थे षोडशाक्षरेभ्यः परतश्च ।
एतज्ज्ञापनार्थं तत्र तत्र पदचतुर्ब्रह्मजात्युदाहरणशिरसि छताङ्गविन्यासस्याष्टद्वाद-श
षोडशाङ्गैः परं पुनरेकादशतुष्टांशमङ्गानामः वृत्तिर्द्रष्टव्या । अस्य चतुर्णां पादानां
वैषम्याद्विषमवृत्तमिदम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
 पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुतति^(१) ॥

(१०९) प्रत्यापीडो गावादौ च ॥२२॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयार्थः । तस्यैव पदचतुर्द्वयस्थान्ते
 आदौ च यदि गकारौ भवतस्तदा प्रत्यापीड एव भवति^(२) ।
 तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
 कान्तावदनसरोजं, हृद्यं घनसुरभि मधुरसाढ्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
 पातुं रक्षसि संततमभिलषति मनो मे,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
 किञ्चिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम्^(३) ॥

तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीडो भवति ।

(१०९) प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥२३॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघ्वक्षराभ्यनुज्ञानञ्च ।

१ अत्र पदचतुर्द्वयलक्षणमस्ति, पुनः प्रत्येकपादादौ द्वौ गुरु, इतरे लघवः सन्ति, अत इदं प्रत्यापीडनामकं पदचतुर्द्वयं द्वन्द्वो ज्ञेयम् ।

२ तदा तदपि प्रत्यापीडो भवतीति ग० ।

३ अत्र पदचतुर्द्वयलक्षणमस्ति, पुनः प्रत्येकपादास्यादावन्ते च द्वौ द्वौ गुरु, मध्ये लघवश्च सन्ति । अत एवेदमपरप्रकारकं प्रत्यापीडनामकं पदचतुर्द्वयं द्वन्द्वो विज्ञेयम् ।

तदेव पदचतुर्द्वन्द्वं प्रथमस्य^(१) विपर्यासे मञ्जरीलवस्यमृतधारा-
भिधानं भवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्जरी ।
प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली । प्रथमस्य चतुर्थेन विप-
र्यासेऽमृतधारा । तत्र मञ्जर्युदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
जनयति मच्चतो^१ प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
मिलदलिचक्रचञ्चपरिचुस्वितक्रेसरा,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
कोमलमलयवातपरिनिर्गततरुशिखरस्थिता^(२) ॥

लवस्युदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
विरचविधुरङ्गणकाङ्गनाकपोलोपमं, परिणतिधरं

० ८ १ २ ३ ४
पीतपाण्डुच्छवि^(३) ।

१ प्रथमस्य पादस्येति पुलकान्तरपाठः ।

२-तर्कशक्तिं स्थितेति ग० । अत्र पदचतुर्द्वन्द्वसंज्ञकवन्तः पादाः सन्ति, पुनः
पदचतुर्द्वन्द्वस्याष्टाक्षरः प्रथमः पादोच द्वितीयः, पुनस्तस्य द्वादशाक्षरो द्वितीयः
पादोच प्रथमः । इत्थं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन सदात्र विनिमयोऽस्ति, तृतीय-
चतुर्थपादौ तु पदचतुर्द्वन्द्ववदत्रापि वर्ततः । अत इदं पदचतुर्द्वन्द्वं मञ्जरीनामकं
द्वन्द्वं भवति ।

३ ङ्गणकान्ताकपोलावदातपरिणति-अक्षयपीतपाण्डुच्छ्वीति ग० ।

१२२ ४ ५ ६ ७ ८ १२२ ४ ५ ६ ७ ८ १०१११२१३१४१५
लवलीफलं निदाघे, भवति जगति छिमकरशीतलमति-

१६ १ २ ३ ४

खादूष्णहरम्^(१) ॥

अमृतधारीदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १०११ १२१३१४१५१६ १७ १८ १९

परिवाञ्छसि^(२) कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

यदि हृदि वा परमानन्दरसं ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १०१११२ १३ १४ १५

चेतः प्रष्टुणु धरणोधर वाणीममृतमयीं,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

तत्काव्यगुणभूषणम्^(३) ॥

केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्य्यासे सति मञ्जर्यादिनामा-
नीच्छन्ति ।

इति पदचतुरूद्धाधिकारः ॥

१ शीतलं खण्डवदतिस्वादु हृष्याहरमिति ग० ।

अस्य पदचतुरूद्धं लक्षणयुक्ताः पादाः सन्ति, पुनः पदचतुरूद्धं च षोडशाक्षर-
लृतीयः पादोऽत्र प्रथमः, अष्टाक्षरस्य प्रथमः पादोऽत्र तृतीयः । इत्थं प्रथमस्य
पादस्य तृतीयेन सह विनिमयो वर्धते । द्वितीयचतुर्थौ तु यथोक्तस्थानवर्धनौ स्तः,
अत इदं पदचतुरूद्धं लवलीनामकं हृन्दी ज्ञेयम् ।

२ यदि वाञ्छसीति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ अत्र चतुरूद्धं लक्षणयुक्ताः पादाः सन्ति, पुनर्निश्चयाक्षरः पदचतुरूद्धस्य

(१०४) उद्गतामेकतः स्त्री स्त्री, न्नी ज्गौ, भ्नौ
ज्नी ग्, स्त्री स्त्री ग् ॥ २४ ॥

पाद इति प्रकृतमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमे पादे सकारजकार-
सकारलकारैर्देशाक्षराणि भवन्ति । द्वितीये पादे नकार-
सकारजकारगकारैर्देशैव । तृतीयपादे भकारनकारजकार-
लकारगकारैरेकादेशैव । चतुर्थे पादे सकारजकारसकारजकार-
गकारैस्त्रयोदशैव । तद्वत्तमुद्गता नाम । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः ल० नगणः सगणः जगणः गु०

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
| | 5 | 5 | | | 5 | | | | 5 | 5 | 5

मृगलोचना शशिमुखी च रुचिरदशना नितम्बिनी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

भगणः नगणः जगणः ल० गु० सगणः जगणः सगणः जगणः गु०

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
5 | | | | 5 | 5 | | 5 | 5 | | | 5 | 5 | 5

हंसललितगमना ललना, परिणोयते यदि भवेत्कुलोद्गता^(१) ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

चतुर्थपादोऽयं प्रथमः, अष्टाक्षरस्य प्रथमः पादोऽयं चतुर्थः, इत्थं प्रथमस्य चतुर्थेन सप्त
विंशत्यो वर्त्तते, द्वितीयतृथौ तु दशोक्तस्यास्यौ क्षः, अत इदं पदचतुष्टयं मन्त्रत-
धारानामकं चन्दो बोध्यम् ।

१ अत्र प्रतिपादेः सगणादय उपरि विन्यस्ताः । प्रत्येकपादाक्षरसङ्ख्याग्नि-
र्देशकादाह्य अधो निवेशिताः । अत्रैकतः पुनरादर्शनहोच्यते तत्पूर्वाक्षरे पाद-
समाप्तिर्ज्ञातव्या । विषमसङ्ख्यमित्यस्योक्तौ गणतज्ञानः परस्य सर्वत्र तज् ज्ञेयम् ।
अस्योद्गताच्छन्दसञ्चालारः पादा दशैकादशयोद्गताक्षरप्रकारस्य भेदविशेषा बोद्धव्याः ।
कः कतमो भेद इति तद्द्विदृष्टयया अनुदृष्टव्यवत् ज्ञानव्यं सर्वत्र । पादसङ्ख्याबोध-

(१०५) ललितं नौ सौ ॥ २६ ॥

तस्या एवोद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतस्तदा ललितं नाम वृत्तम्^(१) । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः ल० नगणः सगणः जगणः गु०
 1 1 S 1 S 1 1 S 1 1 1 1 S 1 S 1 S

सततं प्रियम्बदमनूनममलहृदय गुणोत्तरम्^(२) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

नगणः नगणः सगणः सगणः सगणः जगणः सगणः

1 1 1 1 1 1 1 S 1 S 1 S 1 S 1 1 1 S

सुललितमतिकमनोयतनुं, पुरुषं त्यजन्ति न तु जा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

जगणः गु०

1 S 1 S

तु योषितः^(३) ॥

१० ११ १२ १३

उद्गतालक्षणः क्रान्ताः, तृतीयस्तु रमणनगणभगणगुरुभिर्षपेतः । अत इदं सौरभकं नाम च्छन्दो बोध्यम् ।

१ ललितं नाम च्छन्द इति ग० ।

२ गुणोत्तरमिति ग० ।

३ अत्र तृतीयपादस्थिता अन्ये पादा उद्गतालक्षणाक्रान्ताः, तृतीयपादस्त नमस-सैर्षपेतोऽस्ति, अत इदं ललितनामकं च्छन्दो बोध्यम् ।

(१७७) उपस्थितप्रचपितं पृथगाद्यं ङ्घौ ङ्घौ गौ, ङ्घौ
 ङ्घौ ग्, नौ स्, नौ न् ङ्घौ ॥ २७ ॥

यत्र प्रथमे पादे मकारसकारजकारभकारा गकारौ च भवतः, द्वितीये सकारनकारजकाररेफा गकारश्च, तृतीये नकारौ सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकारयकारौ च^(१), तदुपस्थित-प्रचपितं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः	सगणः	जगणः	भगणः	गु०दु०	सगणः	नगणः
रामाकामकरेणुका, ^(१) मृगायतनेत्रा, हृदयं ह्वरति						
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १ २ ३ ४ ५ ६						

जगणः	रगणः	गु०
पयोधरावनम्रा ।		
७ ८ ९ १० ११ १२ १३		

नगणः	भगणः	सगणः	नगणः	नगणः	नगणः	जगणः	यगणः
इयमतिशयसुभगा, बज्जविधनिधुवनकुशला ललिताङ्गी ॥							
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८							

१ यत्र प्रथमे पादे मगणसगणजगणभगणा गकारौ च भवतो द्वितीये सगण-मगणजगणरगणा गकारश्च तृतीये नगणौ सगणश्च चतुर्थे त्रयो नगणा जगणयगणौ चेति ग० ।

२ कामसूत्रिकेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । कामकरेणुकेति ग० ।

पृथगाद्यमिति उद्गतामेकतः पठेदित्यनुवृत्तिनिरासार्थम्^(१) ।
अत्र तृतीयपादव्यवस्था सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात् ॥

(१०८) वर्द्धमानं नी स्त्री न्स्त्री ॥२८॥

तृतीयस्येति वर्त्तते^(२) । तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य
पादस्य स्थाने यदा नकारो सकारनकारौ पुनर्नकारसकारौ^(३)
च भवतस्तदा वर्द्धमानं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः समणः जगणः भगणः गु०गु०
 ४ ४ ४ । । ४ । ४ । ४ । । ४ ४
 विम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 । । ४ । । । ४ । ४ । ४ ४
 ह्रिणोशिप्रुनयना नितम्बगर्वी ।

मगणः नगणः समणः नगणः नगणः सगणः
 । । । । । । । ४ । । । । । । । ४
 मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना

मगणः नगणः नगणः जगणः सगणः
 । । । । । । । । । ४ । । ४ ४
 जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी^(४) ॥

१ पठेदित्यनुवृत्तिशब्दानिरासार्थमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ तृतीयस्येत्यनुवृत्त इति ग० ।

३ यदा नगणौ समणनगणौ नगणसमणाविति ग० ।

४ अस्य तृतीयपादभिन्ना अन्ये पादा उपस्थितप्रचुपितस्यैवाक्रान्ताः, तृतीय-

(१७६) शुद्धविराडृषभं त्र्यः ॥ २६ ॥

तस्मिन्नेव^(१) उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने
तकारजकाररेफा^(२) भवन्ति, तदा शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तं
भवति । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः जगणः भगणः गु० गु०
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ५
 कन्येयं कनकीज्वला मनोहरदीप्तिः^(३)

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 । । ५ । । । ५ । ५ । ५ ५
 शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा ।

तगणः जगणः रगणः
 ५ ५ । । ५ । ५ । ५
 पीनोरुनितम्बशालिनी

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः
 । । । । । । । । । ५ । । ५ ५
 सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम्^(४) ॥

पादसु ननसननसयुक्तोऽस्ति, अतः इदं वर्द्धमानं नाम चन्दो भवति । अक्षरतो
मक्षतस्य विषमवृत्तमिदम् ।

१ तस्मिन्नेवेति ग० ।

२ तगणजगणरगणा इति ग० ।

३ मनोहरमूर्धिरिति ख०, ग०, पुंलकारपाठस्य ।

४ अथ तृतीयाव्यथादा उपस्थितप्रचुपितलक्षणाक्रान्ताः, तृतीयस्य, तजरा-

उपस्थितप्रसुपितादीनामस्मिन् प्रवेशयितुं न शक्यन्ते संज्ञाः,
इति नोक्ताः ।

(१८०) अर्धे ॥ ३० ॥

पूर्वसुञ्जावचानि च्छन्दांस्युक्तानि इदानीं नियमेनोच्यन्ते ।
अर्ध इत्यधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित जर्द्धमनुक्रमि-
थ्यामः, अर्धे एव^(१) तद्देदितव्यम् ॥

(१८१) उपचित्रकं सौ स्तौ ग्, भौ भौ ग् ॥ ३१ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकारगकारौ च क्रमेण,
द्वितीये भकारास्त्रयो गकारौ च भवतस्तदुपचित्रकं नाम
वृत्तम् । अर्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद् द्वितीयमपि अर्धं
तादृशमेव ॥ तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः सगणः ल०गु० भगणः भगणः भगणः गु०गु०
| | 5 | | 5 | | 5 | 5 5 | | 5 | | 5 | | 5 5
उपचित्रकमत्र विराजते, चूतवनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।

सगणः सगणः सगणः ल०गु० भगणः भगणः भगणः ल०गु०
| | 5 | | 5 | | 5 | 5 5 | | 5 | | 5 | | 5 5
परपुष्टविघुष्टमनोहरं, मन्मथकेलिनिकेतनमेतत्^(२) ॥

गणयुक्तोक्ति, अत इदं शब्दविराट्प्रथमनामकं च्छन्दो बोध्याम् । गण-पादार्ध-
वैषम्याद्विषयमवगतमिदम् ।

१ अर्ध इत्येवेति ल०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अस्य प्रथमार्धतुल्यं द्वितीयार्धम् । पुनः प्रथमपादवत् तृतीयपादो द्वितीयपादव-

(१८९) द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्यौ ॥ ३२ ॥

यस्य प्रथमे पादे द्वयो भकारा गकारौ च, द्वितीये नकार-
जकारौ जकारयकारौ च^(१) तद् द्रुतमध्या नाम हत्तम्^(२) ।
अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ^(३) ॥ तत्रोदा-
हरणम् ।

भगश्चः भगश्चः भगश्चः गु०गु० नगश्चः जगश्चः जगश्चः यगश्चः
 ५ । । ५ । । ५ । । ५ ५ । । । ५ । । ५ । । ५ ५
 यद्यपि शीघ्रगतिमृदुगामी, बद्धधनवानपि दुःखमुपैति ।

भगश्चः भगश्चः भगश्चः गु०गु० नगश्चः जगश्चः जगश्चः यगश्चः
 ५ । । ५ । । ५ । । ५ ५ । । । ५ । । ५ । । ५ ५
 नानिग्रयत्वरिता न च मृद्वो, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या^(४) ॥

चतुर्थपादः पत्तिकोष्ठि । तस्मादेतदुपचिदकनामकं छन्दो भवति । अत्र प्रथम-
तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्नादङ्गसमष्टमिदम् । अत्र एवाङ्गसमष्टताधि-
कारे 'विषमे यदि सौ सलगा दसे भौ युजि भाङ्गु एकावुपचिचमिति छन्दोमञ्जरीट-
तरत्माकारयोक्तम् ।

१ चयो भगणा गकारौ च भवतः, द्वितीये नगश्चजगश्चौ जगण्यो यगश्च्येति ग० ।
चयो भकारा गकारौ च द्वितीये नकारजकारौ व्ययुतौ भवत इति ख० ।

२ हत्तं भवतीति ख०, पुस्तकाकारपाठश्च ।

३ तत्रापि प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ सदृशौ भवत इति ग० ।
प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ भवत इति ख० ।

४ अत्र दुःखमुपैतीत्यत्र 'ति' इति वर्षश्च पादान्तप्रान्तमुदत्तमात्रित्यैव यगश्च-
निर्वाहः । अक्षरतो गणतश्च प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोरैक्यादङ्ग-
समष्टमिदम् । भवत्यसोजनतं गुरुत्वी चेषुजि च नजौ व्ययुतौ द्रुतमध्येति हत्तरत्मा-
कारम् ।

(१८२) वेगवती सौ स्गौ, भौ भ्गौ ग् ॥ ३३ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयः सकारा गकारश्चैकः, द्वितीये भकारास्त्रयो(१) गकारौ च भवतः, तद्देगवती नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः सगणः गु० भगणः भगणः भगणः गु०गु०

।। S । । S । । S S । । S । । S ।। S S

तव पुञ्ज(२)नराधिप सेनां,वेगवतीं सद्दते समरेषु ।

सगणः सगणः सगणः गु० भगणः भगणः भगणःगु०गु

। । S । । S । । S S S S । । S । । S ।। S S

प्रलयोर्मिमिवाभिमुखीं तां, कः सकलक्षितिभृन्नवक्षेषु(३) ॥

(१८४) भद्रविराट् त्जौ गौ, न्शौ ज्गौ ग् ॥ ३४ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारजकारौ रेफगकारौ च, द्वितीये मकारसकारजकारा(४) गकारौ च, तद्भद्रविराट्(५) नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ त्रयः सगणा गकारश्चैको द्वितीये भगणास्त्रय इति ग० ।

२ तव मुञ्जेति च०, ग० च ।

३ अतः समरेषु, निवक्षेषु, इत्युभयद पादान्तस्य क्षयेर्मुबन्नातिदेशाद्गुरोर्लाभः । अस्त्राधिप गणाक्षरतः प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्याद्द्विसमवृत्तमिदम् । अत एवार्द्धसमवृत्ताधिकारे, 'विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोषकमेव हि वेगवती स्यादिति चन्द्रोक्तमर्थी, सद्युगात्पुनरु विषमे खेद्वाविच वेगवती युञ्जि भाङ्गाविति एतत्तत्कारे च पठितं ।

४ तमचजमथौ रमचजकारौ च द्वितीये मकारसमजगणा इति ग० ।

५ भवतस्तद्गुणं भद्रविराट् समञ्जसेसाविति च० ग० च ।

तगणः जगणः रगणः गु०
 ५ ५ । । ५ । ५ । ५ ५
 यत्पादतले चकास्ति चक्रं

मगणः सगणः जगणः गु० गु०
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ ५
 हस्तौ वा कुलिशं सरीरुहं वा ।

तगणः जगणः रगणः गु०
 ५ ५ । । ५ । ५ । ५ ५
 राजा जगदेकचक्रवर्ती

मगणः सगणः जगणः गु० गु०
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ ५
 स्याच्छं भद्रविराट् समञ्जतेसौ^(१) ॥

अस्योपच्छन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्धसमाधि-
 कारे पाठः ।

१ भद्रं भद्रविराट् समञ्जतेसाविति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्यापि प्रथ-
 ममृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्धसमष्टमिदम् । नामद्वयमस्य वर्णते,
 मातानियमपञ्चे औपच्छन्दसकमिति गणनियमपञ्चे भद्रविराडिति । वस्तु मस्तु पूर्वोक्तौ
 वाक्चैर्भद्रैरित्यस्मिन् औपच्छन्दसकोदाहरणेषु ते मस्तु घटन्ते, अत्राप्ययुग्युक्पादयो-
 र्चतुर्दशषोडशमात्रा जायन्ते । अतः केवलं मात्रैव विशेषो न तु लक्षणम् ।
 औजे तपरौ अरौ गह्वरेण मसौ ज्मो ग् विराट् भवेदमोज इति ह्यनरम्भा-
 करम् ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 S S | S S | S S S
 मृङ्गावलोमङ्गलगीतनादै-

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 I S | S S | S S S
 र्जनस्य चित्ते मुदमादधाति ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 S S | S S | S S S
 आख्यानिको च स्मरजन्मपाशः^(१)

जगणः तगणः जगणः गु० गु० ११
 I S | S S | S S S
 महोत्सवस्याश्रवणे^(२) क्णन्ती^(३) ॥

आख्यानिकी वार्त्ताहारिकीच्यते ।

१ जन्मपाशेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । जन्मपाशेतिपाठे गन्त इति पादान्तस्य शकारस्य गुह्यं बोध्यं । एवं मुदमादधातीत्यत्रापि पादान्तवर्णस्य गुह्यमतिदिश्यते ।

२ महोत्सवस्य प्रवणे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अक्षरतः समं, गणतोर्द्धसमं एतन्मिदम् । एतामाख्यानकीमुपजातिमपि वदन्ति । यतोऽस्याः प्रथमतोयौ पादादिन्द्रवज्रास्रवणाक्रान्तौ, द्वितीयचतुर्थीवुपेन्द्रवज्रास्रवणाक्रान्तौ । स्रवणे हि तयोः, स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्रा जतजास्रतो गावित्येते । अत्रेदमवधेयं, उपजातिलेन गतार्थत्वे पुनः सञ्ज्ञाकरणम्, नामान्तरप्रख्यापनार्थम् । उपजातिप्रसारस्यैकः द्रष्टव्यं भेदः ।

(१८०) विपरीताख्यानिको जतौ जगौ ग्, तौ जगौ ग् ॥ ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे जकारतकारौ जकारो गकारौ च, द्वितीये तकारौ जकारो^(१) गकारौ च,^(२) तद्विपरीताख्यानिकी नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ॥

जगणः तगणः जगणः गु०गु०

अलन्तवालीकवचोभिरेभिः

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

स्वार्थं प्रिये साधय कार्यमन्यत् ।

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

कथं कथावर्णनकौतुकं^(३)स्या-

तगणः तगणः जगणः गु०गु०

दाख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्तिः^(४) ॥

१ जगणतणौ जगणो गकारौ च द्वितीये तगणौ जगण इति गु० ।

२ गकारौ च भवत इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ कथाकर्षणकौतुकमिति ख० ।

४ अक्षरतः समं, गणतोर्द्धसमं दृष्टमिदम् । इयमप्युपजातिरुच्यते । तल्लक्षणं पूर्वमुक्तमाख्यानक्युदाहरणद्विष्यन्वाम् । प्रसारभेदविशेषद्वये एकेन गुरुणा लघुना वा यत्रैतद्विशेषसन्निभ्रकादुपजातयः सर्वत्र बोध्याः । उपजातिप्रसारस्य षष्ठोऽर्थो भेदः ।

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्द्ध-
समाधिकारे पाठः ।

(१८७) हरिणस्रुता सौ सौ ग्, भौ भौ ॥३७॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकारगकारौ च, द्वितीये
नकारभकारौ भकाररेफौ च^(१) तद्वृत्तं^(२) हरिणस्रुतानाम् ।
तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु०

तव पुञ्ज नराधिप विद्विषां^(३)

नगणः भगणः भगणः रगणः

भयविवर्जितकेतुलघीयसाम्^(४) ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु०

रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मनां

नगणः भगणः भगणः रगणः

भवति शीघ्रगतिर्हरिणस्रुता^(५) ॥

१ द्वितीये नगणभगणौ भगणरगणौ चेति ग० ।

२ भवतस्तद्वृत्तमिति ख०, ग० च ।

३ पुञ्ज नराधिप विद्विषामिति ख०, ग०, पुलकात्करपाठश्च ।

४ भयविसर्जितहेतुलघीयसामिति ग० ।

५ अस्माचरतो गणतश्च प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्ध-

(१८८) अपरवक्त्रं नौ लौं ग्, न्जौ जौ ॥ ३८ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफलकारगकाराश्च, द्वितीये नकारजकारौ जकाररेफौ च, (१) तद्दृत्तमपरवक्त्रं नाम(२) । तत्रोदाहरणम् ।

नगसः नगसः रगसः ल०गु० नगसः जगसः जगसः रगसः

सकृदपि कृपणेन चक्षुषा, नरवर पश्यति यस्तवाननम् ।

नगसः नगसः रगसः ल०गु० नगसः जगसः जगसः रगसः

न पुनरपरवक्त्रमोक्षते, स हि सुखितोर्थिजनस्तथाविधः(३) ॥

अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमिहोपन्यासः ॥

(१८९) पुष्पिताया नौ यौं, न्जौ जौ ग् ॥ ३९ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफयकारौ च, द्वितीये नकार-

समं हतमिदम् । कस्य प्रसारस्य कतमौ भेदाविमौ पादावित्याकारुच्चायां पादा-
क्षरोपरि एकद्वयादिद्वैतुषाक्रमेण पूर्वरोत्या विन्यस्तानामङ्गानां मध्ये एकाङ्कमिश्रित-
लघुवर्षोपरिस्थिताङ्कसन्दोहस्तनङ्गेदनिर्देशको भवति । एवं सर्वत्र हतेषु बोध्यम् ।

१ रेफौ च भवत इति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नाम भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अक्षरतो गद्यतश्च युजोरयुजोः प्रादयोः परस्परं साम्यादर्द्धसमं हतमिदम् ।
अत्रायुक्प्रादयोश्चतुर्दशमादाः, अन्ते रलगाः, द्वितो यद्वतीयोश्चतुर्थी पञ्चम्योश्च माद-
योनकनावस्थितिः । युक्प्रादयोः षोडशमादाः, षष्ठोऽसप्तम्योश्च मादयोर्नैकत्र स्थिति-
रस्ति । अत इदं वैतालीयमपि भवति । यद्यप्यत्र युक्प्रादान्ते रलगा न पतित्ता-

जकारौ जकाररेफौ गकारश्च तद्दत्तं पुष्पिताया नाम^(१) ।
ततोदाहरणम् ।

नगणः नगणः रगणः यगणः
समसितदशना मृगायताक्षी

नगणः जगणः जगणः रगणः गु०
स्मितसुभग^(२) प्रियवादिनी विदग्धा ।

नगणः नगणः रगणः यगणः
अपहरति नृणां मनांसि रामा

नगणः जगणः जगणः रगणः गु०
भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताया^(३) ॥

क्षयाप्येकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायेन नास्य वैतालीयत्वं होयते इति बोध्यम् ।
अत एव वैतालीयं पुष्पितायाश्चेन्न्यपवत्प्रमिति इन्दोमञ्जरीकारः, वदन्यपरक-
क्षास्य वैतालीयं विपक्षित इति हत्तरत्नाकरकारः ।

१ गकारश्च भवति तद्दत्तं पुष्पिताया नाम भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्मितसुभगेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अस्याक्षरतो गणतश्च प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्याद्द्विस-
मं दृत्तमिदम् । अस्य प्रथमनृतीययोः पादयोः षोडशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोरेष्टा-
दशमात्राः । चतुर्थी पञ्चम्योश्च मात्रयोर्नैकत्रावस्थितिः । पुनरत्र प्रतिपादशेषषडक्षरेषु

इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता^(१) विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमत्रोच्यते ।

(१८०) यवमती जौँ जौँ, ज्रौँ ज्रौँ ग् ॥ ४० ॥

यस्य प्रथमे पादे रेफजकारौ भूयोऽपि रेफजकारौ भवतः, द्वितीये जकाररेफौ पुनर्जकाररेफौ गुरुश्च^(२), तद्वृत्तं यवमती नाम । अत्र सम्प्रदायात् पादव्यवस्था । तत्रोदाहरणम् ॥

रजः जगः रजः जगः
 पद्मकन्तु कीमले करे विभाति

जगः रजः जगः रजः गु०
 प्रशंस्य^(३) मत्स्यलाञ्छनं पदे च^(४) यस्याः ।

रजसो लघुर्गुरुद्वयं च पतितमक्षि । अत इदमौपच्छन्दकमपि दृप्तं भवति ।
 उक्तगणोदाहरणस्य लक्षणद्वयं यथा,—

रजः ल० गु० गु० रजः ल० गु० गु० रजः ल० गु० गु० रजः ल० गु० गु०

ना स्याद्यताक्षी, वादिनी विदग्धा, हां मनांसि रामा, तेव पुष्यिताया, इति ।
 अत एवात्र “इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता” इत्याद्युक्तम् । पुष्यितायाभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं त चेति दृष्टरत्नाकरेण्युक्तम् ।

१ औपच्छन्दसकान्तर्गतेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

२ रेफजकारौ च भवतः । द्वितीये च जकाररेफौ भूयोपि जकाररेफौ गकारश्च भवतीति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

३ प्रशंसतेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

४ तथा चेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

रगणः जगणः रगणः जगणः
 सा यवान्विता भवेद्धनाधिका च

जगणः रगणः जगणः रगणः गु०
 समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः^(१) ॥

यवान्विता यमवतीत्यर्थः ।

(१९१) शिखैकोनत्रिंशद्वेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ४१ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि,^(१) द्वितीये चैक-
 त्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः,^(२) तद्वृत्तं शिखा
 नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति
 नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टा-
 विंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुरेकः^(३) । युक्पादे त्रिंशल्लघवो-
 ऽन्ते गुरुश्च^(४) । ततोदाहरणम् ।

१ प्रिया च भर्तुरिति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । अक्षरतो गणतश्च प्रथम-
 तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्धसमं दृष्टमिदम् ।

२ एकोनत्रिंशदक्षराणि भवन्तीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ प्रत्येकं गकार इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अष्टाविंशतिलघवोऽन्ते गुरुश्चैक इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ गुरुस्थाने भवतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

अभिमत^(१) वकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरित-
हरिति मधौ

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शचतर-
णिवितते^(२) ।

विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदननिहितस-
कलजने ।

ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह^(३) सुतनु तव विर-
हदहनविषमशिखा^(४) ॥

(१६९) खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४२ ॥

इयमेव शिखा पूर्वोक्ते महति बह्वक्षरे पादे अयुजि सति
पारिशेष्यादितरस्त्रिंश^(५) युजि सति खञ्जा नाम छन्दो भवति ।
अयमर्थः, एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकीनत्रिंश-
दक्षरश्च समः पादः । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभिनवेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रजसि मनसिश्चयविततेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ हृदयमतिशयमिहेति ख०, ग० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र प्रथमतृतीयौ पादावेकीनत्रिंशदक्षरौ द्वितीयचतुर्थीवेकत्रिंशदक्षरौ,
अतोद्द समं दृत्तमिदम् । चतुर्थोऽध्यायस्य द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्याकं चूलिकासप्तमस्य
प्रायः सर्वं घटते । केवलमेकमात्राधिक्यम् । शिखायाः पादचूलिकाया अर्द्धं भवति ।
तथा सत्येकस्यां शिखायां चूलिकाया द्विरादृष्टिर्जायते ।

५ पारिशेष्यादन्यस्त्रिंशेति ख० ।

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनदृशि परिणतकण-
कपिलकलमे

प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल^(१)सुरभितमरुति शर-
दि समये ।

शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुद्धि^(२) मुदितमधुलिहि
विमलितधरणितले

किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयक-
मलमधुना ॥

अर्द्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्तः ॥

इति भट्टहलायुधविरचितायां छन्दोवृत्तौ

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ प्रविकसदशनकुसुमघनेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ हसितसरसिरुद्धीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । विततसरसिरुद्धीति ग० ।

(१६१) यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति^(१) विच्छेदो विद्या-
मस्थानं, स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र^(२) शास्त्रे यतिशब्देन
व्यवहारादर्शनाच्चिरर्थकं सञ्ज्ञाकरणम् । नैष दोषः । यतिरि-
त्यागमादिष्वार्थापरम्पर्यागता^(३) सञ्ज्ञेयं तनुमध्यादिषु ।
तस्याः शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमर्थकथनं^(४) यतिर्विच्छेद इति, तस्माद्-
दोष इति । अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु^(५) च यतिसञ्ज्ञा-
व्यवहारः । अपि च अथ यतिरित्यधिकारः^(६) आसप्तमाध्याय-
परिसमाप्तेः समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिषूपतिष्ठते^(७) । समुद्रादि-
शब्दाः साकाङ्क्षत्वाद् यतिरित्यनेनैव सम्बध्यन्ते । यतिशब्द-
स्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्तव्या
इत्यर्थः^(८) । सिद्धयति अत्रैषा^(९) यतुपदेशोपनिषद् भवति ।

यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्थे तु विशेषतः ।

समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

१ पादोस्मिन्निति म० ।

२ नन्वस्मिन्निति म० ।

३ यतिरित्यनादिराचार्यपरम्पर्यागतेति म०, पुस्तकान्तरपाठश्च । यतिरित्येव-
मादिराचार्यपरम्पर्यागतेति म० ।

४ शिष्यव्युत्पत्त्यर्थकथनमिति म०, पुस्तकान्तरपाठश्च । शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं कथन-
मिति म० ।

५ लोके शास्त्रे इति म० ।

६ अथ यत्यधिकार इति म० ।

७ समुद्रेन्द्रियरसादिभिर्देशेषूपतिष्ठते इति म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

८ इत्ययमर्थ इति म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

९ तत्रैषेति म० ।

क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादी यतिर्भवेत् ।
 यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥
 पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।
 द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यथादेशः परादिवत् ॥
 नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाद्यादयः प्राक्पदान्तवत् ।
 परेण नित्यण्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥

“यतिः सर्वत्र पादान्ते” इत्यस्योदाहरणम् । विशुद्धज्ञान-
 देहायेत्यादि ।
 तस्यैव प्रत्युदाहरणम् ।

नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्द्धधारिणे^(१) ।

इत्येवमादि । “स्योकार्द्धे तु विशेषतः” इत्यत्र सन्धिकार्याभा-
 वात्^(२) स्पष्टविभक्तिकत्वाच्च^(३) विशेषः । तत्रोदाहरणम् ।

नमस्यामि सदोद्भूत-मिन्धनीकृतमन्मथम् ।

ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम्^(४) ॥

१ पादादियतेरुदाहरणं, नम इति । अत्र प्रथमपादान्तभूते ‘वा’कारे जिह्वोष्ठ-
 विग्रहान्ते कष्टतया च्छायाकारपर्यन्तमनुधावनं जायते । अतो द्वितीयपादाद्यक्षरे ‘व’का-
 रे यतिः । एतद्वि पूर्वस्य प्रत्युदाहरणे वीजम् । अत्र पादान्तभूते वाकारे यतो कृताद्यां
 पादान्तयतिकस्य विशुद्धज्ञानदेहायेत्यस्य नम इत्येष स्योको प्रत्युदाहरणं न भवतीति
 भावः ।

२ सन्धिकार्याभाव इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ स्पष्टविभक्तिकत्वञ्चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सन्धिकार्यस्याभावे स्पष्टविभक्तिकत्वे च यतिसौकर्यं । एतच्च स्योकार्द्धे सर्वत्र
 विशेषेण घटत इति भावः ।

४ यद्यप्यत्र पादान्तोऽष्टमाक्षरे यतिः कर्तुं शक्यते । तथापि समस्तमेवाव्यक्त-

अत्रेश्वराख्यमित्यस्य पूर्वमकारेण सह योगो न कर्त्तव्यः^(१) ।
समासे प्रत्युदाहरणम् ।

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी,—

पिञ्जरीकृतपादाञ्जद्वन्दं वन्दामहे शिवम्^(२) ॥

“समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” तत्र श्रूय-
माणविभक्त्यन्तं व्यक्तविभक्तिकम् । समासान्तर्भूतविभक्त्यन्तं^(३)
अव्यक्तविभक्तिकम् । तत्रोदाहरणम्^(४) ।

यत्तद्वक्त्रे जनकतनया,—स्नानपुण्योदकेषु इत्यादि^(५) ।

“व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” इति यतिः सर्वत्र पादान्त इत्यनेन
सम्बध्यते । तत्रोदाहरणम् ।

विभक्तिकपादान्तस्थले तु स्त्रोकार्हे एव यतिः कर्त्तव्येत्युपदेशः । एतेन आलिङ्गितवि-
भक्तिकस्थले पादान्ते यतिर्न शोभत इति फलितम् ।

१ यथा पादान्तभूतस्य ह्रस्वर्षस्य परस्वरेण सह संयोगस्तथा पूर्वार्द्धान्तभूतस्य मन्त्र-
यमित्यस्यान्तिमस्य मस्य परार्द्धादिभूतेन ईश्वराख्यमित्यस्येकारेण सह संयोगो न
कर्त्तव्य इत्यर्थः । ‘मन्त्रयम्’ इत्यत्रैव यतिनिबन्धनो विनाशः कर्त्तव्यः ।

२ अत्र पूर्वार्द्धस्य परार्द्धेन सह समस्यमानत्वेनास्यदृष्टविभक्तिकत्वात् पूर्वार्द्धान्ते
मञ्जरीत्यत्र न यतिः । अपिलेकदैव द्वितीयाद्धान्ते यतिः । अत एवेदं पूर्वोदा-
हरणप्रत्युदाहरणमिति भावः ।

३ समसान्तर्भूतविभक्तिकमिति पुलकान्तरपाठः, ७०, ३० च ।

४ तत्रोभयोदाहरणमिति पुलकान्तरपाठः ।

५ यत्तद्वक्त्रे इति मन्दाक्रान्तादृष्टम् । अस्य सप्तदशाक्षरः पादः । तत्र प्रथमं चतु-
र्धाक्षरे यतिः, ततः षष्ठाक्षरे, ततः सप्तमाक्षरे । अत्र षष्ठाक्षरे या यतिः, सा अव्यक्तवि-
भक्तिकस्थला । जनकतनयेत्यस्य परपदेन समस्यमानत्वात् । अत्रेदं स्मार्त्तव्यम्,
मन्दाक्रान्ताशिरसाख्यादिषु अत्रादियतिस्थलोक्तिमत्सु, कतिपयेषु दृष्टविशेषेषु

वशोक्तजगत्कालं कण्ठेकालं नमाम्यहम् ।

आदिनन्दा^(१) कलाशेष-शशिलेखाशिखामणिम्^(२) ॥

अपि च ।

नमस्तुङ्गशिरशुम्बि-चन्द्रचामरचारषे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भ-मूलस्तम्भायशम्भवे ॥

“ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ ”

तत्रोदाहरणम् ।

पर्याप्तं तप्तचामी-करकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ
इत्यादि^(३) ॥

तथा । कूजत्कोयष्टिकोला-हलमुखरभुवः प्रान्तकान्ता-
रदेशाः, इत्यादि ।

अर्धघनगरसेशादौ यतिः, अनुष्टुबिन्द्रवक्त्रादिषु कतिपयेषु दृप्तविशेषेषु पादान्त एव यतिर्भवतीति । यतिनियमबाहुल्ये छन्दसां स्थाभाविकी प्रकृतिरेव नियामिका बोध्या ।

१ महाकालमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अथ प्रथमपादान्ते अत्यविभक्तिकस्यला, तृतीयपादान्ते अत्यविभक्तिकस्यला यतिर्ज्ञातव्या । नमस्तुङ्गेतिदृष्टे तु प्रथमतृतीयपादान्ते अत्यविभक्तिकस्यलैव यतिः ।

३ खग्घरादृष्टे पादमध्ये प्रतिसप्तमाक्षरे यतिर्भवति, तद्विद्यमानुसारेण यतौ कर्ण-
ध्यायां सत्यामत्र चामीकरपदमध्ये 'मी'कारे यतिः । तथा कूजदितिदृष्टे कोलाहलपदम-
ध्ये सप्तमाक्षरे 'ला'कारे यतिः, तथा हल इति दृष्टे संवाहनपदमध्ये सप्तमाक्षरे 'वा'-
कारे यतिः । पुनस्तथा वैरिश्वाभामिति दृष्टे उच्चारितपदमध्ये सप्तमाक्षरे 'वा'कारे
यतिर्जाता ।

तथा । द्वासो हस्ताग्रसंवा, - हनमपितुलिता, द्वीन्द्रसार-
द्विषोसी, इत्यादि ।

वैरिञ्चानां तथोच्चा, - रितरुचिरञ्चञ्चाननानाञ्चतु-
र्णाम्, इत्यादि^(१) ।

षज्जे^(२) पानीयमाह्ला, - दयति च^(३) मद्दिषं पक्षपाती
पृथक्क^(४) इत्यादि ।

समुद्रादाविति किं । पदमध्ये^(५) यतिः पादन्ते माभूत् ।
तदयथा ।

प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारां, - यणचरणसरोज-
द्वन्दमानन्दहेतुम्^(६) । इत्यादि ।

पूर्वात्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु यतिर्दुष्यति^(७) । तत्रोदाह-
रणम् ।

१ तथोद्धारितरुचिरगिरामाननानां चतुर्षामित्यादीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ खज्जे इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ आह्लादादयति हीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ पृथक्क इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ पदमध्येपीति पुस्तकान्तरपाठः ।

६ समुद्रादिपदादौ तु पदमध्येऽपि यतिर्भवति, यद्ये तन्नोच्यते, तर्हि पदान्तात्पा-
क्षिता यतिः 'क्लेशनाशाय नारा' इत्यादावपदान्ताभूते पदमध्येऽप्यपादान्ते यति-
र्माभूदतः समुद्रादाविति वक्तव्यमिति भावः ।

७ एकाक्षरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दुष्यतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

यदक्षरं यत्युक्तसङ्ख्यापूर्त्यर्थं पूर्वतः समाह्वयते, अन्त्यादक्षरस्य च परतः

एतस्या ग,-ण्डतलममलं गाहते चन्द्रकक्षमित्यादि^(१) ।

एतस्या रा,-जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यादि ।

तथा । सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविन्दः शिव इत्यादि ।

“पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्” । अस्यार्थः, योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते, स क्वचित् पूर्वस्यान्तवद् भवति, क्वचित् परस्यादिवत् । तथा च पाणिनेः स्मरणं^(२), अन्तादिवच्चेति (६।१।८५) । तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदाहरणम् ।

स्यादस्थानो,-पगतयमुनासङ्गमे वाभिरामा जम्भाराती-
भकुभोङ्गवमिव दधत इत्यादि^(३) । (मे० दू०)

समाह्वयते, एतादृशैकाक्षरस्थान्त्रिता यतिर्दुष्यति, कष्टेन सम्यायते इति स्पष्टार्थः । तथाह्यत्र एतस्य इति मन्दाक्रान्ताह्न्दसि चम्बुधियतिपूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरभूते ‘मण्ड’शब्दस्य ‘म’कारे चम्बुधिलेन (४) विधिता यतिः कष्टेन सम्यायते । एवं एतस्काराजति इत्यत्र चम्बुधिवच्छिन्ने ‘रा’कारे, तथा, सुरासुरशिरोनिघृष्टेत्यत्र वस्वच्छिन्ने ‘घृ’कारे च यतिः कष्टेन साध्यते । अतो दुष्टेदृशो यतिः । एव सर्ववो ज्ञेयम् ।

१ चन्द्रकक्षमित्यादीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ पाणिनिस्मरणमिति ख०, ग० च ।

३ ‘स्यादस्थानो’ इत्यत्राम्बुधिवच्छिन्ने ‘नो’कारे पदमध्यस्थापि यतिरोकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदवटकीभूताक्षरावयवत्वस्य स्त्रीकारात् पदान्तवद्देवेषामिति मन्यते । एवं दिक्कालाद्यनवच्छिन्नेत्यत्रापि दीर्घैकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदान्तवद्भूते पादान्ते ‘ज्ञा’कारे यतिर्बोधा । एवं त्रिसुनियतियुक्ते चम्बुधराह्न्दसि स्थाचितोऽं प्रथाप्यस्यन् इत्यत्र च स्थाकारे दीर्घैकादेशस्य परादिवद्भावः । पूर्वपदावयवस्यापि ‘स्य’ इत्यत्र मन्यवच्छिन्नततोऽवयवक्षरसङ्ख्यासम्पादकत्वान् । एवं केशकेशोपिचक्र इत्यत्रापि बोध्यम् ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना, नन्तचिन्मात्रमूर्त्तये ।

खानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम् ।

स्कन्धं^(१) विन्ध्याद्रिबुध्या, निकषति मद्दिष, -स्याद्वितो-
ऽस्तं प्रयास्यन्निति^(२) ।

गूढं गूढलन्तु गाढं, प्रहर हरहृषी, -केशकेशोऽपि चक्र-
स्रक्केणाकारि किं नः^(३) इत्यादि ॥

अत्र हि स्वरूपस्य^(४) परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्भक्तत्वात्त-
दादिवद् भवति । “यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णको”
इत्यन्तादिवद्भावविधायपि^(५) सम्बध्यते । तेनास्यावक्ताजमवजि-
तपूर्णेन्दुशोभं विभातीत्येवस्विधा यतिर्न भवति ।

यथादेशः परादिवदित्यस्योदाहरणम् ।

विततघनतुषार^(६)क्षोदशुभ्रांशुपूर्णा, खविरलपदमा-
लां^(७)श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि^(८) ।

१ स्कन्धे इति ग० ।

२ मद्दिषस्याद्वितोऽस्तंवासीदित्यादीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । मद्दिषस्याद्वितो-
स्तंवासीदित्यादीति ग० ।

३ वक्त्रस्रक्केणाकारि किं नः इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तत्र हि स्वरस्येति ख०, ग० च । अत्र हि स्वरस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ इत्यन्तादिवद्भावविधायपिति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यन्तवद्भावविधायपिति ग० ।

६ अतुषारेति पुस्तकान्तरपाठः ।

७ खविरलपदमासामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

८ अदृशप्रयत्यवच्छिन्ने मालिनीन्दस्यत्र ‘पर्शोस्तु’ एतत्स्यस्ये यथादेशस्य परा-

“नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाच्चाद्यः प्राक्पदान्तवत्” तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

खादु खच्छं सलिलमपि च प्रीतये कस्य न स्यादिति^(१) ।

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम् । अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो माभूत्^(२) । तदुच्यते ।

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या इति^(३) ।

(मे०दू०)

तथा, इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे इत्यादि (मे०दू०)

“परेण नित्यसम्बन्धाः प्राद्यश्च परादिवत्” तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

द्विवद्भावविधानात् छतयशादेशस्य ‘ख’ इत्यस्य परेण सम्बन्धात्तदन्तवत्सहचरिता यतिरत्र जाता । अत एतेवैतादृशस्थलेपि पदमध्ये यतिः कर्त्तव्या भवतीत्युपदेशः ।

१ चतुः षट्सप्तयत्यर्बुच्छिन्ने मन्दाक्रान्ताच्छन्दस्यत्र सलिलमपि च एतद्रसयतिस्थले ‘च’कारारपूर्वं यतिर्न जाता । एतेन चत्र कुत्रचित् पद्ये चाद्यस्यथा स्थाप्या यथा तेभ्यः पूर्वं यतिर्न कर्त्तव्याभवेदित्युपदेशः ।

२ अन्येषां चादिभिन्नानामवयवानाम् पूर्वपदान्तवद्भावो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतेन तेषामादिवद्भावे तु न निषेधः छतो भवति । तस्माद् यत्र कुत्रचित्पद्ये पदान्ते चाद्यन्यान्वयानि तथा स्थाप्यन्ति यथा तेषां पूर्वपदान्तवद्भावो न भवेदित्युपदेशः । तथा हि मन्दायन्ते इति मन्दाक्रान्ताहते चाद्यन्यस्य नैत्यवयवस्य मन्दायन्ते इति पूर्वपदेन सहान्तवद्भावो न छतः । तथा अपरिगणयन्नित्यत्र परीत्यवयवस्य पूर्वपदेन न सम्बन्धोपि तु परपदेन ।

३ छत्या इत्यादौति ख०, म० च ।

दुःखं मे प्रक्षिपति^(१) हृदये दुःसहस्त्वद्वियोग इति^(२) ।

परैण नित्यसम्बन्धा इति किम् । कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापि यतिर्यथा स्यादिति । तत्रोदाहरणम् ।

प्रियं प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते न खल्विति^(३) ।

श्रेयोसि बद्धविघ्नानि भवन्ति महतामपि ॥ इति^(४) ।

अयन्तु चादीनां प्रादीनाञ्चैकाक्षराणामनेकाक्षराणां वा पदान्ते यतावन्तादिवद्भाव इष्यते । नत्वेकाक्षराणां^(५) पादमध्ये यतो^(६) । तत्र हि पदमध्येऽपि चामीकरादिष्विव यतेरभ्यनुज्ञात-
त्वात् । तत्र चादीनामुदाहरणम् ।

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासमिति^(७) ।

प्रादीनामुदाहरणम् ।

दूराहृदप्रमोदं हसितमिव परिस्पष्टमाशासखीभिरि-
त्यादि^(८) ।

१ प्रक्षिपतीत्यत्र मन्दाक्लान्तानियमेनाभ्युध्वयच्छिन्ने प्रेत्यक्षरे प्राप्तापि अतिः पर-
त्वचेतोर्नं क्रियते । अपितु प्रेत्यपसर्गः क्षिपतीत्यमेन सहैवोच्यते ।

२ इत्यादीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ नखल्विष इति म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र नखल्वित्येत्यय महतामपौत्वात् च कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा यतिर्जाता ।

५ नत्वेकाक्षराणामिति ख० ।

६ पादमध्येयताविति ख० पुस्तकान्तरपाठश्च । पदमध्ये इति म० ।

७ विस्मितभ्रूविलासमित्यादौति पुस्तकान्तरपाठः ।

८ परिस्पष्टमाशासखीभिरित्यादीति पुस्तकान्तरपाठः ।

न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ ।
पूर्वाचार्यकृतं वृत्तचिह्नं^(१) किञ्चिदिहोच्यते ।
तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम् ।

(१९४) तनुमध्या त्यौ ॥ २ ॥

यस्य पादे तकारयकारौ^(२), तत्तनुमध्या नाम वृत्तं । तत्रो-
दाहरणम् ।

तगणः यगणः तगणः यगणः
धन्या त्रिषु नीचा, ^(२)कन्या तनुमध्या ।
४ = (१२)

तगणः यगणः तगणः यगणः
श्रीणीस्तनगुर्वी, भूयात् पतिभोग्या^(४) ॥

१ पूर्वाचार्यकृताभिध्याचिह्नमिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । एकाक्षरादिषड्विंश-
त्यक्षरपादानां दृष्टानां प्रस्तारेण बहव एव भेदा जायन्ते इति सत्यमपि तु न तेषां सर्वे-
षामेव नामोल्लेखपूर्वकं प्रयोगः कुत्रापि पूर्वाचार्यैः कृतो दृश्यते । दृश्यते तु तेषां प्रत्ये-
कदृष्टप्रस्तारभेदानां मध्ये कतिपयानां प्रसिद्धभेदानामेव । अतस्तेषामेवात्र नामोल्ले-
खपूर्वकं सङ्ग्रहः क्रियत इति स्पष्टार्थः । खेच्छया कोपि नामोल्लेखविहीनस्य कत
मस्यापि दृष्टभेदस्य प्रयोगं कर्तुमीहेत तर्हि तत्र न कोपि निषेधः । पुनस्तत्र
प्रस्तारक्रियाविधिप्रचारात् प्रमाणाभाव इत्यपि वक्तुं न शक्यते । अतोत्र कवेरिच्छाव-
काशो भूयामेव प्रदर्शितोऽस्तीत्यपि स्मरणायम् ।

२ तगणयगणौ भवत इति ख०, ग० च । तकारयकारौ भवत इति पुस्तकान्त-
रपाठः ।

३ द्विगभोरिति ख०, ग० च ।

४ उर्वीपतिभोग्येति ख०, ग० च । यतोत्र ग्रन्थे वैदिकच्छन्दोवर्णनविधौ माय-

अत्र पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्त्तव्य इत्यान्नायः ।
उष्णिहि(१) ।

(१५) कुमारललिता उसौ ग् ॥ ३ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ(२) गकारश्च, तद्वृत्तं कुमारललिता
नाम । त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्युपदेशं वर्णयन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

जगहः सगणः मु० जगहः सगणः मु०
यद्योय, रतिभूमौ, विभाति, तिलकाङ्कः ।
१ ४ ८ १६ (२०)

जगहः सगणः मु० जगहः सगणः मु०
कुमार, ललितासौ, कुलान्यटति नारी(३) ॥

जीमारभ्यैव वैदिकच्छन्दस्युक्तानि, अतो लौकिकच्छन्दोवर्णनमपि गायत्रीमारभ्यैव
क्रियते नोकथादीन् । चतुष्पादार्णगायत्रीछन्दसः पादाक्षराणि षडेव भवन्ति, तेषां
प्रक्षारनियमेन प्रक्षारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिष्वलघुन्नाद्यतुःषष्टिभेदा जायन्ते, तत्र
अयोदशो भेदस्तनुमध्येति नाम्ना ख्यातः । एतभेदसङ्ख्यानयनप्रकारसूद्धिष्टक्रियया-
कर्त्तव्यः । उद्धिष्टक्रिया तु पूर्वमनुष्टुप्प्रकरणे प्रदर्शिता । अन्यत्रापि सुखबोधार्थं पुनः
प्रदर्शयिष्ये, यथा, एतपादस्यवर्णोपरि अधो वा एकद्वयादिद्विगुणक्रमेणाङ्काः स्थाप्याः,
तत्र लघुवर्णाङ्कानेकोक्त्य तत्रैकस्मिन् दत्ते या सङ्ख्या निष्पद्यते, सैव तदुष्टत-
भेदसङ्ख्या भवति । इत आरभ्य सर्वत्र एतवर्णोपरि यथा, गणानामधस्योद्धिष्टाङ्कानां
विन्यासङ्करिष्यामि, तदनुसारेण तत्र तत्र गणा एतसङ्ख्या च परिज्ञातव्या । अत्र
तनुमध्याष्टके पादान्ते यतिः कर्त्तव्या । एतत्तत्कारे गायत्रे छन्दसि एतच्चतुष्टयं, छन्दो-
सङ्ख्यां एतद्वयमस्ति ।

१ उष्णिहि छन्दसोति ख०, ग० च ।

२ अगणसगणाविति ख०, ग० च ।

३ चतुष्पादार्थोष्णिक्छन्दसः प्रादभूतानां सप्तक्षराणां प्रक्षारे क्रियमाणे सर्व-

अत्र केचिद् हाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

इदं, वदनपद्मं, प्रिये, तव विभाति ।

इच्च, ब्रजति मुग्धे, मनो, भ्रमरतां मे ॥

अनुष्टुभि ।

(१६६) माणवकाक्रीडितकं म्त्तौ ल्गौ ॥ ४ ॥

यस्य पादे भकारतकारौ^(१) लकारगकारौ च^(२), तस्मात् माणवकाक्रीडितकं नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः तगणः ल०ग० भगणः तगणः ल०गु०

माणवका, क्रीडितकं, यः कुरुते, वृद्धवयाः ।

२४(१०३) ३२,६४

मुर्धादिसर्वलम्बना अष्टाविंशत्यधिकशतभेदा जायन्ते, तत्र तेषां विंशत्तमो भेदः कुमारललितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । एतद् वृत्तपादभूतानां सप्ताक्षराणां मध्ये प्रथमं तृतीयाक्षरे, ततः सप्तमाक्षरे यतिः कर्त्तव्या । “कुलान्यटति नारो” इत्याव तृतीये ‘न्य’ इत्यक्षरे यतिकष्टाद् द्वितीये पञ्चमे अक्षरे यतिः कर्त्तव्या । द्वितीये सप्तमेक्षरेऽपि यतिरिति मत्तान्तरात् । तत्रोदाहरणम्, इदं वदनपद्ममिति वृत्तम् । यत्राक्षरे यतिः क्रियते तदक्षरं शब्दचरमाश्रयीभूतं कर्त्तव्यं । तथा सति यतिकष्टं न जायते इत्यपि स्मर्त्तव्यं । इन्दो-मञ्जुश्रीसुष्मिहि वृत्तत्रयमुदीरितम् । यथा, मधुमती कुमारललिता, मदलेखा, इति । वृत्तरत्नाकरे तत्र वृत्तचतुष्टयम् । यथा, मदलेखा, मधुमती, हसमाज्ञा, कुमारललिता, इति । अर्था उष्णिचः सप्ताक्षरः पादो भवतीति बोध्यम् ।

१ भगणतगणाविति ख० ।

२ लकारगकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः तगणः ल० गु० भगणः तगणः ल० गु०

द्वास्थ्यमसौ, याति जने, भिन्नुरिव, स्त्रीचपलः (१) ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

(१९०) चित्रपदा भौ गौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे भकारो (१) गकारो च भवतस्तच्चित्रपदा नाम
वृत्तम् (१) । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०

यस्य मुखे प्रियवाणी, चेत्सि सज्जनता च ।

२ ४ १६, ३२ (५५)

भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०

चित्रपदापि च लक्ष्मी, स्तं पुरुषं न जहाति (५) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ अनुष्टुप्पादवृत्तकोभूतानामष्टाक्षराणां प्रसारे क्रियमाणे षट्पञ्चाशदधिकद्विश-
तभेदा (२५६) जायन्ते, तत्र चाधिकशतभो भेदो माणवकाक्रोडितकेतिनाम्ना ख्यातः ।
इन्दोमञ्जरीदावस्त्र माणवकेति नाम प्रस्थापितम् । अस्य पादस्य चतुर्थेष्टमेचाक्षरे
यतिर्वोदयः ।

२ भगणविति ल०, गु०, च ।

३ वृत्तं भवतीति ग० ।

४ उक्ताष्टाक्षरप्रसारभेदानां मध्ये षट्पञ्चाशतभो भेदश्चित्रपदेति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या । अत्र सज्जनता च, जहाति, इत्युभयत्र पादान्तस्य
लघुवर्णयोर्भङ्गे इति गुरुत्वमतिदिश्यते ।

(१८८) विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ ॥

यस्य पादे मकारौ^(१) गकारौ च^(२), तद्विद्युन्माला नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः मगणः गु० गु०
विद्युन्माला, लीलान्^(३) भोगान्,

मगणः मगणः गु० गु०
मुक्त्वा मुक्तौ, यत्नं कुर्यात् ।

मगणः मगणः गु० गु० मगणः
ध्यानोत्पन्नं, निःसामान्यं, सौख्यं

मगणः गु० गु०
भोक्तुं, यद्याकाङ्क्षेत्^(४) ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्यान्नायः ।

वृहत्याम् ।

१ मकारौ भवति ल०, ग० च ।

२ गकारौ च भवत इति ल०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ विद्युन्मालोलीलानि क० ।

४ अष्टाक्षरप्रसारश्च सर्वगुर्वात्मकः प्रथमो भेदो विद्युन्मालेत्यनाम्ना प्रसिद्धः ।
अत्र पादस्य चतुर्थेष्टमेचाक्षरे यतिः कर्त्तव्या । अमुद्युभ्येतदतिरिक्तं दृष्टरत्ना-
करोक्तं मौ गौ हंसरतमेतदितिलक्षणाप्रतिपादितं । इन्द्रोमञ्जर्युक्तं तु नभसना गज-
मतिरितिलक्षणात्कं दृष्टम् । अस्मिन् प्रथमे हंसरतदृष्टं दृष्टव्यामुक्तं । परन्तु नात्र मूल-

(१८८) भुजगशिष्टता नौ म्^(१) ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारो मकारश्च^(१) भवति, तद् भुजगशिष्टता
नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

नगः नगः नगः नगः नगः नगः

इयमधिकतरं, रम्या, विकचकुवलय, श्यामा ।

१ २ ४ ८ १६ ३२ (६४)

नगः नगः नगः नगः नगः नगः

रमयति हृदयं, यूनां, भुजगशिष्टता, नारी^(२) ॥

वक्रगतिरित्यर्थः । शिशुशब्दस्य सार्थकत्वादन्यैरप्युक्तम् ।

सूत्रे पठितम् । समानीप्रमाणीति एतद्वयन्नून्यत्रैतत्प्रकणोक्तमत्र पञ्चमाध्याये
वर्षितं । अनुष्टुभि एतत्प्रकारपरिच्छे “नाराचिका तरौ लगावित्यन्यदपि एत-
मुक्तम् । अत्रेदमवधेयं, अनुष्टुभि यस्य समस्य विषमस्य वार्द्धसमस्य एतस्य विशेष-
सञ्ज्ञा नास्ति, तदेव वितानेति सामान्यनाम्ना व्यवहर्तव्यमिति । एतद्दि अनुष्टुभि
माणावकाङ्क्षितकादिविशेषनामोक्तिर्ज्ञापयति । आर्था अनुष्टुभोष्टाक्षरः पादो
भवतीति ज्ञेयम् । अस्या विद्युत्तेति नामान्तरम् ।

१ भुजगशिष्टता नौ मिति अ० ।

२ नगसौ मगस्येति अ०, ग० च ।

३ भुजगशिष्टता नारोति ग० । चतुष्पादार्थवृत्त्याः पादघटकीभूतानां नवा
क्षराणां प्रकारे क्रियमाणे द्वादशाधिकपञ्चशतभेदा जायन्ते, तत्र चतुःषष्टितमो भेदो
भुजगशिष्टसूत्रेतिनाम्ना प्रसिद्धः । इन्दोमञ्जर्यामस्या भुजगशिष्टसूत्रेति भुजगशिष्टसूत्रे-
ति च नाम व्यवहृतम् । सुद्वित एतत्प्रकारे तु भुजगशिष्टसूत्रेति पाठान्तरं दृश्यते ।
असद्वितसटीकएतत्प्रकारे भुजगशिष्टसूत्रेतिपाठः । अत्र पादस्य सप्तमाक्षरे नवमा-
क्षरं च यतिर्ज्ञेया ।

अभ्यस्यतानुतरणो^(१) गतिवक्रभावानुन्मलिताः फणिशिशो-
भवतापराधाः । इति ।

सप्तभिर्द्वाभ्याञ्च यतिरित्यान्नायः । हंसेति अत्र^(२) लिखित-
मप्यनुष्टुभि बोध्यम् ।

(१००) हंसरुतं स्त्री गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे मगणनगणो गकारी च भवतिः^(३) तद्वंसरुतं
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः नगणः गु०गु० मगणः नगणः गु०गु०
अभ्यागामिश्लिखिलक्ष्मी,^(४) मञ्जीरक्वाणिततुल्यं ।
८ १६३२ (५.७)

मगणः नगणः गु०गु० मगणः नगणः गु०गु०
तीरे राजति नदीनां, रस्यं हंसरुतमेतत्^(५) ॥

(१०१) हलमुखी नौ स् ॥ ९ ॥

यस्य पादे रेफनकारसकारा^(६) भवन्ति, तद्वृत्तं हलमुखी
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभ्यस्यता तु तरुणोति पुस्तकान्तरपाठः । अभ्यस्यतां तु तरुणोति ख० ।

२ इदमत्रेति ख०, ग० च । हंसरुतवृत्तस्याष्टाक्षरपादत्वादस्यानुष्टुभ्येव पाठ उचित
इति भावः ।

३ गकारद्वयञ्च भवतीति ख०, ग० च ।

४ अभ्यागामिश्लिखिलोति ख०, ग० च ।

५ अनुष्टुप्पादघटकौभूताष्टाक्षरप्रसारस्य सप्तपञ्चाशत्तमो भेदो हंसवर्तेतिना-
म्ना प्रसिद्धः । अत्र यतिश्लिखलस्यानुक्तत्वात् पादान्ने यतिर्विध्या ।

६ यस्य पादे रमणनगणसंगण इति ख० ।

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

गण्डयो, -रतिशयकृशं, यन्मुखं, प्रकटदशतम् ।

१ ८, १६, २२, ३४, १२८ (२५२)

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

आयतं, कलह्निरतं, तां स्त्रियं, त्यज हलमुखीं^(१) ॥

त्रिभिः षट्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।

पङ्क्तौ ।

(१०३) शुद्धविराण् मसौ जगौ ॥ १० ॥

यस्य पादे मकार-सकार-जकार-गकारा^(१) भवन्ति, तद्धृतं
शुद्धविराट् नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

सगणः सगणः जगणः गु० सगणः सगणः जगणः गु०

विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

८ १६ ३४ २५६ (३४४)

सगणः सगणः जगणः गु० सगणः सगणः जगणः गु०

अस्मदंशपितामहो^(२) गुरु, ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ उक्तनवाक्षरप्रकारस्य एकपञ्चाशदधिकद्विशततमो भेदो हलमुखीतिनासा
प्रसिद्धः । अत्र प्रथमं पादस्य द्वितीये नवमे चाक्षरे यतिः कर्तव्या । मुद्रित-
हन्वोमञ्जरीपुस्तके दृश्यतां मणिमध्य-मञ्जुसङ्गतेति दृप्तद्वयमधिकमुक्तम् । मुद्रित-
दत्तरत्नाकरेण तत्र भद्रिकेति एकं दृप्तमधिकम् । अमुद्रितदत्तरत्नाकरेण चैपकरूपेण
पदप्रान्तित्रिन्यस्तपाठे भवति नसयाश्च गुर्वौ इति दृप्तमधिकमेकम् ।

२ यस्य पादे सगण-सगण-जगण-गकारा इति ष०, ग० च ।

३ अस्मद्वृत्तिपितामह इति ग० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ पुनातु व इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । पङ्क्तिबन्धः-पादषट्कोभूतानां

(२०४) पणवो म्नी य्गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-यकार-गकारा भवन्ति, तद्दृत्तं
पणवो नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः नगणः यगणः मु० मगणः मगणः यगणः मु०
मीमांसारस-ममृतं पीत्वा, शास्त्रोक्तिः पटु-रितरा भति ।
८, १६, ३२, ६४ (१२१)

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः नगणः यगणः गु०
एव संसदि, विदुषां मध्ये, जल्पामो जय-पणवन्धत्वात्^(१) ॥
अत्र च^(२) पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ।

(२०५) रुक्मवती भ्रौ स्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भकार-मकार-सकार^(१)गकारा भवन्ति, तद्दृत्तं
रुक्मवती नाम । तत्रोदाहरणम् ।

दशाक्षराणां प्रकारे क्रियमाणे चतुर्विंशत्यधिकसद्व्यभेदा जादन्ते, तत्र पञ्चवत्या-
रिंशादधिकत्रिंशत्तमो भेदः शुद्धविराडितिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः
कर्त्तव्या ।

१ उक्तदशाक्षरप्रकारस्यैकविंशत्यधिकशततमो भेदः पणवनाम्ना व्यवहृतः ।
अमुद्रितसटीकट्टनरत्नाकरकारे तु म्नी ज्गौ चेति पणवनामकमिति पणवलक्षण-
मुक्तं । तत्र सूत्रकारविरुद्धम् । अत्र एव ट्टनरत्नाकरटीकाज्ञतोक्तम्, “वस्तुतस्तु
अगणस्थाने यगण उच्यते”-इति । अत्र पादस्य पञ्चमे दशमे चाक्षरे यतिः कर्त्तव्या ।
भानौत्यत्र तोत्यस्य गन्ते इति गुरुवातिदेशः ।

२ अत्रेति ग० ।

३ भगणमगणमगणोति म० ।

भगणः मगणः सगणः गु० भगणः मगणः सगणः गु०

पादतले पद्मोदरगौरे, राजति यस्या जड्वगरेखा^(१) ।

२ ४ ६४, १२८ (१८९)

भगणः मगणः सगणः गु० भगणः मगणः सगणः गु०

सा भवति स्त्रीलक्षणयुक्ता, रूक्मवती सौभाग्यवती च^(२) ॥

षादान्ते यतिः ।

(१०९) मयूरसारिणी जौं गौं ॥ १३ ॥

यस्य पादे रेफजकारौ रेफगकारौ च^(३), तद्वृत्तं मयूर-
सारिणी नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०

या वनान्तराण्युपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता^(४) ।

२ ८ ३९ १९८ (१७१)

१ ऊर्ध्वं सुरेखेति क, चिह्नितादर्शपुलकपाठस्तु न समीचीनः । भमयोः परतः
समणस्थाने रगणाममनात् ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्य नवनवत्यधिकशततमो भेदो रूक्मवतीतिनाम्ना ख्यातः ।
अत्र षादान्ते यतिः । -इन्दोमञ्जरीदाबस्य भेदस्य रूपवतीचम्पकमालेति नामद्वयं
पाठान्तरत्वेनोपन्यस्तम् ।

३ रेफगकारौ च भवत इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । रगणजगणसौ रगण-
जकारौ च भवत इति ग० ।

४ भुजङ्गभोगसक्तचित्तेति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । भुजङ्गभोगसक्तचेता इति
ग० ।

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०

या द्रुतं प्रयाति सन्नतांसाः^(१)तां मयूरसारिणीं विजद्यात्^(२)॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(२०७) मत्ता म्मौ सगौ ॥ १४ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-सकार-गकाराः, (१) तद्वृत्तं मत्ता नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः भगणः सगणः गु० मगणः भगणः सगणः गु०

स्वैरोल्लापैः, श्रुतिपुटपेयैः, गीतक्रीडा, -सुरतविशेषैः ।

१६ ३२, ३४, १२८ (२४१)

मगणः भगणः सगणः गु० मगणः भगणः सगणः गु०

वासागारे, कृतसुरतानां,^(३)मत्ता नारी, रमयति चेतः^(४)॥

चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।

१ सन्नताङ्गीति ग० ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्यैकसप्तत्यधिकशततमो भेदो मयूरसारिणीतिनाम्ना ख्यातः ।
अत्र पादान्ते यतिर्भवति ।

३ मगणभगणसगणगकारा इति ग० ।

४ कृतसुकृतानामिति ग० ।

५ उक्तदशाक्षरप्रसारस्यैकचत्वारिंशाधिकद्विशततमो भेदो मत्तेतिनाम्ना प्रसिद्धः ।
अत्र पादस्य चतुर्थे दशमेऽक्षरे च यतिः ।

(१०८) उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे तकारजकारौ जकारगकारौ च,^(१) तद्वृत्तमुपस्थिता नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः जगणः जगणः गु० तगणः जगणः जगणः गु०

एषा, जगदेकमनोहरा, कन्या, कनकोज्वलदीधितिः ।

४ ८ २२, ६४ २५६ (२६५)

तगणः जगणः जगणः गु० तगणः जगणः जगणः गु०

लक्ष्मी, -रिव दानवसदनं, पुण्यैर्नरनाथमुपस्थिता^(२) ॥

अत्र हाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।

त्रिष्टुभि ।

(१०९) इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ १६ ॥

यस्य पादे तकारौ जकारगकारौ गकारश्च^(३), तद्वृत्तमिन्द्रवज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ तगणजगणौ जगणगकारौ चेति ग० ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्य पञ्चषष्ट्यत्यधिकविंशततमो भेद उपस्थितेतानाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य द्वितीये दशमेक्षरे च यतिः कर्तव्या ।

पञ्चान्वेतङ्गुन्याहुक्तं नरजगैर्भवेन्ननोरमेति वृत्तं वृत्तरत्नाकरस्थम् । वृत्तरत्नाकर परपरिशिष्टे तु “दीपकमास्त्रा भ्यौ मता ज्गौ । ज्ञेया च्छौ मभनमयुता ।” इति वृत्तद्वयमुक्तम् । इत्योमञ्जर्यान्तु, तत्र त्वरितमतिश्च मजनगैः । नरजगैर्भवेन् मनोरमा । इति वृत्तद्वयमस्ति ।

३ तगणौ जकारौ गकारौ च भवत इति ग० । तकारौ जकारगकारौ गकारश्च भवतीति च० । त्रिष्टुभि प्रथमं मूले, ‘एकरूपं सौ ज्गौ ग्’ इति सूच्यमस्ति ।

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 यस्यां त्रिषट्सप्तममशरं स्याद्,
 ४ २२, ६४, २५६ (२५०)

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 द्रस्वं सुजङ्घे नवमच्च तद्वत् ।

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 गत्या विलक्षीकृतहंसकान्ते,

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः^(१) ॥

अपिच ।

ये दुष्टदैत्या इह भूमिलोके,
 द्वेषं व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे ।
 तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गान्,
 व्याजीवयद्यः सततं नमस्ते ॥

तथा ।

गोब्राह्मणस्त्रीव्रतिभिर्विरुद्धं,^(२)
 मोहात् करोत्यल्पमतिर्नृपो यः ।

१ त्रिषट्पञ्चन्दःपादघटकौभूतानामेकादशाचराणां प्रसारे क्रियमाणे अष्टचत्वारिंशाधिकद्विसहस्रभेदा जायन्ते, तत्र सप्तपञ्चाशदधिकत्रिंशत्तमो भेद इन्द्रवज्राति नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या ।

२ व्रतिनां विरुद्धमिति ख०, ग० च ।

तस्येन्द्रवज्राभिद्धतस्य पातः,

क्षीणीधरस्येव^{१)} भवत्यवश्यम् ॥

पादान्ते यतिः ।

(११०) उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग् ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकार-तकार-जकारा गकारौ च,^(२) तद्वृत्तमुपेन्द्र-
वज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये,
६ ४ २२,६४ २५,६(२५८)

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

नमन्ति लक्ष्मोस्तनलंखनेऽपि ।

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

उपेन्द्रवज्राधिककर्कशत्वं

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

कथं गतास्ते रिपुदारणायाम्^{३)} ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१ क्षीणीधरस्येव इति ग० च ।

२ जगणतगणो जगणो गकारौ च भवत इति ग० । तकारौ जकारगकारौ
मकारश्चेति आदर्शपुस्तकपाठस्तु सूत्रविरोधः । उपेन्द्रावज्रालक्षणे तगणद्वयस्या-
हुक्तत्वात् ।

३ उक्तैकादशाक्षरप्रकारस्याष्टपञ्चाशाधिकविंशततमो भेद उपेन्द्रवज्र इति नाम्ना

(१११) आद्यन्तावुपजातयः ॥ १८ ॥

आद्यन्ताविति अनन्तरीक्तौ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादावाह ।
तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतस्तदीपजातयः प्रस्तारवचनात्(१)
चतुर्दशप्रकारा जायन्ते । तद्विदाहरणम् ।

ख्यातः । अत्र पादान्तेयतिर्ज्ञेया । श्लेषनेपि इत्यत्र 'पि' इत्यस्य गन्ते इति
गुरुत्वातिदेशः ।

१ प्रस्तारवशादिति ख०, ग० च । पुस्तकान्तरपाठश्च । यथा चतुरक्षरप्रस्तारे चतुरक्ष-
रस्थानीयलघुगुरुबोधकसरस्त्रवक्ररेखास्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे षोडशभेदा
जायन्ते । तथा चतुष्पादस्थानीयैकतरवृत्ताद्यक्षरचतुष्कप्रस्तारे उपजातिवृत्तद्वयाद्याक्षर-
स्वरूपलघुगुरुस्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणेपि षोडशैव भेदा जायन्ते । यस्याद्योवर्षो
गुरुः स गुरुस्थानीयः, यस्याद्यो लघुः, स घुस्थानीयः, सर्ववोपजातिप्रस्तारे बोधः । एत
द्विधमेनात्र गुरुस्थानीय इकारो लघुस्थानीय उकारो बोद्धव्यः । यथा गुोर्वक्ररेखाया
अधस्तात्तयोः सरस्त्ररेखां संस्थाप्योपरिस्थवच्छेषरखाश्च संस्थाप्य ऊने गुरुं च दत्त्वा
सर्वगुर्वादिसर्वलघुवृत्तः प्रस्तारः क्रियते । तथावापि चतुर्गुरुस्थानीयानां चतुर्णामि-
काराणां मध्ये प्रथमेकारादधस्तात्तद्युस्थानीयमुकारं विन्यस्य द्वितीयादित्रिवर्णांतुपरि
स्थानेव संस्थाप्य ऊने इकारं स्थापयेत् । यावच्छेषपङ्क्तावुकारचतुष्टयमायाति । अत्र
चतुरिकारात्मकः प्रथमो भेदः शुद्धेन्द्रज्जात्यः, षोडशचतुरकारात्मको भेदः शुद्धोपेन्द्र-
वजात्यो बोद्धव्यः । शेषा मध्यस्थान्चतुर्दशभेदा एतयोरेकद्वयादिपादमित्यभावाद्दुप-
जातयस्ते भवन्ति । तासां चतुर्शोपजातीनां चतुर्दशनामानि पिङ्गलेनोक्तानि । यथा,
घस्याः प्रथमः पाद उपेन्द्रवजाया द्वितीयायाः शेषा इन्द्रवजायाः सोपजातिः कौर्त्ति-
नाम्नी प्रथमेय (उ, इ, इ, इ) । द्वितीयोपजातिरियं (इउइइ) वायोनःम्नी । तृतीयं
(उउइइ) मालानाम्नी । चतुर्थीयं इइउउ) शालानाम्नी । पञ्चमीयं (उइउइ) हंसो-
नाम्नी । षष्ठीयं (इउउइ) मायानाम्नी । सप्तमीयं (उउउइ) जायानाम्नी । अष्टमीयं
(इइइउ) बालानाम्नी । नवमीयं (उइइउ) आर्द्रानाम्नी । दशमीयं (इउइउ) भद्रा-
नाम्नी । । एकादशीयं (उउइउ) रामानाम्नी । दशोदशीयं उइउउ) ऋद्दिनाम्नी ।
चतुर्दशीयं (इउउउ) बुद्दिनाम्नी उपजातिर्जातव्या । ह्रस्वकारट्टीकायामथेत्तदेव

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

विवरचमुपन्यस्तम् । अथासां सुखबोधार्थमिकारोकाराभ्यामुपजातिप्रकारो लिख्यते यथा,

इ इ इ इ	इ इ इ उ	एवं वंशस्थोन्द्रवंशयोरेतादृशेतरबोधोपजातिप्रकारेषु चतु
उ इ इ इ	उ इ इ उ	दंशभेदा जायन्ते । अत्रकारवकाराभ्यां पूर्ववत् प्रसारः
इ उ इ इ	इ उ इ उ	कर्तव्यः । अत्र मुबस्थानीय इकारो लघुस्थानीयो वकारः ।
उ उ इ इ	उ उ इ उ	एवमन्यत्राप्युभेदम् । यथा समाक्षरपादवृत्तद्वयमित्रश्चे उ-प-
इ इ उ इ	इ इ उ उ	जातिर्भवति तथाविधमाक्षरपादवृत्तद्वयत्रयादिमित्रेषूप-
उ इ उ इ	उ इ उ उ	जातिर्भवति । तत्र वंशस्थोपेन्द्रवज्राभिव्रितोपजातेरुदा-
इ उ उ इ	इ उ उ उ	रणं बाल्मीयकरामाथश्चे सुन्दरकाण्डे यथा, “नमोस्तु वा-
उ उ उ इ	उ उ उ उ	चस्यतये सचक्रिच्ये स्वयम्भुवे चापि उताग्रनाथ । अनेन

चोक्तं यदिदं समाप्रतो वनौकसान्ध तयास्तु नान्यथा” इति । अत्र स्वयम्भुवे इति द्वितीयपाद उपेन्द्रवज्राया अन्ये त्रयः पादा वंशस्थस्य । इन्द्रवंशोपेन्द्रवज्रावंशस्थमित्रिताया उपजातेरुदाहरणं भागवते दशमस्कन्धे यथा, “तावत् प्रविष्टास्वसुरोदरान्तरं” इति । इन्द्रवज्रोन्द्रवंशोपेन्द्रवज्रावंशस्थमित्रिताया उपजातेरुदाहरणं प्रबोधचन्द्रोदये यथा “विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिः” इति । अत्र एव “समाक्षरजातिमित्रश्चेवोपजातित्वं, द्वभोरेव जात्याभिव्रयमेवोपजातित्वमिति च प्राचां सतमनःदरशीयम्” इति वृत्तरत्नाकरटीकाकृतं । अत्रेदमवधेयम् । जातिद्वयमित्रश्चे पूर्वाङ्गनियमेन प्रसारे क्रियमाचे चतुर्दंशभेदा जायन्ते । प्रसारसिद्ध्यर्थं तत्रैकस्य नामाद्याक्षरस्य गुणलक्षणस्य परस्य लघुलक्षणस्य कार्या । जातित्रयजातिचतुष्टयमित्रश्चे तु नोक्तप्रसारविधिः प्रसज्यते । मुबलघुवाच द्विव्यक्तित्वात् द्विव्यक्तिकस्य एव तत्प्रसक्तिः । जातित्रयजातिचतुष्टयमित्रश्चेत्युपादसङ्ख्यास्यालाभिविज्ञानानामेकद्विविचतुरङ्गनिर्दिष्टानामिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रावंशस्थस्याद्याक्षराणां पादव्यत्यासविन्यासक्रमेण प्रसारे कृते

अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो नृपेण पुरंत्नपरीक्षणाय^(१) ॥

एवमन्यान्युपजात्युदाहरणानि कुमारसम्भवादिकाव्येषु^(२) द्रष्टव्यानि । समवृत्तप्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो लाघवार्थः । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयोरपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति । तथा

प्रथमं चलारो भेदा जायन्ते, पुनस्तो षां पादविन्यासव्यत्ययसमये नामविशेषपौर्वापर्य-विन्यासक्रमभेदेन बहवो भेदा भवन्ति । यथा,

पादाङ्कः	१ भेदः	२ भेदः	४ भेदः
१६०	७०	७०	६०
२६०	६०	७०	७०
३७०	६०	६०	७०
४७०	७०	६०	६०

प्रथमद्वितीयौ पादौ इन्द्रवज्रायाः, तृतीयचतुर्थ्यावुपेन्द्रवज्रावंशस्थयोः, इत्येको भेदः । द्वितीय-तृतीयौ इन्द्रवज्रायाः प्रथमचतुर्थ्या उपेन्द्रवज्रावंशस्थयोः, इति द्वितीयो भेदः । तृतीयचतुर्थाविन्द्रवज्रायाः, प्रथमद्वितीय्यावुपेन्द्रवज्रावंशस्थयोः, इति तृतीयो भेदः । प्रथमचतुर्थाविन्द्रवज्रायाः, द्वितीय

द्वितीयौ वंशस्थोपेन्द्रवज्रायोः, इति चतुर्थो भेदः । ६०, ७०, ७०, ७० । ७०, ६०, ७०, ७० । ७०, ६०, ७०, ७० । ७० ७० ६०, ७० । ७०, ७०, ७०, ६०, इत्यादि । एवमप्येवमन्येषु । एवं सर्वत्रोपजातिस्थले ज्ञेयम् । उपजातीनां नामोक्तेस्तु दृष्टान्तप्रदर्शनार्थमुपलक्षणमात्रम् । सर्वो एता उपजातयोर्द्विसमविषमद्वयान्तभूताः ।

१ व्यवहारलोक्ये इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । पुरंत्नपरीक्षणायामिति ख० पुस्तकान्तरपाठश्च । पुनस्तपरीक्षणायामिति ग० । द्वादशौ रामानमन्युपजातिरित्यम् । (अत्रोपजातिरिति पद्यस्थ २, ४, पादान्त पदद्वय पाठान्तरद्वयेतत्) ।

२ कुमारसम्भवे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

अलिनीवातीर्षीपादयोः अन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानु-
सारेणोपजातयो ज्ञेयाः^(१) ॥

(११२) दीधकं भौ भगौ ग् ॥ १९ ॥

यस्य पादे भकारास्त्रयो गकारौ च भवतः, तद्दीधकं नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु०

दीधकमर्थविरोधकमुग्रं,^(२)

(४३८)१ ४ १६ २५ १२८, २५६

भगणः भगणः भगणः गु०गु०

स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु०

स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं,

भगणः भगणः भगणः गु० गु०

मुच्चति यो नृपतिः स सुखो स्यात्^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः । दीग्धीति दीधकः । केनाप्युपायेन
राजानं दीग्धि ॥

१ प्रयोगानुसारेणोपजातयो द्रष्टव्या इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । प्रयोगान्
प्रसारेणोपजातयो द्रष्टव्या इति ग० ।

२ दीधकमर्थनिरोधकमुपमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ जज्ञे कादशाक्षरप्रसारखोजचत्वारिंशदधिकचतुःशततमो भेदो दीधकेतिनाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा ।

(११६) शालिनी म्त्तौ त्गौ ग् समुद्र ऋषयः ॥ २० ॥

यस्य पादे मकारतकारौ तकारगकारौ गकारश्च भवति^(१),
तद्दृत्तं शालिनी नाम । चतुर्धुं सप्तसु यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः तगणः तगणः गु० गु०

शस्त्रश्यामा, स्निग्धमुग्धायताक्षी,^(२)

(२८६)

२२

२५६

मगणः तगणः तगणः गु० गु०

पीनश्रोणि, -र्दक्षिणावर्तनाभिः ।

मगणः तगणः तगणः गु० गु०

मध्ये क्षामा,^(३) पीवरोरुस्तनीया,

मगणः तगणः तगणः गु० गु०

श्लाघ्या भर्तुः, शालिनो कामिनी स्यात्^(४) ॥

(११७) वातोर्मी म्भौ त्गौ ग्^(५) ॥ २१ ॥

यस्य पादे मकारभकारतकारा गकारौ च,^(६) तद्दृत्तं

१ मगणतगणौ तगणौ गकारौ च भवत इति ग० ।

२ स्निग्धमुग्धायताक्षीति ग० । श्ली श्यामा स्निग्धमुग्धायताक्षीति ख० ।

३ मध्यक्षामेति ग० ।

४ ऊर्जाकादशाक्षरप्रसारस्योनवत्यधिकद्विशततमो भेदः शालिनीश्लाम्ना क्षामः ।

एव पादस्य चतुर्थे एकादशे चरे च यतिः कर्त्तव्या ।

५ त्गौ गश्चतुः खरा इति ख० । त्गौग् चेति ग० ।

६ मगणभगणौ तगणौ मकारौ च भवत इति ग० ।

वातोर्मी नाम^(१) । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

मगणः भगणः तगणः गुं गुं
यात्युत्सेकं, सपदि प्राप्य किञ्चित्,
(३०५) १६, ३२ २५६

मगणः भगणः तगणः गुं गुं
स्याद्वा यस्या, -श्चपला^(२) चित्तवत्तिः ।

मगणः भगणः तगणः गुं गुं
या दीर्घाङ्गी, स्फोटशब्दाट्टहासा^(३)

मगणः भगणः तगणः गुं गुं
त्याज्या सा स्त्री, द्रुतवातोर्म्मिमाला^(४) ॥

वातोर्मीति “स्त्रियां क्त्विकारदक्षिणः” इति ङीप् ॥

१ अकारो यत्यनुकर्षार्थ इति न, चिक्वितपुलकोधिकः पाठः ।

२ वा यस्याः स्याच्चपलेति पुलकान्तरपाठः । या यस्याः स्याच्चपलेति ख०, ग० च ।

३ स्फोटशब्दाट्टहासा इति ग० ।

४ क्तैकादशाक्षरप्रसारस्य पञ्चाधिकविंशततमो भेदोवातोर्मीतिनामा प्रख्यातः।
अत्र पादस्य चतुर्थं एकादशक्षरे च यतिर्ज्ञेया । वातोर्मीशालिन्योर्भगणतमस्यस्थाने
एव किञ्चिद्भेदः । अत एवागयोर्भिन्नत्वात्पूर्ववदुपजातयो भवन्ति । एकलपुत्रिभिन्न-
तायामिव लघुद्वयमविभिन्नतायामपि उपजातयो भवन्तीति ‘तथा शालिनोत्यादि
वदता प्रत्यक्षता सिद्धान्तोक्तम् ।

(११५) भ्रमर विलासिता म्रौ नौ ग् (१) ॥ २२ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकार-लकार-गकाराः स्युः^(१)तद्
भ्रमरविलासिता^(२) नाम वृत्तम् । सैव यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

सगणः भगणः नगणः ल०गु०

किन्ते वक्त्रां, चलदलकचितं,
१६, २२, ६४, १२८, २५६, ५, १२

सगणः भगणः नगणः ल०गु०

किं वा पद्मं, भ्रमरविलासितम् ।
(१००९)

सगणः भगणः नगणः ल०गु०

इत्येवं मे, जनयति मनसि,

सगणः भगणः नगणः ल०गु०

प्रीति^(४) कान्ते, परिसरसरसि^(५) ॥

१ भ्रमरविलासितं समुद्र ऋषय इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च । हृत्तरत्नाकार-
शाब्दपि भ्रमरविलासितमित्येवास्य नाम ।

२ सगणभगणनगणलकारगकारा भवन्तीति ग० ।

३ भ्रमरविलासितमिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ भ्रान्तिमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ कृत्तैकादशाक्षरप्रसारस्य नवाधिकसहस्रतमो मेदो भ्रमरविलासितेति नाम्ना
प्रसिद्धः । अथ चतुर्थ एकादशेक्षरे च यतिः । अथ चतुर्थपादान्तस्य 'सि' इति वर्णस्य
गान्ते इति गुरुत्वासिद्धेशः ।

(२१६) रथोद्धता नौ लीं ग् ॥ २३ ॥

यस्य पादे रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च, (१) तद्वृत्तं
रथोद्धाता नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रजशः नगशः रजशः ल० गु०
या करोति विविधैर्विटैः समं,
१. ८, १६, २२, २८ ५१२

रजशः नगशः रजशः ल० गु०
सङ्गतिं परगृहे रता च या ।
(६८६)

रजशः नगशः रजशः ल० गु०
स्नानयत्युभयतोऽपि वान्धवान्,

रजशः नगशः रजशः ल० गु०
मार्गधूलिरिव सा रथोद्धता (२) ॥

पादान्ते यतिः ॥

१ रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च भवतीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । रजश-
नगशरजशा लघुर्गुञ्जरिति ग० ।

२ ऊक्ते कादशाक्षरप्रकारस्यैकोनशताधिकपट्टशततमो भेदो रथोद्धतेतिनाम्न-
ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या ।

(११७) स्वागता नौ भगौ ग् ॥ २४ ॥

यस्य पादे रेफ-नकार-भकारा-गकारौ च, (१)तद्वृत्तं स्वागता नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रजषः नगषः भगषः गु०गु०

आह्वं प्रविशतो यदि राजः,
१ ८, १६, १२, १२८, २५६ (४४३)

रजषः नगषः भगषः गु०गु०

पृष्ठतश्चरति वायुसमेतः ।

रजषः नगषः भगषः गु०गु०

प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे,

रजषः नगषः भगषः गु०गु०

स्वागता भवति तस्य जयश्रीः^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(११८) वृन्ता नौ सगौ ग् ॥ २५ ॥

यस्य पादे नकारौ सकारगकारौ गकारश्च भवति, तद्वृत्तं वृन्ता नाम । अत्र मण्डूकप्रुतिन्यायेन समुद्र ऋषय इत्यनुवृत्तते । तेन^(१) चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ रजषनगषौ भगषो गकारौ च भवत इति म० ।

२ अक्षकौ कादशाक्षरप्रकारस्य त्रिचत्वारिंशदधिकषण्णुःशतमो भेदः स्वागतेति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः ।

३ तदेवमिति च०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

द्विजगुरु-परिभवकारी यो, (१)

१, २, ४, ८, १६, ३२, ६४, १२८, (२५६)

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

नरपति-रतिधनलुब्धात्मा ।

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

ध्रुवमिच्छ, निपतति पापोऽसौ,

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

फलमिव, पवनक्षतं वृन्तात् (२) ॥

(२१६) श्येनी जौ लौ ग् ॥ २६ ॥

यस्य पादे रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च, (३) तद्वृत्तं श्येनी नाम । तच्चीदाहरणम् ।

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका,

१ ८ ३२ १२८ ५१२ (६८३)

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

चञ्चला कठोरतीक्ष्णादिनी ।

१ द्विजगुरुबहुरपरिभावो य इति ग० ।

२ ऊक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य षट्पञ्चाशदधिकद्विगुणतमो भेदो वृत्तेति नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र चतुर्थे एकादशक्षरे च यतिः कर्तव्या ।

३ रगणजगणौ रगणलकारौ गकारश्चेति ग० । रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च भवतीति पुस्तकान्तरपाठः ।

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

युद्धकाङ्क्षिणी सदाभिषप्रिया,

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(१२०) विलासिनी त्रौ जगौ ग्^(२) ॥ २७ ॥

यस्य पादे जकाररेफौ जकारगकारौ गकारश्च भवति,
तद्वृत्तं विलासिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

विलासिनी विलोकितः स कामी,

१ ४ १६ ६४ २५६ (३४२)

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या ।

१ ऊक्तौ कादशाक्षरप्रसारस्य चाशीत्यधिकषट्प्रततमौ भेदः श्येनीतिनाम्ना वि-
ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः कर्त्तव्या ।

२ छवमिदं मूले नास्ति । मल्लम्बख०, ग०, चिह्नितपुस्तकयोश्च नैतद् दृश्यते ।

जगत्तः रजसः जगत्तः गु० गु०
 करोति चञ्चलाक्षिद्विष्टिपातैः,

जगत्तः रजसः जगत्तः गु० गु०
 यतात्मनश्चयोगिनोऽपि मत्तान्(१) ॥

(१११) जगती ॥ २८ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तिः । यदित जर्द्धमनुक्रमि-
 ध्यामस्तज्जगतीत्येव(१) वेदितव्यं । वक्ष्यति, तोटकं सः(३१) इति,
 तज् जगतीपादस्य लक्षणं भवति(१) ॥

१ जक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य द्विचत्वारिंशदुत्तरचिद्यततमो भेदो विलासिनीति नाम्ना ख्यातः । अनुक्तस्थले पादान्ते यतिः क्रियतेऽतोत्र पादान्ते यतिर्वाधा ।

त्रिदृष्टि अथ यानि दृष्टान्यनुक्तानि तानि दृष्टरत्ताकरोक्तानि यथा, श्री-सुमुखी-
 भद्रिकोपस्थितोपचिन्ता-नवसितामौक्तिकमाला-कुपुरुषजनिते-त्थष्टै । दृष्टरत्ताकर-
 परिष्टे तु विध्वङ्गमाला भवेत्तौ तगौ गः । सान्द्रपदं स्याद्गतनमसैश्च । शिष्टचित्तमिदं
 ज्ञौ तगौ नुवसेत् । इति दृष्टनयम् । तत्र ह्यन्वोमन्त्र्यां सुमुख्यानुक्तामोडनकेति
 दृष्टनयमस्ति । अत्रेदमाशङ्कते । उपचिन्तानवसिताकुपुरुषजनितेतिदृष्टनयं सत्त्व-
 सटीकदृष्टरत्ताकरपन्थे न लिखितमस्ति । श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिना परिशोधिते
 मुद्गितदृष्टरत्ताकरपन्थे तु तद् दृश्यते । तदत्र सटीकदृष्टरत्ताकरस्य पुस्तके पाठस्खलनस्य
 मुद्गितपुस्तके पाठाधिकस्य निषंघः पुस्तकवाङ्मयं विना न भवतीति विश्लेष्यम् ।
 अथ परिशिष्टोक्तसान्द्रपददृष्टनस्य ह्यन्वोमन्त्र्युक्ताया अनुकूलायाश्च मिश्रणात्, पुनर्दृष्ट-
 रत्ताकरोक्तभद्रिकाया दृष्टनायाश्च मिश्रणात् पूर्ववदुपजातयो बोध्याः ।

२ अनुक्तत्रिध्यामो जगतोत्येवमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ जगत्यधिकारे तोटकं स इत्युक्ते नैकेन समयेन तोटकदृष्टनं भवति, यावद्विः

(२२२) वंशस्था ज्तौ जौ ॥ २८ ॥

यस्य पादे जकारतकारौ जकाररेफौ च भवतः, तद्वृत्तं
वंशस्था नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः तगणः जगणः रगणः

विष्णुद्ववंशस्थमुदारचेष्टितं,

१ ४ ३२, ६४ २५६ १०२४ (१३८२)

जगणः तगणः जगणः रगणः

गणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनम् ।

जगणः तगणः जगणः रगणः

विपत्तिमग्नय^(१)करावलम्बनं,

जगणः तगणः जगणः रगणः

करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः ^(२) ॥

पादान्ते यतिः ।

सगणैर्जगत्या द्वादशचरपादः पूर्यते तावतां सगणानामध्याहारोच क्रियते । अत एवैत-
न्नचरणं जगतीपादाचरसङ्ख्याज्ञापकं भवति इति भावः ।

१ विपत्तिमग्नयेति ख, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ जगतीच्छन्दःपादघटकीभूतानां द्वादशाक्षराणां प्रसारनियमप्राप्ताः षष्ठतमत्व-
धिकचतुःसहस्रभेदाः, तत्र त्रिंशत्तद्वाशीत्यधिकैकसहस्रतमो भेदो वंशस्था इति
नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्ज्ञेया । वंशस्थमिति एतत्तत्त्वाकरम् । वंशस्थविल-
मिति बन्दोमञ्जरी ।

(१२२) इन्द्रवंशा तौ श्री ॥ ३० ॥

यस्य पादे तकारौ जकाररेफौ^(१) च^(२), तहृतमिन्द्रवंशा
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः तगणः जगणः रगणः
कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मना-
४ ३२, ३४ २५६, १०२४ (१३८१)

तगणः तगणः जगणः रगणः
मुर्वीपतिः पालनमर्थलिप्सया^(२) ।

तगणः तगणः जगणः रगणः
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः

तगणः तगणः जगणः रगणः
सञ्जायते श्रीः प्रतिकूलवर्तिनी^(४) ॥

पादान्ते^(५) यतिः ।

१ तगणौ जगणरगणाविति ग० ।

२ तकारौ जकाररेफौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ पातकमर्थलिप्सयेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य त्रिंशत्तैकाशीत्यधिकैकसहस्रतमो भेद इन्द्रवंशा इति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा । वंशस्येन्द्रवंशयोः प्रथम एव गणे किञ्चिद्दा-
दनयोर्मिश्रणेऽपि उपजातयो भवन्तीति उक्तम् ।

५ अत्रापि पादान्ते यतिरिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(११४) द्रुतविलम्बितं नभौ भौ ॥ ३१ ॥

यस्य पादे नकारभकारौ भकाररेफौ च भवतः, तद्द्रुतं
द्रुतविलम्बितं नाम । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं,

१ २ ४, १६, ३२, २५६, १२८, १०२४ (१४६४)

नगणः भगणः भगणः रगणः

भवति मन्दगतिश्च सुखोचितः ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

द्रुतविलम्बितखेलगतिनृपः,

नगणः भगणः भगणः रगणः

सकलराज्यसुखं प्रियमश्रुते (१) ॥

पादान्ते यतिः ।

(११५) तोटकं सः ॥ ३२ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्यते (१)

१ सकलराज्यसुखं प्रियमश्रुते इति ख० । उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य चतुःशतः
चतुःषष्ट्यधिकैकसहस्रतमो । भेदो द्रुतविलम्बितनाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्तो
यतिः क्लियते ।

२ जगत्या द्वादशाक्षरपादलाचतुर्भिः सगणैः पादः पूर्यते । अत्र एव यावच्छब्देन
चतुःषष्ट्या विवक्षिता भवतीति फलितार्थः । इममेवार्थं स्पृष्टो कुर्वता केन चित्
प्रत्यकारेण “वद् तोटकमभिसकारयुतम्” इति, केन वा “इह तोटकमभ्युधिसैः
प्रयितम्” इति वा तोटकलक्षणं कृतम् ।

तावन्त एव पादेषु यत्र सकारा भवन्ति, तद्वृत्तं तोटकं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।

अमुना यमुनाजलकेलिहता,
सहसा तरसा परिरभ्य धृता ।
हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती,
न ययौ नवयौवनभारवती^(१) ॥

सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४

त्यज तोटकमर्थनियोगकरं,
१ २ ८, १६, ६४, १२८, ५१२, १०२४ (१७५६)

सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४

प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४

उपधाभिरपुण्ड्रमतिं सचिवं

सगणः१ सगणः२ सगणः३ सगणः४

मरनायकभीरुकमायुधिकम्^(२) ॥

पादान्ते यतिः ॥

१ इदं तोटकोदाहरणं मङ्गलं च, म, चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति । पुनरस्मिन्
हने तोटकेति नामोक्तेऽपि नास्ति । अत एव नैतद्गदाक्षरणभेदद्वयान्नाङ्गभूतमपि तु
प्रसिद्धमिति मे मतिः । भेदान्तराभावे उदाहरणद्वयविन्यासस्य वैयर्थ्यात् ।

२ मरनायकभीरुकमायुधिकमिति ख० । उक्तहादशाक्षरप्रकारस्य सप्तशतषट्
पञ्चमदधिकैकसहस्रतमो भेदस्तोटकमिति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्ज्ञेया ।

(२९६) पुटो^(१) नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ३३ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारयकारौ^(२) च भवततः, तद्दृत्तं पुटो नाम^(३) । षष्ठभिश्चतुर्भिश्चयतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः

नविचलति कथञ्चिन्, न्यायमार्गाद्,

१ २ ४ ८, १६, ३२, (५७६) ५१२

नगणः नगणः मगणः यगणः

वसुनि शिथिलमुष्टिः, पार्थिवो यः ।

नगणः नगणः मगणः यगणः

अमृतपुट इवासी, पुण्यकर्मा,

नगणः नगणः मगणः यगणः

भवति जगति सेव्यः, सर्व्लोकैः^(४) ॥

(२९७) जलोद्धतगतिजसौ^(५) जसौ रसर्त्तवः ॥ ३४ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनस्ताविव तद्दृत्तं^(५) जलोद्धतगति-
नाम । षष्ठभिः षष्ठभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ श्रीपुट इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नगण्यौ मगण्ययगण्यौ इति ख० ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ श्रीपुटो नानेति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य षट्सप्तत्यधिकपञ्चशततमो भेदः पुट इतिनाम्ना प्रसि-
द्धः । अत्र पादस्याष्टमे द्वादशेक्षरे च यतिर्बोधा ।

५ जगण्ययगण्यौ पुनर्जगण्ययगण्यौ तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

जगत्सः सगत्सः जगत्सः समत्सः

भनक्ति समरे, बहूनपि रिपून्,

१ ४ ८, ११, १४, २३६, ३१९, १०२४

जगत्सः सगत्सः जगत्सः सगत्सः

हरिः प्रभुरसौ, भुजोर्जितबलः ।

(१८८६)

जगत्सः सगत्सः जगत्सः सगत्सः

जलोद्धतगति, र्यथैव मकर,-

जगत्सः सगत्सः जगत्सः सगत्सः

स्तरङ्गनिकर, करेण परितः^(१) ॥

(१९८) ततं नौ मी ॥ ३५ ॥

यस्य पादे नकारो मकाररेफौ च^(१), तद्वृत्तं ततं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

जगत्सः सगत्सः जगत्सः सगत्सः

कुरु करुणमियं गाढोत्कण्ठिका,

१ २ ४ ८ १६, ३२ (१०८८) १०२४

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्याष्टमपञ्चमोत्पत्तिकेकसद्वचनमो भेदो जलोद्धतगतीति
नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य षष्ठे द्वादशेचरे च यतिः कर्तव्या ।

२ नमयो मगत्सःसगौ च इति पुस्तकान्तरपाठः ।

नगणः नगणः सगणः रगणः
 यदुतनयचकोरी कामाधिका ।

नगणः नगणः सगणः रगणः
 विरहदहनसङ्गादङ्गैः कृशा,

नगणः नगणः सगणः रगणः
 पिवतु तव मुखेन्दोर्विम्बं दृशा^(१) ॥

(१९९) कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ३६ ॥

यस्य पादे नकारयकारौ पुनस्ताविव भवतः, तद्वृत्तं^(२) कुसुम-
 विचित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

नगणः सगणः नगणः यगणः
 विगलितद्वारा सकुसुममाला,
 १ २ ४ ८ (९०६) १४, १९८, २५६, ५१२

नगणः यगणः नगणः सगणः
 सचरणलाक्षावलयसुलक्षा ।

नगणः यगणः नगणः यगणः
 विरचितवेशं सुरतविशेषं,

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य अष्टाशीत्यधिकैक सङ्ख्यतमभेदस्ततेति नाम्ना पद्यातः ।
 अत्र यतिनियमस्थलाहुक्तत्वेन पादान् एव यतिर्बोधा । अथवा पुटदशवत् अष्टमे द्वाद-
 शेक्षरे च यतिः ।

२ नगणयगणौ पुननगणयगणौ तद्वृत्तमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

नगणः यगणः नगणः यगणः
 कथयति श्रय्या कुसुमविचित्रा^(१) ॥

(१२०) चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ३७ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफौ च, तद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम ।
 तत्रोदाहरणम् ॥

नगणः नगणः ररणः रगणः
 अतिसुरभिरभाजिपुष्पश्रिया-
 १ २ ४ ८ १६ ३२ ६४ (१२८) १०२४

नगणः नगणः रगणः रगणः
 मतनुत रतयेव सन्तानकः ।

नगणः नगणः रगणः रगणः
 तरूणपरभृतस्वनं रागिणा,-

नगणः नगणः रगणः रगणः
 मतनुत रतये वसन्तामकः^(२) ॥

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारण्य षट्सप्तत्यधिकनववृत्ततमो भेदः कुसुमविचित्रेति-
 नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र यतिविधेरदुक्तत्वात् पादान्ते यतिः । अथवा षष्ठे द्वादशेक्षरे च
 यतिर्बोधा ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारण्य द्विशतषोडशाधिकैकसहस्रतमो भेदश्चञ्चलाक्षिकेति-
 नाम्ना ख्यातः । अत्र यतेरदुक्तत्वात् पादान्ते यतिर्बोधा । एतद्वृत्तनामप्रवेशाननु-
 कूलमण्डलादत्र चञ्चलाक्षिकेति नाम न प्रविष्टम् । नगररघडिता तु मण्डाक्षिकेति

(२२१) भुजङ्ग प्रयातं यः ॥ ३८ ॥

यस्य पादे चत्वारो यकारास्तद्वृत्तं^(१) भुजङ्गप्रयातं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
पुरः साधुवद्भाति^(२) मिथ्याविनीतः,
१ ८ ६४ (५८६) ५१२

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तं,

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४
त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम्^(३) ॥

कन्दोमञ्जरी । प्रमुदितवदनाभवेन्नौ ष रौ इति हतरलाकरम् । “ततं नौ नौ” “कुसुम-
विचित्रा न्यौ न्यौ” ‘चञ्चलाचिका नौ रौ’ इति छत्राणि सूत्रसूत्रेषु न पठितानि ।
मङ्गले ख, चिह्नितपुस्तकेपि नैतेषां पाठो दृश्यते । मदीयग, चिह्नितपुस्तके तु ‘कुसुम-
विचित्रा न्यौ न्यौ इत्येकमेव सूत्रं’ पठितमस्ति ।

१ चत्वारो यगणा भवन्ति तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ साधुवद्भाति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उक्तद्वादशाक्षरप्रकारस्य षड्शीत्युत्तरपञ्चशततमो भेदो भुजङ्गप्रयातेतिनाम्ना
विख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः । अत्र यगणस्य चतुराष्टमिह, जगतीपादाक्षर-
सङ्ख्याबलसम्भा । कथं लभ्यते, तत्प्रकारस्य, तोटकं स इत्यत्र प्रदर्शितः । एवं
अग्विणी र इत्यत्रापि ज्ञेयम् । हतरलाकारादौ तु स्पष्टमेतन्

अत्र पादान्ते यतिः ॥

(१२२) स्रग्विणी रः ॥ १५ ॥

यस्य पादे चत्वारो रेफाः सा^(१) स्रग्विणी नाम । तत्रोदा-
हरणम् ॥

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
यो रणे युद्धयते निर्भरं निर्भय,-
२ १६(११७१) १५८ (१०२४)

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
स्त्यागिता यस्य सर्व्वखदानावधिः ।

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः^(२) स्रग्विणी,

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिप्लुक्तांशुका^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१ रगणाश्चत्वारस्तत् इति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वीरलक्ष्मीर्यश इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उक्तद्वादशाक्षरप्रकारस्यैकशतैकसप्तत्यधिकैकसप्तत्यस्य भेदः स्रग्विणीति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा ।

(१२५) प्रमिताक्षरा सृजौ सौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे सकारजकारौ सकारौ च^(१) भवतः, तद्वृत्तं प्रमि-
ताक्षरा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

सगणः जगणः सगणः सगणः

परिशुद्धवाक्यरचनातिशयं,

१ २ ८ १२, ६४, १२८, ५१२, १०२४ (१७७२)

सगणः जगणः सगणः सगणः

परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ।

सगणः जगणः सगणः सगणः

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती

सगणः जगणः सगणः सगणः

तव भारती चरति मे हृदयम्^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

(१२६) कान्तोत्पीड़ा भूमौ स्मौ ॥

यस्य पादे भकारमकारौ सकारमकारौ च^(१), तद्वृत्तं कान्ती-
त्पीड़ा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

१ सगणजगणौ सगणौ चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तमस्तद्विसप्तत्यधिकैकसहस्रतमो भेदः प्रमिताक्षरेति
नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्बोद्ध्या ।

३ भगणमण्यणौ सगणमगणौ च भवत इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः भगणः सगणः सगणः
 कामशरैर्व्याप्ता खलु कान्तोत्थौडा,
 १ ४ ६४, १२८ (१८८)

भगणः भगणः सगणः सगणः
 माप्नवती दुःखैः परिमुह्यन्ती या ।

भगणः भगणः सगणः सगणः
 सा लभते चेत्कामुकयोगं गाढं

भगणः भगणः सगणः सगणः
 दुःखविमुक्ता^(१) स्यात् परमानन्दाप्ता^(२) ॥

(१२७) वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय कृषयः ॥ १७ ॥

यस्य पादे मकारो यकारो च^(१) भवतः, तद्वृत्तं वैश्वदेवी
 नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

भगणः भगणः सगणः सगणः
 धन्यः पुण्यात्मा जायते कापि वंशे
 (५.७७) ६४, ५१२

भगणः भगणः सगणः सगणः
 तादृक् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रम् ।

१ दुःखविमुक्ता इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्त्रैकोनश्रताधिकैकश्रततमो भेदः कामोत्थीरेतिनाम्ना
 ष्यातः । अथ यतिस्त्रयविशेषावुक्तेः पादान्त एव यतिर्ज्ञेया ।

३ भगणौ यगणाविति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

मगणः मगणः यगणः यगणः
 गोविप्रज्ञातिस्वामिकार्येप्रवृत्ते

मगणः मगणः यगणः यगणः
 शुद्धः अद्वादी वैश्वदेवी भवेद्यः^(१) ॥

(११८) वाहिनी त्मौ म्यावृषिकामभराः^(१) ॥

यस्य पादे तकारयकारौ मकारयकारौ च, भवतस्तद्वृत्तं
 वाहिनी नाम । सप्तभिः पञ्चभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्* ॥

१ उक्तदादशाक्षरप्रसारास्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चशततमो भेदो वैश्वदेवीतिनाम्ना
 प्रसिद्धः । अत्र पादस्य पञ्चमे एकादशे चाक्षरे यतिः कर्तव्या ।

२ सप्तम्ये ख०, चिह्नितपुस्तके सूत्रमिदं नास्ति ग,चिह्नितपुस्तके तु तत्पाठोस्ति ।
 सप्तभिः पञ्चभिर्धितिनियमस्य प्रदर्शितः । परन्तुस्योदाहरणं क,चिह्निते आदर्शपुस्तके
 ग,चिह्नितपुस्तकेपि नोक्तम् । केवलं तत्रोदाहरणमित्युक्तैव विरागः हतः । अत
 खंडुदाहरणं मया विरच्य प्रदत्तमेव । तद्यथा,

मगणः मगणः मगणः यगणः
 * पूर्णा यदीयः कोषो, नीतिर्विशुद्धा,
 ४ (५१७) ५१९

मगणः मगणः मगणः यगणः
 दृष्टिः स्वधर्मे रक्षा, स्वानां प्रजानां ।

मगणः मगणः मगणः यगणः
 यद्वाहिनी सर्वाङ्गै, युक्ता प्रधर्ष्या,

मगणः मगणः मगणः यगणः
 राज्ञोस्य संविज्ञेयं, श्रेयः सदैव ॥

	Rs. As.
The Mañtrī Upanishad with a commentary and a translation. By E. B. Cowell, M. A., 3 Fasciculi, ...	1 14
The Gopāla Tāpanī. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyābhushana ...	0 10
he Grihya Sutra of A'svalāyana, with the commentary of Gārgya-nārāyaṇa, Edited by A'nandachandra Vedāntavāgīśa 4 Fasciculi,	2 8
The Nrisinha Tāpani with the commentary of Saukara A'chārya, edited by Paṇḍita Rāmmaya Tarkālakāra. 3 Fasciculi, ..	1 14
Gopatha Brahmaṇa by Babu Rājendralāla Mitra. 2 fasc., ...	1 10
SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.	
<i>Old Series Nos. 1 to 230, demi 8vo.</i>	
The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of S'ākya Sinha. Edited by Babu Rājendralāla Mitra. Published 5 Fasciculi, ...	3 2
The Taittiriya Brāhmaṇa of the Black Yajur Veda, with the commentary of Sāyaṇa. Edited by Babu Rājendralāla Mitra. Published 24 Fasciculi, ..	15 0
Taittiriya, Sanhitā. Edited by Dr. E. Röer, E. B. Cowell, M. A. and Mahesachandra Nyāyaratna. Published 26 Fasciculi, ...	16 4
<i>New Series, Nos. 1 to 257, demi 8vo.</i>	
The Taittiriya A'raṇyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Babu Rājendralāla Mitra. Published 10 Fasciculi, ...	6 4
The Mīmāṃsā Darśana, with the Commentary of Ś'āvara Svāmī. Edited by Paṇḍita Maheśa-chandra Nyāyaratna. Published, 12 Fasciculi, ...	4 6
The Tāṇḍya Mahābrāhmaṇa with the Commentary of Sāyaṇachārya. Edited by A'nandachandra Vedāntavāgīśa, 18 Fasciculi, ..	11 4
The Lātyāyana Sutra. Edited by Paṇḍita A'nandachandra Vedāntavāgīśa. 8 Fasciculi, ..	5 0
The Agni Purāṇa. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyābhushana, 3 Fasciculi, ...	1 14
Chhandah Sutra of Pingala Achārya. 2 fasc. ...	1 4
The Taittiriya Prātisākhya. Edited by Babu Rājendralāla Mitra. 2 fasc., ...	1 4
Gobhiliya Grihya Sutra with a commentary by the Editor, Pandit Chandrakānta Tarkalankar. 2 fasc., ...	1 4
Sāma Veda Saṅhita with the commentary of Sayana Achārya. Edited by Paṇḍit Satyavrata Sāmasrami, 5 fasc., ..	3 2
Chaturvarga Chintāmani by Hemādri. Edited by Paṇḍit. Bharata Chandra Siromani, 5 fasc., ...	3 2
Atharvanopanishad No. 249. ...	0 10
<i>English Translations complete, demi 8vo.</i>	
An English Translation of the Brihad A'raṇyaka Upanishad, and Commentary. By Dr. E. Röer, 3 Fasciculi, ...	1 14
An English Translation of Chhāndogya Upanishad, by Babu Rājendralāla Mitra. 2 Fasciculi, ...	1 4
An English Translation of the Taittiriya, Aittarēya, Svetāśvatara. Kēna, Īśa, Katha, Muṇḍka and Māṇḍukya Upanishads, by Dr. E. Röer. 2 Fasciculi, ..	1 4
The Sūrya-Sidhānta, translated by Paṇḍita Bāpū Deva Śāstri. 1 Fasciculus, ...	0 10
The Siddhānta Siromani, translated by the late Lancelot Wilkinson, Esq. C. S., and revised by Paṇḍita Bāpū Deva Śāstri. 2 Fasciculi, ...	1 4
A Translation of the Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, by Dr. Ballantyne, published 2 Fasciculi, ...	1 4

English Translation in progress, demi 8vo.

Sáhitya Darpaṇa or Mirror of Composition, a treatise on Literary criticism by Visvanátha Kavirája. Translated into English by Babu Pramadádas Mitra. 3 Fasciculi, — — —	1	14
The Brahma Sutra with the commentary of Sankar Achárya. Translated into English by Rev. K. M. Banerjea, No. 214, — — —	1	0
Aini Akbari English 6 fasz., — — —	10	8

B. MISCELLANEOUS.

One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal, —	750	0
Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII. for 1842, to Vol. XXXVI. for the 1867, except Vols. XXIII, XXIV. and XXIX. prices as per title page.		
Asiatic Researches, from Vols. VI to XII. and Vols. XVII. to XX., each at., — — — — —	10	0
Ditto ditto Index, — — — — —	5	0
Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, By Rájendralála Mitra. 1856, — — —	3	0
———— of the Sanskrit Books and MSS. of the Asiatic Society, — — —	1	0
———— of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, — — —	1	0
———— of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c. in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M.D., F. R. S. and H. S., — — —	2	0
———— of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society, by W. Theobald, Esq., Jr., — — —	3	0
———— of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., — — —	3	0
Harivansa, 563 pages, royal 4to., — — —	3	0
Mahábhárata. Vols. 3rd and 4th, royal, 4to., and Index, — — —	40	0
Rájataranginí, 440 pages, 4to., — — —	4	0
Csoma's Tibetan Grammar, — — —	8	0
———— Dictionary, — — —	10	0
Vedánta-Sára, translated by Dr. E. Roer., — — —	0	8
Puraná Sangraha, edited by the Rev. K. M. Banerjea, No. I., — — —	1	0

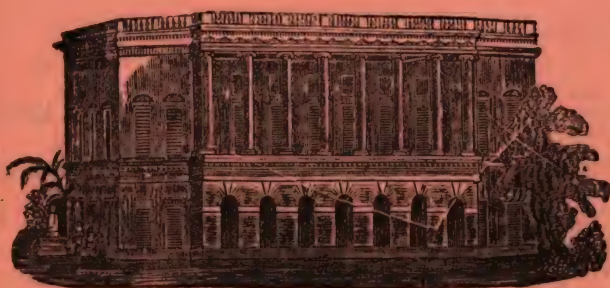
1 — PRIVATE PUBLICATIONS.

Wise's Hindu System of Medicine, — — —	9	0
The pilgrimage of Fa Hian, — — —	5	0
Lassen's Bactrian Coins, by Dr. Edward Roer, — — —	5	0
Meng Tseu, in Latin, by Stanislaus Julien. Two parts in one vol., — — —	6	0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson, — — —	3	0
History of the Afghans, Pt. I., by Dorn, — — —	5	0
Examination and Analysis of Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, — — —	2	0
Low's Siamese Grammar, — — —	2	0
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis, F.R.S., — — —	1	8
Dictionarium Anamittico-Latinum, by A. J. L. Tabard, — — —	14	0
Blank Vocabulary for Ethnographical purposes, — — —	1	0
Collection of Oriental Proverbs, by Thomas Roebuck, — — —	2	0
Mataparikhá, — — —	0	8
Travels of Macarius, Pt. I., by F. C. Balfour, — — —	4	0
Contributions towards an Index to Indian Bibliography, F. Hall, — — —	2	0
Outlines of Indian Philology, by J. Beames, — — —	2	8
Translations from the Tárikh Firuzshahí, — — —	1	8

N. B.—For Arabic, Persian and Urdu works vide the covers of the Persian series.

(15)

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 307.

पिङ्गलच्छन्दःछत्रम् ।
CHHANDAH SÚTRA
OF
PINGALA ÁCHÁRYA.
WITH THE
COMMENTARY OF HALÁYUDHA.
EDITED BY
PANDITA VIŚVANÁTHA ŚÁSTRÍ.
FASCICULUS III.
~~—~~
CALCUTTA.
PRINTED AT THE GANES'Á PRESS.
1874.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. BIBLIOTHECA INDICA.

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos. 1 to 230 demi 8vo.

	Rs.	As.
The first two Lectures of the Sañhitá of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	2	8
Uttara Naishadha Charita, by S'ri Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Röer. 12 Fasciculi,	7	8
Chaitanya Chandrodaya Nāṭaka, by Kavikarṇapura. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. 3 Fasciculi,	1	14
Vásavadattá, by Subandhu, with its commentary entitled Darpaṇa. Edited by Professor F. E. Hall, M. A. 3 Fasciculi, ..	1	14
The Márkaṇḍeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 7 Fasciculi,	6	4
The Elements of Polity, by Kámandaki. Edited by Rájendralála Mitra. 3 Fasciculi,	1	14

New Series, Nos. 1 to 268, demi 8vo.

The S'rauta S'útra of A'svaláyana, with the Commentary of Gárgya Náráyana. Edited by Paṇḍita Rámanáráyana Vidyaratna. 10 Fasciculi,	6	4
The Sañkara Vijaya of Anantánanda Giri. Edited by Paṇḍita Jayanáráyana Tarkapañchánana. 3 Fasciculi, ..	1	14
Vais'eshika Darśana, with the Commentaries of Sañkara Mísra &c. Edited by Paṇḍita Jayanáráyana Tarkapañchánana. 5 Fasciculi,	3	2
The Nyáya Darśana of Gotama, with the Commentary of Vátsyáyana Edited by Paṇḍita Jayanáráyana Tarkapañchánana. 3 Fasciculi,	1	14
Páli Grammar, by Káccháyana, Edited by Dr. F. Mason. 2 Fasciculi,	1	4
The Daśa-Rúpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. 3 Fasciculi,	1	14
The Aphorisms of Saṇḍilya, with the commentary of Śvapneśvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D.,	0	10
The Nárada Pañcharátra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 4 Fasciculi,	2	8
The Kaushítaki-Bráhmaṇa-Upanishad with Commentary and a translation by E. B. Cowell, M. A. 2 Fasciculi,	1	4
The Káváyadars'a of S'ri Daṇḍin. Edited with a Commentary by Paṇḍita Premachandra Tarkavágs'á. 5 Fasciculi,	3	2
The Sañkhya Sára of Vijnána Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus,	0	10
The Brihat Sañhitá of Varáha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, 7 Fasciculi,	4	6

(१९६) नवमालिनी ग्जौ भ्याविति ॥ १८ ॥

यस्य पादे नकारजकारभकारयकारा भवन्ति^(१) तद्वृत्तं
नवमालिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः जगणः भगणः दगणः

धवल-यशोऽङ्गुकेन, परिवीता,

नगणः जगणः भगणः दगणः

सकलजनानुराग,-घु ह णा क्ता ।

१, २, ४, ८, ३२ १२८, २५६, ५१२, (८४४)

नगणः जगणः भगणः दगणः

दृढगुणवद्वकौर्त्ति,-कुसुमौघै,-

नगणः जगणः भगणः दगणः

स्तव नवमालिनीव, नृपलक्ष्मीः^(२) ॥

अत्र वसुसमुद्रैर्यतिरित्याम्नायः ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥

उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तदशाधिकपञ्चशततमो भेदो वाङ्मिनीतिनाम्ना प्रसिद्धः ।
अत्र पादस्य सप्तमे द्वादशेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या । सदैवेत्यत्र वकारस्य गन्ते इति
मुक्त्वातिदेशः ।

१ नगणजगणौ भगणदगणौ च भवत इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकमवशततमो भेदो नवमालिनीति-
नाम्ना ख्यातः । नवमालिकेति वृत्तरत्नाकरम् । अत्र पादस्य अष्टमे द्वादशे चाक्षरे
यतिः कर्त्तव्या ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

इदानीमतिजगतीशर्कथ्यतिशर्कथ्यष्टिरत्वष्टिर्घृतिरतिधृति-
 शेति सप्त अतिछन्दांसि^(१) एकैकपादाक्षरवृद्ध्या क्रमेणोद्-
 गीयन्ते^(२) । तत्रातिजगत्याम् ।

(२४०) प्रहर्षिणी^(३) स्त्री औ ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पादे मकारनकारजकाररेफगकारा^(४) भवन्ति, तत्
 प्रहर्षिणी^(५) नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः	नगणः	जगणः	रगणः	गु०
उत्तुङ्ग-	स्तन	क ल श	इ यो न्न	ता ङ्गी,
	८, १६, ३२, ६४,	२५६,	१०२४	(१४०९)

मगणः	नगणः	जगणः	रगणः	गु०
लोलाक्षी,	विपुलनितम्बशालिनी	च ।		

१ चतुर्थाध्याये द्वितीयं द्वितीयमतित इत्यलोक्तानामिति शेषः । अत्र शर्करीत्यत्र
 शर्करी शर्करीति च पाठद्वयं ज्ञेयम् ।

२ क्रमेणो दाष्ट्रियन्त इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३, ५, प्रहर्षिणीति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ मगणनगणौ जगणरगणगकारा इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 विम्बोष्ठी, नरवरमुष्टिमेयमध्या,

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 सा नारी, भवति मनःप्रहर्षिणीति^(१) ॥

(१४१) रुचिरा ज्भौ स्र्जौ ग् चतुर्नवकौ^(२) ॥ २ ॥

ग्रस्य पादे जकारभकारौ सकारजकारौ गकारश्च,^(३) तद्वृत्तं
 रुचिरा नाम । चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०
 मृगत्वचा, रुचि र त रा म्ब र क्रि यः,^(४)
 १ ४ १६, २२, ६४, १२८, ५१२ २०४८ (२८०६)

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०
 कपालभृत्, कपिलजटाग्रपल्लवः ।

१ भवतु मनःप्रहर्षिणी न इति ख० । भवतु मनःप्रहर्षिणी ते इति ग० । भवति
 मनःप्रहर्षिणी न इति पुस्तकान्तरपाठः ।

अतिजगतीह्रन्दसः पादघटकीभूतानां त्रयोदशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे एकशत-
 द्विनवत्यधिकारसहस्रभेदा जायन्ते, तत्र चतुःशतैकाधिकैकसहस्रतमो भेदः प्रहर्षि-
 णीतिनाम्ना ख्यातः ।

२ समुद्रनवकाविति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ जगणभगणौ सगणजगणौ गश्चेति ख० । जगणभगणौ सगणजगणौ गुरुश्चेति
 ग० ।

४ एतन्नरुचिराम्बरक्रिय इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०

ललाटद्वग्, दह नदृणीकृतस्मरः,

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०

पुनातु वः, शिशुशिशिशेखरः शिवः^(१) ॥

(१४२) मत्तमयूरं^(२) म्त्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ॥ ३॥

यस्य पादे मकारतकारौ यकारसकारौ गकारश्च, तद्वृत्तं
मत्तमयूरं नाम^(३) । पूर्वैव यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः तगणः यगणः सगणः गु०

व्यूढोरस्कः, सिंहसमानान त म ध्यः,^(४)
(१६३३) ३२,६४, ५१२,१०२४

मगणः तगणः यगणः सगणः गु०

पीनस्कन्धो, मांसलहस्तायतबाहुः^(५) ।

१ उक्तत्रयोदशक्षरप्रक्षारस्य अष्टशतषडधिकद्विसहस्रतमो भेदो रुचिरेति नाम्ना
ख्यातः । अतिरुचिरेति दृत्तरत्नाकरम् । अत्र पादस्य चतुर्थे नवमेऽक्षरे च यतिः
कर्त्तव्या ।

२ मत्तमयूरेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मगणतमणयगणसगणगकारा भवन्ति, तन्मत्तमयूरा नामेति ख०, ग०, पुस्तका-
न्तरपाठश्च ।

४ सिंहसमानाननदृप्तिरिति ख०, ग० च । सिंहसमानाननदृप्तिरिति पुस्तका-
न्तरपाठः ।

५ सिन्धुरहस्तायतबाहुः इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सगणः तगणः यगणः सगणः गु०
 कम्बुग्रीवः, क्षिग्धशरीरस्तनुलोमा,

सगणः तगणः यगणः सगणः गु०
 भुङ्क्ते राज्यं, मत्तमयूराकृतिनेत्रः^(१) ॥

(२४६) गौरी नौ न्सौ ग्^(२) ॥ ४ ॥

यस्य पादे नकारत्रयं सकारो गकारश्च, सा गौरी^(१) ।
 तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०
 सकलभुव नज ग ण न त पा दा,
 १ २ ४ ८, १६, ३२, ६४, १२८, २५६, ५१२, १०२४ (२०४८)

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०
 निजपदभजनशमितविषादा ।

१ उक्तत्रयोदशाक्षरप्रकारस्य षट्शतवयस्विंशदधिकैकसहस्रतमो भेदो मत्तमय-
 रेतिमान्ना विख्यातः । अत्र पादस्य चतुर्थे नवमेक्षरे च यतिर्विधा ।

२ मूलसूत्रपाठे नेदं सूत्रं पठितम् ।

३ नगणौ नगणसगणौ गुरुश्च तद्गृत्तं गौरीति ख०, पुलकाक्षरपाठश्च ।

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०

विजितसरसिरुचनयनपद्मा

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०

भरतु सकलमिह भवति गौरी(१) ॥

शर्कय्याम्(२) ॥

१ अगति गौरोति पुस्तकान्तरपाठः । ख० ग०. पुस्तके तु भेदमुदाहरणमस्ति । उक्त-
चयोद्देशाच्चरप्रसारस्याद्यत्वारिंशदधिकद्विसहस्रतमो भेदो गौरीतिनाम्ना ख्यातः ।

अतिजगत्यामत्र प्रथ्ये यानि ह्यन्युक्तानि तेषां मध्ये मुद्रितहृत्तरताकरप्रथ्ये गौरी
नास्ति, ततोधिकं क्षमामञ्जुभाषिणीति ह्यन्यमस्ति । सटीकामुद्रितहृत्तरताकरे तु
क्षमाचन्द्रिकामञ्जुभाषिणीचक्षीकावलीति ह्यन्यमस्ति । तथा, तुरगरसयति-
र्ना जतौ गः क्षमा । सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी । नमतरगुरुभिश्चन्द्रिकाश्र-
वडभिः । यमौ रौ विख्याता चक्षरीकावली ग इति । मुद्रितहृत्तमञ्जुधाम् ननततगुरु-
भिश्चन्द्रिकाश्रुतिभिरिति चन्द्रिकालक्षणास्ति । अस्या उत्पत्तिनीति नामान्तरमप्यत्रै
योक्तम् । पुनरत्रैव जगत्यामेतद्प्रथ्ये उक्तानि यानि ह्यन्यानि सन्ति, तानि यथा,
नयुगलसयुगलगौरिति चक्षी । सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता । सजसाः सगौ च
कथितः कलहंसः । भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ ग इति । अत्र प्रबोधिता-
मञ्जुभाषिणीर्नामान्तरं लक्षणात्कमेव । मञ्जुभाषिण्याः सुनन्दिनीति कलहंसस्य
च सिंहनाद इति नामान्तरमप्यत्रैवोक्तम् । परिशिष्टे नन्दिनीति कलहंस-
नामान्तरं । इह नन्दिनी सजससैर्गुरुयुक्तैरिति तल्लक्षणम् । परिशिष्टे जगत्या-
मेभ्योपधिकानि ह्यन्युक्तानि । तानि यथा, नसरयुगसैर्गुरुयुक्तैः । इदं
कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः । उपस्थितमिदं जसौ तौ यदि गुरुः स्यात् । ऋतुमुनि-
यति विद्युन्ननौ तौ गुरुः । जसौ सजौ गौ भवति मञ्जुभाषिणी । कुटजगतिर्नजौ
पञ्चर्तु श्रौ गुरुः, इति । परिशिष्टोक्तेन कन्दुकत्वेन सह भुजङ्गप्रयातस्य मित्रणात्
पूर्ववदुपजातयो बोधाः । मुद्रितामुद्रितहृत्तरताकरयोः क्षमालक्षणे वैलक्षण्यमस्ति ।

२ शर्कय्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

(२४४) असम्बाधा म्त्तौ न्त्तौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे मकारतकारौ नकारसकारौ^(१) गकारौ च भवतः,
तद्दत्तमसम्बाधा नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

सगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
भङ्त्कादुर्गाणि, ऋ म व न म खि लं छि त्वा,
(२०१०) ३२, ६४, १२८, २५६, ५१२, १०२४

सगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
हत्वा तत्सैन्यं, करितुरगबलं हत्वा ।

सगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
येनासम्बाधा, स्थितिरजनि विपक्षाणां,

सगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
सम्बाव्वीनाथः, स जयति नपतिर्मुञ्चः^(२) ॥

१ सगणतगणनगणसगणा इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ षट्पञ्चाशदक्षरं शर्करीत्युक्तत्वाच्छर्करीपादषट्कौभूतानि चतुर्दशाक्षराण्ये-
वोपलभ्यन्ते । तेषां वर्षप्रसारे क्रियमाणे त्रिंशत्चतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रभेदा
भवन्ति । तत्र सप्तदशाधिकद्विसहस्रतमो भेदोऽसम्बाधेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र
पादस्य पञ्चमे नवमेक्षरे च यतिः कर्तव्या । इन्द्रोमञ्जर्यां तस्या मो गो गो नौ मः
शरनवभिरसम्बाधा"-इति विभिन्नलक्षणमस्ति ।

(२४५) अपराजिता नौ सौँ ल्गौ स्वर ष्यः^(१) ॥ ६ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफसकारलकारगकाराश्च,^(२) तद्वृत्त-
मपराजिता^(३) नाम । सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः । ततोदा-
हरणम् ।

नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
फणिपति व ल यं, ज टा म् कु टो ज्व लं,
१, २, ४, ८, १६, ३२, १२८, ५१२, १०२४, (५८२४)४०९६

नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
मनसिजमथनं, त्रिशूलविभूषितम् ।

नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
स्मरसि यदि सखे, शिवं शशिशेखरं.

नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
भवति तव तनुः, परैरपराजिता^(४) ॥

१ स्वरष्य इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नगणौ रगणसगणलकारगकाराश्चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ तदपराजितेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तनुर्जगत्यपराजितेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्ता-
रस्याष्टमस्तचतुर्विंशत्यधिकपञ्चसहस्रतमो भेदोऽपराजितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र
पादस्य सप्तमे चतुर्दशेचाक्षरे यतिर्बोधा ।

(२४६) प्रहरणकलिता नौ भनौ लगौ च ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारो भकारनकारलकारगकाराश्च तद्दृत्तं^(१)
प्रहरणकलिता नाम । चकारात् पूर्वोक्तैव यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
सुरमुनि म नु जै,--रू प चि त च र णां
१,२,४,८, १६, ३२,(८१२८)१२८,१५६,५१२,१०२४,२०४८,४०९६

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
रिपुभयचकित,--त्रिभुवनशरणम्^(२)

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
प्रणमत मद्दिषा,--सुरतनुकुपितां,^(३)

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
प्रहरणकलितां, पशुपतिदयिताम्^(४) ॥

१ नगणौ भगणनगणलकारगकाराश्च भवन्ततीति ल०, गु०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ त्रिभुवनशरणामिति ल०, गु०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ मद्दिषासुरवधकुपितामिति ल०, म०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रकारस्यैकशताष्टाविंशत्यधिकाष्टसहस्रतमो भेदः प्रहरणकलि-
तेतिनाम्ना ख्यातः । प्रहरणकलिकेति हन्दोमञ्जरीदृत्तरत्नाकारोक्तपाठः । अत्रापि
पादस्य सप्तमे चतुर्दशेचरे यतिर्ज्ञेया ।

(२४०) वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे तकारभकारौ जकारौ^(१) गकारौ च, तद्वृत्तं^(२)
वसन्ततिलका नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
उद्धर्षणी^(३) ज न दृ शां स्त न भा र गु र्वी,
४ १६,२२,६४, २५६,५१२, २०४८,(२८३२)

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
नीलोत्पलद्युतिमलिन्नुचलोचना च ।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
सिंचोन्नतत्रिकतटी कुटिलालकान्ता,

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
कान्ता वसन्ततिलका नृपवल्लभाऽसौ^(४) ॥

पादान्ते यतिः ।

१ तगणभगणौ जगणाविति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उद्धर्षिषीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रसारस्य नवशतत्रयस्त्रिंशदधिकद्विसहस्रतमो भेदो वसन्ततिल-
कान्तेनाम्ना ख्यातः । वसन्ततिलकामिति छन्दोमञ्जरी । अत्र यतिस्थलस्यादुक्त-
लात् पादान्ते यतिः कर्तव्या । लोचना चेत्यत्र अकारस्य गन्ते इति मुबलं बोध्यम् ।

(१४८) सिंघोन्नता काश्यपस्य ॥ ९ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन^(१) सिंघो-
न्नता नाम भवति । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(१४९) उद्धर्षणी सैतवस्य ॥ १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्याचार्यस्य मते उर्ध्वणी नाम ।
पूर्वमेवोदाहरणम् ।

अतिशर्कर्याम् ।

१ काश्यपमते इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । काश्यपस्य मते इति ग० ।

काश्यपेनाचार्येण वसन्ततिलका सिंघोन्नतनाम्ना व्यवह्रियते । सिंघोन्नतेति
च्छन्दोमञ्जरी । सैतवनेनाचार्येणैव वसन्ततिलका उद्धर्षणीतिनाम्ना व्यवह्रियते ।
अतएव वसन्ततिलकाया एकस्मिन्नेवोदाहरणे सिंघोन्नताङ्गवशीवसन्ततिलकेति यीहि
नामानि निवेशितानि सन्ति । मञ्जव्यसटोकट्टनत्ताकरे तु काश्यपमते सिंघोन्नत-
मिति नाम स्थापितं । पुनरत्रैव रामेण सेयमुदिता मधुमाधवीति सूत्रान्तरमस्ति ।
अत्र ट्टनत्ताकरट्टोकायां 'शोभावतीत्यन्व' इत्युक्तम् । तथाहि वसन्ततिलकाया मता-
न्तरलभ्यानि सिंघोन्नतोद्धर्षणीमधुमाधवीशोभावतीति चत्वारि नामानि भवन्ति ।
शर्कर्यामत्र ग्रन्थे यानि ट्टनान्युक्तानि, ततोधिकं मुद्रितट्टनत्ताकर एतद् ट्टनद्वय-
मस्ति । तद्यथा, इन्दुवदना भजनमैः समुद्रयुग्मैः । द्विःसप्तच्छिदलोला मञ्जौ
शौ गौ चरणे चेदिति । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्याम् एतद् ट्टनद्वयमधिकमस्ति । तद्यथा,
सातो गो मो गौ यदि जदिता वासन्तीयम् । खरभिदि यदि नौ नौ च मान्दीमुञ्जी
गौ इति । ट्टनत्ताकरपरिशिष्टे तु एतदतिरिक्तान्यपि ट्टनान्युक्तानि, तानि यथा,
मनतजमुद्गैः सप्तयतिर्नदी स्यात् । लक्ष्मीरत्नविरामा मञ्जौ तनमुद्रयुग्मम् ।
चिनममगिति वसुधति सुपविचम् । मध्यक्षामा युग्दशविरमा शौ न्यौ गौ । मज-
भजला गुद्व भवति प्रमदा । सजमा यजौ गिति शरपहैर्मञ्जरो । मजभजमैर्गुद्व

(१५०) चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ॥ ११ ॥

यस्य पादे नकाराद्यत्वारः^(१) सकारश्च, तच्चन्द्रावर्त्ता नाम^(२) ।
तत्रोदाहरणम् ।

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
पटुजव प व न-च लि त ज ल ल ह री,
१,२,४,८,१६,३२,६४,१२८,२५६,५१२,१०२४,२०४८,४०९६,८१९२ १६३८४

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
तरलितविद्ग, निचयखरवमुखरम्^(३) ।

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
विकसितकमल, सुरभिष्णुचि सलिलं,

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
विचरति पथिक, मनसि शरदि सरः^(४) ॥

अत्र स्वरैर्वसुभिश्च यतिरित्यान्नायः ॥

वसुषट् कुमारो । नरनरैर्लंगौ च रचितं सुकेसरम् । भौ न्यौ लंगौ चेदिह भवति
च चन्द्रौरसः । वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् । चक्रपदमिह
मनजलगुहभिः, इति । सुद्वितच्छन्दोमञ्जर्यान्, मतनमगगघटितं वासन्तीलक्षकमस्ति ।
अन्यदातिजगत्यधिकारे पठितया मञ्जुभाषिण्या सह शर्कर्यधिकारे परिशिष्टोक्तया
मञ्जर्या मित्रशाब्दिषमाक्षरधर्मिकाः पूर्ववदुपजातयो बोध्याः ।

१ नगणाद्यत्वार इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तद्दृत्तं चन्द्रावर्त्ता नामेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ विद्गनिवन्दरवमुखरमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ षष्ठ्यक्षरमतिशर्करीत्युक्तत्वादिशर्कर्याः षष्ठ्यक्षरः पाद उपलभ्यते । तस्य

(१५१) मालसुनवकौ चेत् ॥ १२ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता माला नाम भवति, यदा षष्ठे नवमे च वर्णे^(१)
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

नवविकसित, -कुवलयदलनयने,
निशमय नव, -जलधरमिह गगणे ।
अपनय रूप, -मुपसर मम सचिवं,
यदिरतिसुख, -मभिलषसि वज्रविधम्^(२) ॥

(१५२) मणिगुणनिकरो वस्वृषयः ॥ १३ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता मणिगुणनिकरो नाम भवति, यदा अष्टभिः
सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

वर्षप्रसारनियमेन प्रसारे कृते सप्तशताष्टपष्टाधिकद्वादशसहस्रभेदा जायन्ते । तच्च
तिश्रतस्तुरशीत्यधिकषोडशसहस्रतमो भेदश्चन्द्रावर्त्तेति नाम्ना ख्यातः । अचैक-
गुरुके पादे चन्द्रावर्त्तेति नाम प्रवेष्टुमशक्यमिति न प्रवेशितम् । अतएव दत्तरत्नाक-
रादावस्थाः शशिकलेति नाम ख्यापितम् ।

१ षष्ठे वर्णे नवमे चेति अ०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अथ चन्द्रावर्त्तालक्ष्यं समस्तं वर्त्तते । परन्तु च प्रथमं पादस्य षष्ठे ततो नवमे
च वक्ष्यतिर्भवतीति विशेषः । एतेन गुरुभेदव्यतिभेदेऽपि नामभेदो भवतीति
सूचितम् । मास्तेतिनाम्नः द्विगुर्वक्षरवले नैकगुरुकैतदुदाहरणपादे प्रवेष्टुमशक्यत्वाद्
तत् प्रवेशितमथ । अतएवास्या अन्यपन्थकर्तृभिः अगिति नामान्तरं ख्यापितम् ।
एवं मणिगुणनिकरेऽपि चन्द्रावर्त्तालक्ष्यं समस्तं वर्त्तते, परन्तु च पादस्य प्रथमसहस्रे
ततः सप्तमेक्षरे यतिर्भवतीति विशेषः । यतिभेदेन नामभेदोऽपि ज्ञातव्यः ।

कथमपि निपतितः-मतिमहति पदे,
 नरमनुसरसि न, फलमनुपचितम् ।
 अपि वरयुवतिषु, कुचतटनिहतः,
 स्पृशति न वपुरिह, मणिगुणनिकरः ॥

(१५९) मालिनी नौ म्यौ य्^(१) ॥ १४ ॥

यस्य पादे नकारो मकारयकारो यकारश्च भवति, तद्वृत्त^(१)
 मालिनी नाम, यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिः^(१) । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

अतिविपुलललाटं, पीवरारः कपाटं,

१ २ ४ ८, १६, ३२ (४६०२, ५१२ ४८६

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

सुघटितदशनोष्ठं, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

पुरुषमशनिलेखा, -लक्षणं वीरलक्ष्मी,

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

रतिसुरभियशोभि, -मालिनी चाभ्युपैति^(४) ॥

अष्टौ ।

१ म्यौ य् चेति ख० । म्यौ य् च वस्तुपय इति ग० ।

२ पादे नगणो मगणो यगणो च तद्वृत्तमिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ पूर्वव यतिरिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ वाभ्युपैतीति ख० ग० च । उक्तपद्यदशाक्षरप्रकारस्य षट्शतद्विशतस्युत्तरस्यतुः-

(१५४) ऋषभगजविलसितं धौ नौ न्गौ खरनवकौ ॥१४॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकाराखयो गकारश्च तद्वृत्तं^(१)
 ऋषभगजविलसितं नाम । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ॥ ततोदा-
 हरणम् ।

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०

आयतवाङ्मण्ड, - मु प चि त पृ थु ह द यं,

२ ४ १६ ६४ १२८ २५६ ५१२ १०२४ २०४८ ४०९६, ८१९२, १६३८४, ३२७२२७

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०

पीनकटिप्रदेशः - ऋषभगजविलसितम् ।

सहस्रतमो भेदो मालिनीति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादस्य ऋषभे पञ्चदशे चरे च यतिर्बोधा ।

अतिशर्कर्यामत्र यानि हतान्युक्तानि मुद्रितहतरत्नाकरे ततोधिकमेतानि हतानि सन्ति, तानि यथा, भवति नञौ भञौ रसहितौ प्रभट्टकम् । सजना नञौ शरदश- यतिरियमेला । औ म्यौ थाम्नौ भवेतां सप्ताष्टभिसुन्दलेला इति । एतत्परिशिष्टे तु प्रभट्टकस्य सुन्दलेकमिति नाम स्थापितम् । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्याम इतोधिकान्ये- नानि हतानि सन्ति, तानि यथा, एकन्यून्यौ विद्युन्मासापादौ चेल्लीसाखेलः । विपिन- तिलकं बसन्तरेफद्युगमैर्भवेत् । नूषकं समानिकापदद्वयं विनात्मिमम् । खिन्ना नाम च्छन्दश्चिन्तयेत् तयो मा यकारौ इति । हतरत्नाकरपरिशिष्टे लीसाखेलस्य कामत्रीडेति नाम स्थापितम् । इतोप्यधिकानि हतरत्नाकरपरिशिष्टे उक्तानि हतानि यथा, ननतभरकृताष्टसुरैरुपमास्त्रिणी । ऋषभाख्यमेतदुद्धितं सजसाः सयौ चेत् । विपि- नतिलकं मसन्तरेफद्युगमैर्भवेत् । कथयन्ति मानसहंसनाम सञौ जभर् । सगसैः शिववन्नमितैर्गदिता नस्त्रिणी । शंस निश्रिपासकमिदं भजसनाश्च । रन्द्रकान्ताभिधा रौ मः सौ विरामः खटाष्टाविति । अत्र तोटकमस्त्रिन्योर्भन्त्रयाद्विषमाक्षरवर्जिकाः पूर्ववदुपजातयो बोधाः ।

१ भगणरगणौ नगणाखयो गकारश्च भवति तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०

वीरमुदारसत्व, - मतिप्रयगुणरसिकं,

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०

श्रीरतिचञ्चलापि, न परिचरति पुरुषम्^(१) ॥

अत्यष्टौ ।

१ चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिरित्युक्त्वा नाष्टेः षोडशक्षरः पादो भवति । तस्य वर्षप्रसार-
नियमेन प्रक्षारे कृते सर्वगुर्वादि सर्वलघुनाः पञ्चशतषट्त्रिंशदधिकपञ्चषष्टिसहस्र
भेदा जायन्ते । तत्र सप्रशतसप्तविंशदधिकद्वाविंशत्यहसतमो भेद षट्षभगज-
विलसितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य सप्तमे षोडशेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।
गजतुरगविलसितमित्यन्वेष नामान्तरमस्य ।

अष्टावच यच्छन्दः कथितं ततोधिकं मुद्रितहतरताकरे हतमेकमुक्तम्,
तद्यथा, नजभजरैः सदा भवन्त वायिनो गयुक्तरिति । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्यान्तु-
तदधिकानि हतान्युक्तानि यथा, चिचसञ्जमौरितं समानिकापदद्वयं तु ।
भात् समतनगैरहच्छेदे स्यादित्थं चकित्ता । औ नो औ गो मदनललिता
वेदेः षड्भुभिः । यमो नः सौ गश्च प्रवरललितं नाम हतम् । द्विगुणितवसुलघुभि-
रचलधृतिरिह । गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा । इति । हतरत्नाकरपरिच्छे-
तु भः समभनगा यस्यां साष्टच्छिद्वि चकितेति चकितालचणं । इतोप्यधिकानि
हतानि हतरताकरपरिच्छेदे प्रोक्तानि, यथा, चिचसञ्जमौरितं रजौ रजौ रगौ च
हतम् । जतौ जतौ ततो जगौ च पञ्चवामरं वदेत् । सङ्घ्यिता भरौ नरनगाश्च धीरल-
लिता । पञ्चभकारयुताश्च गतिर्यदि चान्तगुणः । नजरभमेन जेन च स्यान्मणिकरपलता ।
यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यन्तद्रूपं नाभ । वेदाङ्गैर्मदनललिता को भो नमलसाः ।
भो रथना नगौ च यस्यां वयुवतिरियम् इति । लघुगुर्वादिर्नरन्तरं यदा स पञ्च-
वामरम् । पञ्चभकारयुताश्च गतिर्यदि चान्तगुणः । इति सूत्रद्वयं भङ्गव्यामुद्रित-
सटोकहतरत्नाकरे अष्टाधिकारे मूल एव पठितम् । एतेषां मूलवदुद्दिष्टक्रियाठ-
सारेण प्रक्षारभेदसङ्ख्यानिर्देशः करणीयः । अतिशर्कर्यधिकारे परिशिष्टोक्तेन
सुखेलकहतेन सह अष्टाधिकारे छन्दोमञ्जर्युक्तस्य गरुडरुतहतस्य भिन्नत्वात् पूर्व-
वद्विषयाक्षरभिनिका उपजातयो बोद्धव्याः ।

अत्यष्टौ ।

(१५५) हरिणो ङसौ स्त्री सौ गृत्समुद्रक्षयः १) ॥१५॥

यस्य पादे नकारसकारमकाररेफाः सकारलकारगकाराश्च, (१)
तद्वृत्तं हरिणो नाम । षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदा-
हरणम् ।

कुबलयदल, श्यामा पीनो, न्नतस्तनशालिनी,
चकितहरिणी, नेत्रच्छाया, -मलिञ्जु, चलोचना ।
मनमिजधनु, ज्यनिर्घोषै, -रिव श्रुतिपेशलै,
मनसि ललना, लीलालापैः, करोति ममोत्सवम् ॥
एतदृषभविलसितमित्यपरे ।

(१५६) पृथ्वी ज्सौ ज्सौ यौ ग् वसुनवकौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे जकारसकारो पुनस्तौ यकारलकारगकाराश्च,
तद्वृत्तं पृथ्वी नाम (१) । अष्टभिर्नवभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

क्षताः समिति शत्रव, -स्त्रिभुवने प्रकीर्णं यशः,
व्रतश्च गुणिनां गृहे, निरवधिर्महानुत्सवः ।

१ रससमुद्रक्षय इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ नगससगसमससरगससगसलकारगकाराश्चेति ख०, ग० च ।

नकारसकारमकाररकारसकारलकारगकाराश्च भवन्तीति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ जगससगथौ पुनर्जगससगथौ यगसलकारगकाराश्च तत् पृथ्वी नामेति ख०,
पुस्तकान्तरपाठश्च ।

धन्यानामेताः, कुसुमितलताः, वेष्टितोत्फुल्लवृक्षाः,
 सीत्कण्ठं कूजत्, -परभृतकला, -लाप^(१) कोलाहलिन्यः ।
 मध्वादौ माद्यन्, -मधुकरकलोद्गीतझङ्काररम्या^(२)
 ग्रामान्तःस्रोतः, -परिसरभुवः, प्रीतिमुत्पादयन्ति ॥

अतिष्ठती ।

(११) शार्दूलविक्रीडितं मसौ जसौ तौ गादित्यच्छषयः॥२१॥

यस्य पादे मकारसकारौ जकारसकारौ तकारौ गकारश्च-
 भवति, तद्वत्तं^(१) शार्दूलविक्रीडितं नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च
 यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

कम्बुध्रीवमुदयवाज्जशिखरं, रक्तान्तदोर्ध्वक्षणां,
 शालप्रांशुशरीरमायतभुजं, विस्तीर्णवक्षःस्थलम् ।
 कीलस्कन्धमनुद्धतं^(२) परिजने, गम्भीरसत्यस्वरं^(३)
 राज्यश्रीः समुपैति वीरपुरुषं, शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इदानीं कृतिः प्रकृतिराकृतिः विकृतिः संकृतिरतिकृति-
 कृत्कृतिश्चेति^(४) सप्तकृतयः क्रमेणैकाच्चरसद्वयोदाह्रियन्ते ॥

१ परभृतकुलासापेति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ मधुकरकुलोद्गीतझङ्कारम्येति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ नगणसगणौ जगणसगणौ तगणौ गकारश्च तदिति पुलकान्तरपाठः ।

४ कालस्कन्धसमद्धतमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ गम्भीरसिंहस्वरमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

६ संकृतिरभिकृतिश्चेतीति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

तत्र क्तौ ।

(१११) सुवदना म्रौ भ्नौ य्भौ ल्गावृषिस्वरत्तवः ॥२२॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारयकारभकारलकारगकारा भवन्ति तद्वृत्तं^(१) सुवदना नाम । सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या पौनोद्गादतुङ्ग, -स्तनजघनघना, भोगालसगति, -
र्यस्याः कर्णावतंसो, -त्यलरुचिजयिनी, दीर्घं च नयने ।
श्यामा सीमन्तिनीनां, तिलकमिव मुखे, या च त्रिभुवने,
सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे, नयनपथमसौ, देवात् सुवदना ॥

(१११) ग्लिति वृत्तम् ॥ २३ ॥

यस्य पादे गकारलकाराः क्रमेण भवन्ति तद्वृत्तं नाम वृत्तम्^(१) । कृतिप्रकारेण^(२) यावद्भिवेव विंगत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावतां^(३) ग्हां ग्रहणम्^(४) । तत्रोदाहरणम् ।

जन्तुमात्रदुःखकारि कर्मन् निर्मितं भवत्यनर्थहेतु
तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

१ मकाररेफभकारनकारयकारभकारलकारगकाराश्च तदिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ तद्वृत्तं वृत्तं नामेति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ कृतिप्रकारेण इति ग० ।

४ तावतामेवेति ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ ग्रहणं विंगत्या गुरुभिर्लघुभिश्चेति ग० ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण
वृत्तमेतदुत्तमं^(१) मद्भाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

प्राकृतो ।

(२१७) स्रग्धरा स्त्री स्त्री यौ य् त्रिः सप्तकाः ॥ २४ ॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारास्त्रयश्च यकारा भवन्ति
तद्दृत्तं^(१) स्रग्धरा नाम । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः ॥
तत्रोदाहरणम् ।

रेखा भ्रूः शुभ्रदन्त, द्युतिहसितशर, चन्द्रिकाचारुमूर्त्ति,
र्माद्यन्मातङ्गलीला, गतिरतिविपुला, भोगतुङ्गस्तनी या ।
रम्भास्तम्भोपमोह, रलिमलिनघन, स्निग्धधम्मिस्त्रहस्ता,
विम्बोष्ठो रक्तकण्ठो, दिशतु रतिसुखं, स्रग्धरा सुन्दरीयम् ॥

प्राकृतो ।

(२१५) मद्रकं भ्रौ स्त्री न्नी ङ्गी दिगादित्याः ॥ २५ ॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकाररेफौ पुनर्नकाररेफौ नकार-
गकारौ^(४) च भवतस्तद्दृत्तं मद्रकं नाम । दशभिर्द्वाशभिश्च
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ दृत्तमुत्तममिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ सदा हितायेति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ नगशरगणभगणनगकाखयश्च यगकास्तदिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ भगशरगणौ नगशरगणौ पुनर्नगशरगणौ नगशरगकारौ इति पुलकान्तरपाठः ।

मद्रकगौतिभिः स्रष्टदपि, स्तुवन्ति भवाय भवन्तमभवं,
भक्तिभरावनम्रशिरसः, प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ।
ते परमेश्वरस्य पदवी, मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,
मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुन,र्मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥

विक्रतो ।

(१९९) अश्वललितं ङ्जौ भ्जौ भ्जौ भौ श्रुद्रादित्याः ॥२६॥

यस्य पादे नकारजकारौ भकारजकारौ पुनर्भकारजकारौ
भकारलकारौ गकारश्च^(१) तद्दत्तमश्वललितं नाम । एका-
दशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

पवनविधूतवीचिचपलं, विलोकयति जौवितं तनुभृतां,
वपुरपि क्षीयमानमनशं, जरावनितया वशीकृतमिदं ।
सपदि निपीडनव्यतिकरं, यमादिव नराधिपान्नरपशुः,
परवनितामवेक्ष्य कुरुते, तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥

(२००) मत्ताक्रीडा मौ त्नी नौ नौ म्वसुपञ्चदशकौ ॥२७॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारचतुष्कं लकारगकारौ च^(२)
तद्दत्तं मत्ताक्रीडा नाम । अष्टाभिः पञ्चदशभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

(१) मगञ्जमचौ भगञ्जमचौ पुनर्भगञ्जमचौ भगञ्जो लकारगकारौ च भवत
इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ मञ्चौ तञ्चौ मञ्चाञ्जकारौ लकारगकारौ चेति म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

द्वयं मद्यं पीत्वा नारी, स्वलितगतिरतिशयरसिकहृदया,
 मत्ताक्रीडालोलैरङ्गैः, मृदमखिलविटजनमनसि कुरुते ।
 वीतक्रीडाश्लीलालापैः^(१) श्रवणसुखसुभगसुललितवचना,
 नृत्यैर्गौतैर्भूर्विचेपैः, कलमणितविविधविहङ्गकुलरुतैः ॥

सङ्गृह्यते ।

(१५) तन्वी भूतौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥२८॥

यस्य पादे भकारतकारनकारसकारा भकारौ नकारयकारौ
 च^(१) तद्गृह्यते तन्वी नाम । पञ्चसु सप्तसु द्वादशसु च यतिः ॥
 तत्रोदाहरणम् ।

चन्द्रमुखी सुन्दरघनजघना, कुन्दसमानशिखरदशना या,
 निष्कलवोणा, अतिसुखवचना, त्रस्तकुरङ्गतारलनयनान्ता^(२) ॥
 निर्मुखपीनोन्नतकुचकलसा, मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा,^(३)
 निर्भरलीला^(४) निधुवनविषये^(५) मुञ्जनरेन्द्र भवतु तव तन्वी ॥
 अभिज्ञता ।

१ वीतक्रीडाश्लीलालापैरिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ भगवतगणौ नगणसगणौ भगवौ नगणयगणौ च भवत इति ग०, पुस्तकान्तर-
 पाठश्च ।

३ जघना चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ स्वलितगमना चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ निर्जलोलेति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ निधुवनविषये इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१९९) क्रीञ्चपदा भौ स्मौ नौ नौ गभूतेन्द्रियवस्त्रुषयः ॥२९॥

यत्र पादे भकारमकारसकारभकारा नकाराश्च चत्वारो^(१)
गकारश्च भवति, तद्वृत्तं क्रीञ्चपदा नाम । पञ्चभिः पञ्चभिरष्टभिः
सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या कपिलाक्षी, पिङ्गलकेशी, कलिश्चिरनुदिन, मनु-
नयकठिना,

दोर्घतराभिः, स्थूलशिराभिः, परिवृत्तवपुरति, शय-
कुटिलगतिः ।

आयतजङ्घा, निम्नकपोला, लघुतरकुचयुग, परिचित-
हृदया,

सा परिचार्या, क्रीञ्चपदा स्त्री, ध्रुवमिह निरवधि,
सुखमभिलषता ॥

उत्कृता ।

(१००) भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्रौ नौ सौ ल्गौ वसुरुद्र-
क्षयः ॥ ३० ॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारौ नकारौ रेफसकारौ

१ भगवत्समसौ समसभगसौ भगवत्सञ्चार इति पुलकान्तपाठः । भगवत्सः नञ-
ञ्चार इति च० ।

लकारगकारौ च^(१) तद्वृत्तं भुजङ्गविजृम्भितं नाम । अष्टभिरेका-
दशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

ये सन्नद्धानेकानोकैः, नरतुरगकरिपरिवृतैः, समं तव
शत्रवो,

युद्धश्रद्दालुब्धात्मानः, -स्त्वदभिमुखमपगतभियः, -पतन्ति
धृतायुधाः ।

ते त्वां दृष्ट्वा सङ्ग्रामाग्रै, तुङ्गिगनृप कृपणमनसः,
फलन्ति^(२) दिगन्तरं

किं वा सोढुं शक्यन्ते कैः, -बन्धभिरपि सविषविषमं,
भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तं ।

ध्यानैकाग्रा लम्बा दृष्टिः,^(३) कमलमुखि लुलितमलकं,
करे स्थितमाननं,

चिन्ताशक्ता शून्या बुद्धिः, -द्विरदगतिपतितरसना, तनु-
स्तनानां गता ।

१ मगधौ तगहनगणौ पुनर्नगणौ रगहसगणौ लकारगकारौ च भवत इति
ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ कृपणमनसश्चलन्ति इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ दीना दृष्टरिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

पाण्डुच्छायं चामं वक्त्रं, मदजननि रक्षसि सरसां,^(१)
करोषि न सङ्घां,

को नामायं वम्यो व्याधि,-स्तव,^(२) कथय सुतनु
किमिदं, न खल्वसि नातुरा ॥

(१०५) अपवाचको स्त्री नौ नौ न्साँ गौ नवर्त्तुरसे-
न्द्रियाणि^(३) ॥ ३१ ॥

यस्य पादे मकारः षष्ठकाराः सकारो गकारौ च^(४) तद्वृत्त-
मपवाचको नाम । नवसु षट्सु षट्सु पञ्चसु च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

श्रीकण्ठं त्रिपुरदहन,-ममृतकिरण,-सकलकलित,-
शिरसं रुद्रं,

भूतेशं दत्तमुनिमख,-मखिलभुवन,-नमितचरण,-युग-
मीशानम् ।

सर्व्वेशं वृषभगमन,-महिपतिव्रत,-बलयरुचिर,-कर-
मारार्थं,

तं वन्दे भवभयभिद,-मभिमत्फल,-वितरणगुरु,-
मुमया युक्तम् ॥

१ रक्षसि रससे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रम्यो व्याधिसवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ नवकर्त्तुरसेन्द्रियाणीति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ मगसो मगसाः षट् सगसो मकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

कृतयः समाप्ताः ॥

(१७९) दण्डको नौ रः ॥ ३२ ॥

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते । यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाच्च सप्त^(१) भवन्ति, दण्डको नाम सः । उत्कृतेः षड्विंशत्यक्षरायाः समनन्तरं दण्डकस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् । सर्वेषां छन्दसामेकैकाक्षरवृद्ध्या प्रवृत्तेः । इत ऊर्द्धं पुनरेकैकरेफवृद्ध्या प्रस्तारः । दण्डको नौ र इति श्रवणात् । तत्रोदाहरणम् ।

इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां
मुनीनां मनोहारिणी,

त्रिदशविजयिवीर्यदृष्टात्^(२) दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण
रामेण संसेविते^(३) ।

जनकयजनभूमिसम्भृतसीमन्तिनोसीमसीतापदस्पर्श-
पूताश्रमं,

भुवननमितपादपद्माभिधानास्त्रिकातीर्थयात्रागता-
नेकसिद्धाकुले ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ नगण्यौ रगणाः सप्तैति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वीर्यदीप्तेति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ संसेवते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०६) प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३३ ॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम^(१) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(१०७) अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३४ ॥

रातमाण्डव्याभ्यां ऋषिभ्यामन्यत्रास्यामिधान-
मेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव सञ्ज्ञा कृतास्य वृत्तस्य ।

रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ।

(१०८) शेषः प्रचित इति ॥ ३५ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रसारः^(२) प्रचित इति सञ्ज्ञां लभते, पूर्वमेकैकक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता । इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम् ।

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः

पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः,

प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैक-
रेफाभिवृद्धया यथेष्टं भवेत् ।

स्वरुचिरचितसञ्ज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्य-
मन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,

१ नाम भवतीति च०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ शेषो दण्डकप्रसार इति पुलकान्तरपाठः ।

भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था
ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति हलायुधव्रजतायां पिङ्गलच्छन्दोद्घोषोऽसौ सप्तमध्यायः ॥

(१०६) अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नीक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते
तद् गाथेति मन्तव्यम् । (१)तत्र त्रिष्टुभिः ।

(१०७) कुङ्मलदन्ती भतौ न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणो गकारौ च भवतस्तद्वृत्तं
कुङ्मलदन्ती नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।
कुङ्मलदन्ती, विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठी, लघुतरमध्या ।
विम्बफलोष्ठी, मृगशिणुनेत्रा, मित्र भवन्तं सुखयतु कान्ता ॥

जगत्याम् ।

(१०८) वरतनुजौ त्रौ षड् रसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ जगण-रगणौ च, तद्वृत्तं वरतनु-
नीम् । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ निम्बलिखितं छन्दजातं वृत्तिकारेणैव कृतं सैतन्मूलायुक्तकेषु दृश्यते ।

अयि विजहीहि, दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभोरुवल्लभम् ।
अरुणकरोद्ग, म एष वत्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

(१७९) जलधरमाला श्री स्त्री समुद्रवसवः ॥ ४ ॥

यस्य पादे मगणभगणौ सगण-मगणौ च भवतस्तद्दृत्तं
जलधरामाला नाम । चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

धत्ते शोभां, कुवलयदान्नः श्यामा,

शैलोत्सङ्ग, जलधरमाला लीना ।

विद्युस्त्रिखा, कनककृतालङ्कारा,

क्रीडासुप्ता, युवतिरिवाङ्के पत्युः ॥

(१८०) गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतस्तद्दृत्तं गौरी नामिति
गाथा । पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

प्रणमति चरणारविन्दद्वयं, त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः ।

सकृदपि मनसैव यः सेवितः, प्रवितरति यथेष्टमष्टौ

गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात् पूर्वञ्च एकैकरेफहृदा नामा-
न्तराणि लभते ।

(१८१) ललना भतौ न्मौ इन्द्रिर्षयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणसंगणौ च भवतस्तद्वत्तं
ललना नाम गाथा । पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या कुचगुर्वी, मृगशिषुनयना, पीननितम्बा, मद-
करिगमना ।

किन्नरकण्ठी, सुरचिरदग्ना, सा तव सौख्यं, वितरतु
ललना ॥

अतिजगत्याम् ।

(१८२) कनकप्रभा र्जौ र्जौ ग् ॥ ७ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ पुनः सगणजगणौ गकारश्च, तद्वत्तं
कनकप्रभा नाम गाथा । पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी,
विपुलस्तनी हरिणशावकेक्षणा ।
इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता
कुरुते न कस्य मदनातुरं मनः ॥

(१८३) कुटिलगतिनौ तौ ग् स्वरत्नवः ॥ ८ ॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति, तद्वत्तं कुटिल-
गतिर्नाम गाथा । सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

अधरकिसलये, कान्तदन्तक्षते,
हरिणशिरोहृशां, नृत्यति भ्रूयुगम् ।
ध्रुवमिदमुचितं, यद्विपत्तौ सता-
मतिकुटिलगतेः, स्थान्महानुत्सवः ॥

शक्यथ्याम् ।

(९८) वरसुन्दरी जम्भौ स्त्री गौ ॥ ९ ॥

यस्य पादे भगणजगणसगणमगणा गकारो च भवत-
स्तद्वत्तं वरसुन्दरी नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

खादुग्निशिरोज्वलसुगन्धिजलपूर्णं,^(१)
वोचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम् ।
हंसकलकूजितमनोहरतटान्तं,
पश्य वरसुन्दरि सरोवरमुदारम् ॥

(९९) कुटिला^(२) स्त्री न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥ १० ॥

यस्य पादे मगणभगणनगणयगणगकारो च भवतस्तद्वत्तं
कुटिला^(२) नाम गाथा । चतुर्भिः षड्भिसुतुर्भिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ खादन्मलसुगन्धिजलैः सुपरिपूर्णेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२,१ कुटिलमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

अध्वस्थानां^(१), जनयति सुख, -मुच्चैः कूजन,
 दात्युचोऽयं, पथि निचुलनि, -तोयोपान्ते ।
 कर्णाटस्त्री, -रतिकुहरित, -तुल्यच्छेदै,
 नादैः कण्ठ, -स्वलनकुटिल, -मन्दावर्तैः ॥

षष्टौ ।

(१८९) शैलशिखा भौ न्भौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

यस्य पादे भगणरगणो नगणभगणो भगणो गकारश्च भवति
 तद्वत्तं शैलशिखा नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च
 यतिः । क्वचित् पादान्ते यतिं पठन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

शैलशिखानि, कुञ्जशयितस्य, चरेः श्रवणे,
 जीर्णनृणं क, -रेण निदधीत,^(२) कपिश्चपलः ।
 शुद्रवधाप, -वादपरिहार, -विनीतमते,
 स्तस्य नताव, -तैव लघुता द्वि, -पयूथभिदः ॥

(१९०) वरयुवती भौ यौ न्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भगणरगणो यगणनगणो नगणो गकारश्च
 भवति, तद्वत्तं वरयुवती नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रो-
 दाहरणम् ।

१ अध्वस्थानामिति पुलकान्तरपाठः ।

२ निदधानीति ग० ।

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,
 पार्व्वणशर्व्वरीशगर्व्वीपद्ममुखकमला ।
 पीननितम्बबिम्बसंवाहनशिथिलगतिः,
 मुञ्जनराधिराज भूयात्तव वरयुवतिः ॥

अत्यष्टौ ।

(१८८) अतिशायिनी सौ उभौ जगौ ग् दिक्स्वराः ॥१३॥

यस्य पादे सगणौ जगणभगणौ जगणो गकारौ च भवत-
 स्तद्वृत्तं अतिशायिनी नाम गाथा । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
 तत्रोदाहरणम् ।

इति धैतपुरन्ध्रमत्सरान्, सरसि मज्जनेन,
 श्रियमाप्तवतेऽतिशायिनी, मपमलाङ्गभासः ।
 अवलोक्य तदैव यादवा, नपरवारिराशेः,
 शिशिरैतररोचिषायपां, ततिषु मङ्क्तुमीषे(१) ॥

(१८९) अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग् ॥१४॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणजगणौ जगणलकारौ गका-
 रश्च भवति, तद्वृत्तमवितथं नाम गाथा भवति । यतिः पादान्ते ।
 तत्रोदाहरणम् ।

श्रुतिपरिपूर्णं^(१) वक्त्रमतिसुन्दरवाग्बिभवं,
 तमखिलं^(२) जैमिनीयमतसागरपारगतम् ।
 अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं,
 पितरमहं नमासि ब्रह्मरूपमुदारमतिम् ॥

(२८०) वस्त्रिन्द्रियसमुद्राञ्चेत् कोकिलकम् ॥ १५ ॥

यस्य पादे पूर्वोक्ता गणा भवन्ति, अष्टाभिः पञ्चभिश्च तुभिः
 यतिभवति, तद्वत् कोकिलकमिति गाथा । तत्रोदाहरणम् ।

नवसच्चकारपुष्प, -मधुनिष्कल, -कण्ठतया,
 मधुरतरस्वरेण, परिकूजति, कोकिलकः ।
 प्रथमककारविद्, -वचनैर्धन, -लुब्धमते,
 तवगमनस्य भङ्ग, -मिव सम्प्रति, कर्तुमनाः ॥

दृती ।

(२८१) विबुधप्रिया सौ जौ भ्रौ वसुदिशः ॥ १६ ॥

यस्य पादे रगणसगणौ जगणौ भगणरगणौ च भवत-
 स्तद्वत् विबुधप्रिया नाम गाथा भवति । अष्टाभिर्दशभिश्च
 यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ श्रुतिपरिपूर्णेति पुलकान्तरपाठः ।

२ प्रमथितेति पुलकान्तरपाठः ।

कुन्दकुड्मलकोमल, द्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता,
 चंसगङ्गदवादिनी, वनिता भवेद्विबुधप्रिया ।
 प्रीवतुङ्गपयोधर, द्वयभारमन्धरगामिनी,
 नेत्रकान्तिविनिर्जित, -श्रवणावतंसितकैरवा ॥

(१९९) नाराचकं नौ सौ रौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणाश्चत्वारो भवन्ति, तद्वृत्तं नाराचकं
 नाम गाथा । दशभिरष्टभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्^(१) ।

रघुपतिरपि जातवेदो, विष्णुद्वां प्रगृह्य प्रियां,
 प्रियसुहृदि विभोषणे, सङ्क्रमय्य श्रियं वैरिणः ।
 रविसुतसहितेन तेना, नुयातः ससैमित्रिणा,
 भुजविजितविमानरत्ना, धिरूढः प्रतस्थे पुरीम ॥

अतिष्ठतो ।

(१९९) विस्मिता य्मौ न्मौ रौ असर्त्तुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्यपादे यगणमगणौ नसगणौ रगणौ गकारश्च भवति,
 तद्वृत्तं विस्मिता नाम गाथा । षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ।
 तत्रोदाहरणम्^(२) ।

१ रघुवशे ।

२ माघे ।

श्रिया जृष्टं दिव्यैः, सपटद्वरवै, रन्वितं पुष्पवर्षैः,
 र्वपुष्टश्चैद्यस्य, क्षणमृषिगणैः, स्तयमानं निरीय ।
 प्रकाशेनाकाशे, दिनकरकरान्, विक्षिपद्दुर्विस्मितासैः,
 नरेन्द्रैरौपेन्द्रैः, वपुरथ विशुः, स्वामभीक्ष्णान्भूवे ॥
 (१८४) शशिवदना ग्जौ भ्जौ ज् ज्ञौ रुद्रदिशः ॥ १८ ॥

यस्य पादे नगणजगणे भगणो जगणास्त्रयो रगणश्च भवति,
 तद्वत्तं शशिवदना नाम गाथा । एकादशभिर्दशभिश्च यतिः ।
 पञ्चकावलीति केचित् । तत्रोदाहरणम् ।

तुरगशताकुलस्य परितः, परमेकतुरङ्गजन्मनः,
 प्रमथितभूमृतः प्रतिपथं, मथितस्य भृशं मद्द्वीभृता ।
 परिचलतो बलानुजबल, -स्य पुरः सततं धृतश्रिय,
 श्विरविगतश्रियो जलनिधे, श्वतदाभवदन्तरं मद्दत्(१) ॥

एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु
 च दृश्यन्ते । विशेषसञ्ज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्द्देशं
 कृत्वा नोक्तानि, तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते । इदानीं प्रस्ता-
 रादीन् प्रत्ययानुपक्रमते । तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिद्धार्थमिका-
 क्षरप्रस्तारपूर्वकं द्वादशरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह ।

(१८५) द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्ठाद् गकारं लिखित्वाऽधस्तात्तकारं विन्यसेदित्येका-
चरप्रस्तारः । तस्य द्विकत्वाद् हो ग्लौ द्विकौ स्थापयेत् । हे
आहृती प्रमाणमनयोरिति द्विकौ । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः
कन्निति कनृप्रत्ययः । ततश्च गकारं ततोऽधस्तात्तकारं लिखित्वा
विस्मष्टार्थमधस्तिर्ययेखां दद्यात् । अधस्ताच्च पूर्व्ववद् गकार-
लकारौ स्थापयेत् । अत्र किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१८६) मिश्री च ॥ २१ ॥

अनेन द्वितीयाचरप्रस्तारं दर्शयति । चकारः पूर्व्वप्रस्तार-
समुच्चयार्थः । द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु^(१)
मिश्री ग्लौ विन्यसेत् । गकारो गकारेण संज्ञिष्टो मिश्र उच्यते^(२) ।
लकारश्च लकारेण । मिश्राविति^(३) गकारलकाराभ्यां प्रत्येक-
मभिसम्बध्यते । इन्हात् परो यः श्रूयत इति न्यायात् । ततश्च प्रथ-
मायामाहृती गकारौ मिश्री स्थापयेत्, द्वितीयायां लकाराविति ।
ततो मध्ये लेखामपनयेत् । एवं चतुःप्रकारो ह्यचरप्रस्तारो
भवति । तद्यथा, गौ ग्लौ ग्लौ लाविति । इदानीं ह्यचरप्रस्तार-
पूर्व्वकमेकैकाचरहृत्तया चरचरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह ।

(१८७) पृथग्ला मिश्राः ॥ २२ ॥

ह्यचरप्रस्तारस्य पूर्व्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं स्थाप-

१ स्थानद्वितीये इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ मिश्रः संज्ञिष्ट उच्यते इति च०, न०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मिश्रावपीति पुस्तकान्तरपाठः ।

यित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमाहत्तो गकारा मित्रा दातव्याः ।
द्वितीयाहत्तो लकारा मित्रास्ततो मध्ये लेखामपनयेत्^(१) ।
एवं त्रिकः प्रस्तारः सिध्यति । पृथगिति विजातीयसंसर्गमाह ।
तेन प्रथमायामाहत्तो न लकारप्रवेशः । द्वितीयायां न गका-
रस्य^(२) । एवं त्रिकप्रस्तारं द्विः स्थापयित्वा^(३) पृथग् ग्वा मित्रा
दातव्याः । इति चतुरक्षरप्रस्तारः । एवं तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरः
प्रस्तारस्तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरो गायत्रीसमहत्तः प्रस्तारः ।

उष्णिगादीनामप्येकैकाक्षरद्वया^(४) अथमेव न्यायः^(५) तत्रेदं
सूत्रं चाक्षरात्^(६) प्रभृति पुनः पुनरावर्त्तनीयं यावदभिमतः
प्रस्तारः ।

(१९८) वसवस्त्रिकाः ॥ २३ ॥

एवं पूर्वोक्ते चाक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते, ते च मका-
रादयः शास्त्रादौ कथिता एव । प्रदर्शनार्थञ्चैतत् । तेन षोडश-
चतुस्का द्वात्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टिर्गायात्रीसम-
हत्तानि सर्वगुरुलघ्वाद्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरमुष्णि-
गादीनामेकैकाक्षराधिक्याद् विस्मयार्थमिदं सूत्रं, प्रस्तारादेव
सङ्ख्यापरिच्छिन्नेः । नष्टहत्तपिरञ्जानार्थमाह ।

१ लकारास्ततो भेदाद्देखामपनयेदिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ लकाररक्षाप्रवेशो द्वितीयायां गकारसोक्तिं पुस्तकान्तरपाठः ।

३ एवं त्रिकं द्विः स्थापयित्वा इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ एकैकाक्षरद्वयेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ अथमेव न्याय इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ चाक्षरत्वात् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१९९) लङ् ॥ २४ ॥

यदैवं विजिज्ञासेत गायत्र्यां समवृत्तं षष्ठं कौटुम्भमिति ।
तदा तमेव षट्सङ्ख्याविशेषमर्चयेत्, तस्मिन्नर्चयित्वा लघुरेको
लभ्यते(१) ते भूमौ विन्यास्याः । इदानीमवशिष्टात् त्रिरिति सङ्-
ख्याविषयत्वादर्थयितुं न शक्यते, तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याह ।

(२००) सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्ध इत्यनुवर्त्तते । विषमसङ्ख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य
ततोऽर्चयेत्, तत्रैको गकारो लभ्यते, तं पूर्वलब्धाक्षकारात् परं
स्थापयेत्(२) । ततो द्विसङ्ख्यावशिष्यते, पुनस्तामर्चयेत्, ततश्चै-
कलकारं दद्यात् । ततश्चैकसङ्ख्यावशिष्यते, तत्र तावत् सैके
गिति लक्षणमावर्त्तनीयं, यावद्वृत्ताक्षराणि षट् पूर्यन्ते । एवं
सङ्ख्यान्तरेऽपि योज्यं उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्यापरिग्रानार्थमाह ।

(२०१) प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ(३) प्रस्तारयेत् । ततस्त-
स्यान्ते यो लकारः सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्रतिलोम्येन
द्विरावर्त्तयेत् । तत्र निराकाराया आवृत्तेरसम्भवात् प्रथमाति-
क्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते । ततश्चैकसङ्ख्याङ्गमन्ध-
लकारस्याधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तस्मादपनीय तत्-

१ लभ्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पूर्ववक्षकाम्बरं स्थापयेदिति ख०, ग० च ।

३ तद्भूमौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

पूर्वस्य वर्णस्याधस्तान्निधाय पुनर्द्विगुणयेत् । पुनस्तदपि पूर्वस्यैव यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्रातिलोभ्येन समाप्यन्ते, तत्र याः सङ्ख्या निष्पद्यन्ते तावतिथं तद् वृत्तमिति । तत्र विशेषमाह ।

(१०९) ततोऽप्येकं जज्ञात् ॥ २७ ॥

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा सङ्ख्या गकारस्थानमापद्यते तदा तां द्विगुणयित्वा ततः सङ्ख्यासमुदायादेकं त्यजेत्, ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वात्तद्वृत्तसङ्ख्या^(१) सिद्ध्यति । प्रस्तारादिना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१०९) द्विरर्द्धे ॥ २८ ॥

अपनीत इत्यध्याहारः । यदा जिज्ञासेत षडक्षरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति, तदा तां छन्दोऽक्षरसङ्ख्यां भूमौ स्थापयित्वा ततोऽर्द्धमपनयेत् । तस्मिन्नपनीते द्वौ लभ्येते । ततस्तां द्विसङ्ख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत् । ततः शेषास्त्रयोऽक्षरसङ्ख्यायां भवन्ति, तेषामर्द्धयितुमशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०४) रूपे शून्यम् ॥ २९ ॥

विषमसङ्ख्यातो रूपमपनीय तस्मिन्नपनीते शून्यं लभ्यते । तत् पूर्वलक्ष्याया द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो द्विसङ्ख्यावशित्वा, ततोऽर्द्धमपनीते पुनर्द्विसङ्ख्या लभ्यते, तां शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततो रूपे शून्यं लभ्यते, तद् द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत् । ततः किं कर्त्तव्यमित्याह ।

१ परिपूर्णा वृत्तसङ्ख्या इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१०५) द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्यात् । तत्र निराकाराया आवृत्ते-
रसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् एकसङ्ख्या लभ्यते ।
तां शून्ये स्थापयित्वा द्विगुणयेत् । ततो द्वौ भवतः । तस्योप-
रिष्टादर्द्धस्थानं द्विसङ्ख्याङ्कं^(१) तदपनीय तस्य स्थाने तं द्वि-
सङ्ख्याङ्कं^(२) स्थापयेत् । अनन्तरमिदं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०६) तावदङ्गे तद्गणितम् ॥ ३१ ॥

यदर्द्धस्थाने^(१) स्थितं सङ्ख्याजातं तत्तावद् गुणितं^(२) कुर्यात् ।
एतदुक्तं भवति, स्वसङ्ख्यैव गुणयितव्यमिति । ततो द्वौ द्वाभ्यां
गुणितौ चत्वारो भवन्ति । तेषामुपरिष्टाच्छून्यस्थानं तत्र ताना-
रोपयेत् । अनन्तरं द्विः शून्य इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति, तान-
प्यर्द्धस्थाने निधाय तावद्गुणान् कुर्यात् । ततोऽष्टावष्टाभिर्गुणि-
ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्रीसमवृत्तानि । अनेनैव न्यायेनाष्टा-
विंशत्यधिकशतमुष्णिहः । षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते^(५) अनुष्टुभः ।
द्वादशोत्तराणि पञ्चशतानि वृहत्याः । चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रं
पङ्क्तेः । अष्टचत्वारिंशदधिके द्वे सहस्रे त्रिष्टुभः । षण्णवत्यधि-

१ द्विसङ्ख्याकमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ तां द्विसङ्ख्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ यतदर्द्धस्थाने इति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तत्तावद्गुणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

कानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः । एवमतिच्छन्दसां क्षतीनाञ्च
द्रष्टव्यम् ।

(१००) द्विद्वूनन्तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

गायत्रादिवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामूनं कुर्यात् ।
तत्तदन्तानां परिमाणं भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या द्विगुणिता
तत्पर्यन्तानां पूर्वधामेकाक्षरप्रभृतीनां सङ्ख्या भवतीत्यर्थः ।

(१०१) परेण पूर्णम् ॥ १६ ॥

तदेतत्^(१) छन्दोवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणितं पूर्णमेव^(२) स्थाप-
यितव्यं न हूनं । परे छन्दसि जिज्ञासिते तत् सङ्ख्याजातं
द्विगुणितं परस्य छन्दसो वृत्तानां सङ्ख्या भवति । तद्यथा ।
चतुःषष्टिर्गायत्री समवृत्तानां सङ्ख्या^(३) द्विगुणिता सती
परस्योष्णिहः समवृत्तसङ्ख्याष्टाविंशं शतं भवति ॥

(१०२) परे पूर्णमिति ॥ १७ ॥

अतोऽनेकद्वित्रिलक्षक्रियासिद्धार्थं यावदभिमतं प्रथमप्रस्ता-
रवन् मेरुप्रस्तारं दर्शयति, उपरिष्ठादेकं चतुरस्रकोष्ठं^(४)
लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतोऽर्द्धनिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत,

१ तदेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पूर्वमेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ समवृत्तसङ्ख्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ कोष्ठकमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तस्याप्यधस्ताच्चयं^(१) तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टयं यावदाभिमतं स्थान-
मिति प्रथममैरुप्रस्तारः । तस्य प्रथमे कोष्ठे^(२) एकसङ्ख्यां
व्यवस्थाप्य लक्षणमिदं प्रवर्त्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे यद्वृत्तसङ्ख्या-
जातं तत् पूर्व्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत् । तत्रोभयोः कोष्ठ-
योरेकैकमङ्गं दद्यात् । ततस्तृतीयायां पङ्क्तौ पर्यन्तकोष्ठयोः
परकोष्ठगतमैकैकमङ्गं दद्यात् । मध्ये कोष्ठे तु^(३) परकोष्ठ-
द्वयाङ्गमैकौक्त्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थः । चतुर्थ्यां
पङ्क्तावपि पर्यन्तकोष्ठयोरेकैकमेव स्थापयेत् । मध्यमकोष्ठयोस्तु
परकोष्ठद्वयाङ्गमैकौक्त्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूपं स्थापयेत् । उत्तर-
त्राप्ययमेव न्यासः ।

तत्र^(४) द्विकोष्ठायां पङ्क्तौ एकाक्षरस्य विन्यासः । तत्रैक-
गुर्वैकलघुवृत्तं भवति । तृतीयायां पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः ।
तत्रैकं सर्वगुण द्वे एकलघुनी एकं सर्वलघ्विति कोष्ठक्रमेण
वृत्तानि भवन्ति । चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैकं
सर्वगुण त्रीण्येकलघुनि त्रीणि द्विलघुनि^(५) एकं सर्वलघु ।
तथा पञ्चमादिपङ्क्तावपि सर्वगुर्वादि सर्वलघुन्तमेकद्वयादिलघु
द्रष्टव्यमिति । षष्ठप्रत्ययोऽप्यर्हपरिच्छित्तिरित्येके । सोऽत्यल्प-

१ तस्याप्यधस्ताच्चयमिति पुलकान्तरपाठः ।

२ प्रथमकोष्ठके इति ख०, ग० च ।

३ मध्यमकोष्ठे तु इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ तथापीति पुलकान्तरपाठः ।

५ त्रीणि त्रीणि एकद्विलघुनि इति पुलकान्तर पाठः ।

त्वात् पुरुषेच्छानुविधायित्विनानियतत्वाच्च नोक्तः । एवं प्रत्यय-
समासः^(१) समासः ॥

पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।
मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनी-
नान्नगामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

म य द्वादश । धीः पञ्चदश । छन्दषोडश । पादः परी-
ष्णिक् प्रस्तारपङ्क्तिर्विंशतिर्विंशतिरेकविंशतिः । देवतादितोऽष्टौ ।
चतुःशतं षष्ठो विंशतिर्विंशतिः । युगपरान्तिका त्रयोदश ।
वृत्तं गावादौ विंशतिर्विंशतिः । यवमती त्रीणि । यतिर्विं-
शतिः । वातोन्मी मष्टादश । प्रहर्षिणी विंशतिः । शार्दूल-
विक्रीडितं पञ्चदश । अत्रानुक्तं सप्तदश । इतित्यष्टादशच्छन्दः
समाप्तम् ॥

१ प्रत्ययविभाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

The Maitrí Upanishad with a commentary and a translation. By E. B. Cowell, M. A., 3 Fasciculi,	1 14
The Gopála Tápaní. Edited by Paṇḍita Hārachandra Vidyábhúshana	0 10
The Grihya Sutra of A'svaláyana, with the commentary of Gárgya-náráyana. Edited by A'nandachandra Vedántavágisa 4 Fasciculi,	2 8
The Nrisinha Tápani with the commentary of Sankara A'chárya, edited by Paṇḍita Rámmaya Tarkálankára. 3 Fasciculi, ..	1 14
Gopatha Brahmana, Edited by Babu Rájendralála Mitra. 2 fasc....	1 10
The Taittiriya Prátisákhyá. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. 3 fasc.,	1 14
The Taittiriya A'raṇyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. 11 Fasciculi,	6 14
The Látyáyana Sutra. Edited by Paṇḍita A'nandachandra Vedántavágisa. 9 Fasciculi, ..	5 10
Chaturvarga Chintámani by Hemádri. Edited by Paṇḍit Bharata Chandra Siromani, 11 fasc.,	6 14
The Táṇḍya Mahábráhmana with the Commentary of Sáyanacharya. Edited by A'nandachandra Vedántavágisa, 19 Fasciculi, ..	11 14
Chhandah Súra of Pingala Achár a. Edited by Viśvanátha S'ástrí 3 fasc.	2 14
SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.	
<i>Old Series Nos. 1 to 230, demi 8vo.</i>	
The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of S'ákya Sinha. Edited by Babu Rájendralála Mitra. Published 5 Fasciculi,	3 3
The Taittiriya Bráhmana of the Black Yajur Veda, with the commentary of Sáyaná. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Published 26 Fasciculi, ..	16 4
Taittiriya, Sanhitá. Edited by Dr. E. Röer, E. B. Cowell, M. A. and Mahesachandra Nyáyaratna. Published 23 Fasciculi, ...	16 14
<i>New Series, Nos. 1 to 291, demi 8vo.</i>	
The Mímáñsá Darśana, with the Commentary of S'avara Svámí. Edited by Paṇḍita Maheśa-chandra Nyáyaratna. Published, 11 Fasciculi,	6 14
The Agni Puráṇa. Edited by Bábu Rájendra lála Mitra, ..	2 8
Gobhiliya Grihya Sutra with a commentary by the Editor, Pandit Chandrakánta Tarkálankár. 5 fasc., ..	2 8
Sáma Veda Sañhita with the commentary of Sayana A'chárya. Edited by Paṇḍit Satyavrata Sámasramí, Part I. 10 fasc., Part II. Fas. I.	6 4
A'tharvanopanishads with the commentary of Náráyana, Edited by Paṇḍita Rámamaya Tárkáratna, Nos. 249 265 276 & 282. 305	2 8
Prithiraj Rasu, by Chand Bardai, Part I. fasc. I Pt. II. fasci. I. ...	0 10
<i>English Translations complete, demi 8vo.</i>	
An English Translation of the Brihad A'raṇyaka Upanishad, and Commentary. By Dr. E. Röer, 3 Fasciculi, ..	1 14
An English Translation of Chhándogya Upanishad, by Babu Rájendralála Mitra. 2 Fasciculi,	1 4
An English Translation of the Taittiriya, Aittaréya, Svetásvatara, Kéna, Íśa, Katha, Muṇḍka and Mándukya Upanishads, by Dr. E. Röer. 2 Fasciculi, ..	1 4
The Súrya-Sidhánta, translated by Paṇḍita Bápú Deva Sástrí. 1 Fasciculus,	0 10
The Siddhánta Siromani, translated by the late Lancelot Wilkinson, Esq. C. S., and revised by Paṇḍita Bápú Deva Sástrí. 2 Fasciculi,	1 4
A Translation of the Sánkhya Aphorisms of Kapila, by Dr. Ballantyne, published 2 Fasciculi,	1 4

English Translations in progress, demi Svo.

Sáhitya Darpaṇa or Mirror of Composition, a treatise on Literary criticism by Visvanátha Kavirája. Translated into English by Babu Pramadáása Mitra. 3 Fasciculi, — —	1 14
The Brahma Sutra with the commentary of Sankar Achárya. Translated into English by the Rev. K. M. Banerjea, No. 214, — —	1 0
Aini Akbari 6 fasc., — —	10 8

B. MISCELLANEOUS.

One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal. —	750 0
Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII. for 1842, to Vol. XXXVI. for the 1867, except Vols. XXIII, XXIV. and XXIX. prices as per title page.	
Asiatic Researches, from Vols. VI to XII. and Vols. XVII. to XX., each at. — — — —	10
Ditto ditto Index, — — — —	5 0
Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, By Bábu Rájendralála Mitra. 1856, — —	3 0
———— of the Sanskrit Books and MSS. of the Asiatic Society, — —	1 0
———— of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, — —	1 0
———— of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c. in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M.D., F. R.S. and H.S., — —	2 0
———— of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society, by W. Theobald, Esq., Jr., — —	3 0
———— of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., — — — —	3 0
Catalogue of Mammalia, — — — —	3 0
Harivansa, 563 pages, royal 4to., — — — —	3 0
Mahábhárata. Vols. 3rd and 4th, royal, 4to., and Index, — —	40 0
Rájataranginí, 440 pages, 4to., — — — —	4 0
Csoma's Tibetan Grammar, — — — —	8 0
———— Dictionary, — — — —	10 0
Vedánta Sára, translated by Dr. E. Röer., — — — —	0 8
Purána Sangraha, edited by the Rev. K. M. Banerjea, No. I., — —	1 0

1 — PRIVATE PUBLICATIONS.

Wise's Hindu System of Medicine, — — — —	9 0
The pilgrimage of Fa Hian, — — — —	5 0
Lassen's Bactrian Coins, by Dr. Edward Röer, — —	5 0
Meng Tseu, in Latin, by Stanislaus Julien. Two parts in one vol., — —	6 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson, — — — —	3 0
History of the Afghans, Pt. I., by Dorn, — — — —	5 0
Examination and Analysis of Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, — — — —	2
Low's Siamese Grammar, — — — —	2
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis, F.R.S., — —	1 8
Dictionarium Anamittico-Latinum, by A. J. L. Tabard, — —	14 0
Blank Vocabulary for Ethnographical purposes, — — — —	1 0
Collection of Oriental Proverbs, by Thomas Roebuck, — —	2 0
Mataparikhá, — — — —	0 8
Travels of Macarius, Pt. I., by F. C. Balfour, — — — —	4 0
Contributions towards an Index to Indian Bibliography, F. Hall, — —	2 0
Outlines of Indian Philology, by J. Beames, — — — —	2 8
Translations from the Tárikh Firuzshahi, — — — —	1 8

N. B.—For Arabic, Persian and Urdu works vide the covers of the Persian series.

